

БЕОГРАДСКИ ИСТОРИЈСКИ ГЛАСНИК

BELGRADE HISTORICAL REVIEW

VOL. XI (2020)

1838

Филозофски факултет, Универзитет у Београду

БЕОГРАДСКИ ИСТОРИЈСКИ ГЛАСНИК
BELGRADE HISTORICAL REVIEW

Издавач:

Одељење за Историју
Филозофски факултет
Универзитет у Београду

Адреса Редакције:

Чика Љубина 18–20/V
11000 Београд, Србија

Електронска пошта:

bel.hist.rev2010@gmail.com
www.komunikacija.org.rs

Главни уредник:

др Синиша Мишић, редовни професор

Извршни уредник:

др Влада Станковић, редовни професор

Секретар редакције:

др Мелина Рокаи, научни сарадник

Редакција

Editorial board

Чланови Одељења за Историју (Београд):

Members of the Department of History (Belgrade):

Јелена Мргић, Синиша Мишић, Сузана Рајић, Никола Самарџић,
Влада Станковић, Данијела Стефановић, Марко Шуица

Одељење за Историју (Нови Сад):

Ненад Лемајић, Горан Васин

Департаман за Историју (Ниш):

Владимир Алексић

Историјски институт (Београд)

Aleksandar Uzelac, Radomir Popović

Publisher:

Department of History
Faculty of Philosophy
University of Belgrade

Address:

Čika Ljubina 18–20/V
11000 Belgrade, Serbia

E-mail:

bel.hist.rev2010@gmail.com
www.komunikacija.org.rs

Editor-in-Chief:

Prof. Dr. Siniša Mišić, simisic@f.bg.ac.rs

Executive editor:

Vlada Stanković, vstankov@f.bg.ac.rs

Editorial secretary:

Melina Rokai, PhD

Department of History (Novi Sad):

Nenad Lemajić, Goran Vasin

Department of History (Niš):

Vladimir Aleksić

Institute of History (Belgrade)

Aleksandar Uzelac, Radomir Popović

Инострани чланови:

Foreign members:

Oliver Jens Schmitt (Institut für Osteuropäische Geschichte, University of Vienna, Austria), Ivo Goldstein (Odsjek za povijest, Filozofski fakultet sveučilišta u Zagrebu), Egidio Ivetić (Dipartimento di Storia, Università di Padova, Italy), Selcuk Aksin Somel (Sabanci University, Istanbul, Turkey), Konstantin Vladimirovič Nikiforov (Institute for Slavic Studies, Russian Academy of Sciences, Moscow, Russian Federation), Hans-Michael Miedlig (Seminar für Mittlere und Neuere Geschichte, Georg-August Universität, Göttingen, Germany), Christos Stavrakos (Department for History and Archaeology, Faculty of Philosophy, University of Ioannina, Greece)

Редакција се не сматра одговорном за ставове и мишљење аутора текстова / Editorial board holds no responsibility over attitudes and opinions expressed by the authors. Часопис БИГ се штампа један број годишње / Journal BHR is published annually.

Сву преписку упутити на / All correspondence should be directed to:
bel.hist.rev2010@gmail.com

БЕОГРАДСКИ ИСТОРИЈСКИ ГЛАСНИК

BELGRADE HISTORICAL REVIEW

VOL. XI (2020)

Одељење за Историју, Филозофски факултет, Универзитет у Београду

Department of History, Faculty of Philosophy, University of Belgrade

Београд • Belgrade

2020

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

93/94

БЕОГРАДСКИ историјски гласник = Belgrade Historical Review / главни уредник Сениша Мишић. – Vol. 1 (2010)– . – Београд : Филозофски факултет, Одељење за историју, 2010– (Београд : Службени гласник). – 24 cm

Годишње.

ISSN 2217-4338 = Београдски историјски гласник

COBISS.SR-ID 180455692

Прихваћено за штампу на седници Редакције 05. октобра 2020. године

Издавање овог часописа финансијски су помогли Филозофски факултет у Београду и Министарство просвете, науке и технолошког развоја Владе Републике Србије.

Publishing of this issue was financially aided by the Faculty of Philosophy in Belgrade and the Ministry of Education, Science and Technological Development of the Government of the Republic of Serbia.

SADRŽAJ / CONTENTS

Чланци / Papers

Danijela Stefanović, <i>Iz Ninive s ljubavlju – jedna mikro istorija</i>	7
Danijela Stefanović, <i>From Nineveh with Love – A Glimpse into a Micro History</i>	20
Марија Копривица, <i>Харистике у средњовековној Србији</i>	23
Marija Koprivica, <i>Charistike in Medieval Serbia</i>	36
Александра Фостиков, <i>Место занатске радње – типологија занатских насеља у средњовековној Србији</i>	39
Aleksandra Fostikov, <i>The Place of the Craft Activity – Typology of the Craft Settlements in Medieval Serbia</i>	48
Ојтун Ајберк Фират, Марко Шуица, <i>Учешће Срба у бици код Анторе 1402. године у светлу оријенталних извора</i>	49
Oytun Ayberk Firat, Marko Šuica, <i>The Role of Serbs in the Battle of Ankara (1402) According to Oriental Sources</i>	72
Дејан С. Радисављевић, <i>Средњовековна Врбница и велики Челник Радич Поступовић</i>	73
Dejan S. Radisavljević, <i>The Medieval Vrbnica and the Great Čelnik Radič Postupović</i>	96
Ненад Обрадовић, Марина Штетић, <i>Случај ушјаје деспојских њрихода у Сатмару 1417. године</i>	99
Nenad Obradović, Marina Štetić, <i>The Case of Tax Evasion on the Estates of Serbian Despots in Szatmár County</i>	107
Melina Rokai, <i>Charles XII, the Swedes and Belgrade</i>	109
Melina Rokai, <i>Карло XII, Швеђани и Београд</i>	126

Владимир Абрамовић, <i>Прилози истраживању учешћа српске (рацке) и ујарске милиције у ратновима јужној 17. и раној 18. века</i>	127
Vladimir Abramović, <i>Contributions for the Study of Participation of Serbian (Rascian) and Hungarian Militia in Wars of the Late 17th and Early 18th Century</i>	141
Марија Кочић, <i>Komplementarna primena epistolarne građe u kvalitativnom istraživanju epidemija kuge u Osmanskom carstvu – primer Sarajeva 1782–1783. godine</i>	143
Marija Kocić, <i>Complementary Use of Epistolary Sources in Qualitative Research of Plague Epidemics in the Ottoman Empire – Example of Sarajevo 1782–1783</i>	156
Ѐбрахим Сербестоћлу, Abidin Temizer, Mehmed Feridun Bey; <i>The Ambassador of the Ottoman Empire to Belgrade (May 1890–May 1893)</i>	159
Ѐбрахим Сербестоћлу, Abidin Temizer, Mehmed Feridun beg; <i>Ambasador Osmanskog carstva u beogradu (maj 1890 – maj 1893)</i>	168
Немања Вујчић, <i>Велсов Нацрт и историје, 1920–2020: стогодишњица најчистијаније модерној историјској дела</i>	169
Nemanja Vujčić, <i>The Outline of History by H. G. Wells, 1920–2020: The Centenary of the Most Popular Modern Historical Work</i>	198

Прикази / Reviews

Nemanja Vujčić, <i>Tri pogleda na ropstvo u antici</i>	201
Марина Штегић, <i>Синиша Мишић, Српско село у средњем веку</i>	211

In memoriam

Danijela Stefanović, <i>Prof. dr Miroslava Mirković (1933–2020)</i>	217
---	-----

Библиографија / Bibliography

Мирослав Поповић, <i>Библиографија историографије Србије за 2019. годину</i>	221
--	-----

Чланци / Papers

UDC 94(352)"-06"
94:394(=412.4)(352)"-06"
ID 24727305
Rad primljen: 14.07.2020.
Rad prihvaćen: 04.09.2020.

Danijela Stefanović

Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu
Čika Ljubina 18–20, Beograd
dstefano@f.bg.ac.rs

Iz Ninive s ljubavlju – jedna mikro istorija
From Nineveh with Love – a glimpse into a micro history
In memoriam prof. dr Miroslava Mirković
Poslednja tema o kojoj smo razgovarale...

IZ NINIVE S LJUBAVLJU – JEDNA MIKRO ISTORIJA

Jedna od posledica asirskog osvajanja Egipta 671. god. pre n.e. bilo je deportovanje stanovništva (pre svega žitelja Memfisa i delte) u Asiriju i njihovo naseljavanje u Ašuru i Ninivi. O egipatskoj zajednici u Ninivi svedoči arhiva Inurta-šaru-ušura otkrivena, tokom iskopavanja 1966/67. godine, u zoni kapije boga Šamaša. Ovaj neveliki korpus (33 klinopisne tablice) sačuvao je i ugovor (IM 76882) o prodaji i sklapanju braka Egipćanke Al-hapi-mepi. U radu se ukazuje na mogućnost prosopografske identifikacije Al-hapi-mepi (klinopisna varijanta imena 'r-ḥp-r-mn-nfr) sa 'r-ḥp-r-mn-nfr koja je posvedočena na natpisu na fragmentu bronzane statuete koji se danas čuva u zbirci Egipatskog muzeja u Berlinu (inv. no 174).

Ključne reči: *Egypat, Novoasirsko carstvo, deportacija, Niniva, Al-hapi-mepi.*

Egipatsko podstrekivanje pobuna protiv asirske vlasti krajem VIII i početkom VII veka pre n.e. u istočnom zaleđu Mediterana, za posledicu je imalo vojnu intervenciju.¹ Nemiri koji su izbili u brojnim gradovima na Levantu to-

1 Zaoštavanje odnosa između Egipta i Asirije dobilo je na snazi u vreme Tiglat-Palasar III (745/4–727. pre n. e.). Primera radi, u jednom od pisama (ND 2715 = SAA XIX No. 22) koje je Kurdi-ašur-lemur, namesnik provincije Simire (Fenikija i južna Sirija) uputio Tiglat-

kom 701. god. pre n.e., a koji su se nalazili u asirskoj zoni uticaja, surovo su ugušeni; jačinu asirskog stiska posebno su iskusili Sidon, Ekron i Askalon. U vreme osvajanja Askalona, jedan odred Egipćana pod zapovedništvom Nubijca Taharke, koji će docnije postati vladar Egipta, ušao je u sukob sa Asircima, ali su snage Egipćana i Nubijaca pretrpele poraz.² Iako je egipatska akcija na teritoriji Askalona bila ograničenog obima, Asirci su je shvatili ne samo kao direktnu pretnju njihovim interesima na tom prostoru, već i kao provokaciju koja nije mogla da ostane bez odgovora.³ Problemi u Vaviloniji i Elamu odgodili su rešenje „egipatskog pitanja“ za dve decenije.⁴

Pohodi preduzeti 679/8. i 675/4. god. pre n.e. nisu dali željene rezultate. Početkom maja 671. god. pre n.e. Asarhadon (681–669. god. pre n.e.) je pokrenuo novu vojnu akciju, ovoga puta sa namerom da konačno porazi Taharku (690–664. god. pre n.e.). Početkom leta Asirci su ušli na teritoriju Egipta. U tri bitke koje su se odigrale 3, 6. i 18. dana meseca tamuza (juni-juli) Egipćani su pretrpeli katastrofalne gubitke; dana 22. *tamuza* Asarhadon je ušao u Memfis, Taharkinu prestonicu. Sam Taharka, iako višestruko ranjen, uspeo je da umakne osvajačima, ali su u asirsko ropstvo pali brojni članovi njegove porodice, među njima i krunski princ Nubije (mâr ridûtîđu). Takođe, Taharkini dvorani i brojni žitelji Memfisa i delte, uključujući i žene i decu, evidentirani su kao ratni plen i deportovani u Asiriju.⁵

Deo natpisa na Asarhadonovoj steli pobeđe – *Zindžirli stela* (Vorderasiatisches Museum, Berlin, inv. no. VA2708) – koji veliča njegovo postignuće i Taharkin poraz, svedoči i o deportovanom stanovništvu:

- r 43 *aq-mu* MUNUS.É.GAL-šú MUNUS.ERIM.É.GAL.MEŠ-šú *mú-šá-na-ḥu-ru* DUMUUŠ-ti-šú
 r 44 *ù re-eh-ti* DUMU.MEŠ-šú DUMU.MUNUS.MEŠ-šú NÍG.ŠU-šú NÍG.GA-šúANŠE.KUR.RA.MEŠ-šú GU₄.MEŠ-šú
 r 45 *še-e-ni-šúina la ma-a-ni áš-lu-laa-na* KUR *aš-šur*.KI *šur-uš*KUR.*ku-u-si*
 r 46 TA KUR.*mu-šur as-suḥ-ma e-du inalib-bi ana da-li-li ul e-zib*
 r 47 *ina* UGU KUR.*mu-šur* DÛ-šú LUGAL.MEŠ LÚ.NAM.MEŠ LÚ.GAR-*nu*.MEŠLÚ.GAL.KAR.MEŠLÚ.*qi-pa-a-n*

Palasaru, navodi se da je Sidoncima naloženo da ne prodaju drvenu građu Egipćanima i Filistejcima što ukazuje na postojanje ekonomskog embarga uvedenog ovim dvema zemljama (Luukko 2012, 155; Naʿaman 2018; 42–43).

2 Kahn 2001, 11–12, 18.

3 Za opšti pregled videti: Cogan 2014; Naʿaman 2009.

4 Grayson 1992, 104–113.

5 Tadmor 1999, 60; Spalinger 1974; Kahn 2004; Kahn 2006; Radner 2008; Walton 2018, 178–180.

r 48 LÚ.šá-pi-ri ana eš-šú-ti ap-qidsat-tuk-ki gi-nu-u a-na AN.ŠÁR u DINGIR.MEGAL.ME EN.MEŠ-í

r 49 ú-kindà-re-e GUN ù man-da-at-tu EN-ti-íašat-ti-šam la na-par-ka-a rev 49⁶

43 Odveo sam u Asiriju njegovu suprugu, njegove dvorske dame (*sekretus*),⁷ Ušanaḫurua, njegovog krunskog princa (*mâr ridûtîḫu*), i druge njegove sinove i kćeri, njegova dobra, njegov imetak, njegove konje, goveda, ovce i guske – broj im se ne zna. Išćupao sam korenje Kuša iz Egipta. Ni jednog čoveka tamo nisam ostavio da (me) slavi. U Egiptu sam imenovao novog vladara, namesnike, zapovednike, carinike, poverenike i nadzornike. Obezbedio sam *sattukku* (*mesečne ponude*) (i) *ginû* (*dnevne ponude*)⁸ darove za boga Ašura i (druge) velike bogove, moje gospodare, za večnost. Nametnuo sam im danak mog gospodstva; davaće ga svake godine, bez prestanka. rev 49

Osvajanje Egipta⁹ i njegovo uključivanje u administrativno-upravni sistem Novoasirskog carstva pratila je i masovna deportacija i raseljavanje stanovništva.¹⁰ Najveći broj deportovanih Egipćana i Egipćanki, sudeći prema pisanim

6 Prevod prema izdanju: Leichty 2011, 98.

7 Složenica MUNUS.ERIM.É.GAL.MEŠ-šú, standardizovani oblik *sekret ekallâtišu*, u tekstu se koristi kao određenje za žene koje su deportovane sa Taharkinog dvora. Sintagma ukazuje na leksemu *sekretus* – 'dvorska dama'. Određenje *sekretus* je naročito dobro posvedočeno na vladarskim natpisima i u zvaničnim analima u kontekstu popisa ratnog plena i zarobljenika iz osvojenih oblasti. Glagolski koren *sekretu* (*sekēru*) znači *ograničiti*, *sputati*. Termin *sekretus* se mogao odnositi na različite kategorije žena koje su živele u palatama novoasirskih vladara: naložnice, žene sa dvorova poraženih vladara, žene koje su bile bez muških zaštitnika i pripadale asirskom vladaru, družbenice stranih plemkinja koje su živele u palati. Žene definisane određenjem *sekretus* u stvari su bile sve žiteljke palate osim kraljevske supruge. Na osnovu sačuvanih dokumenata izvesno je da su bile ekonomski nezavisne (Melville 2004, 39–42; Parpola 2012, 618–622; Teppo 2007, 405–406; Svärd 2015, 181–188).

8 Zawadzki 2006, 50–55; Sano 2016, 255–262.

9 KUR.mu-šur-a-a u asirski dokumentima.

10 *galû* – prognati; *galitu* – prognanik; *šaglûtu*, *ṭarîdûtu* – prognostvo. Praksa deportovanja stanovništva, kao jedna od posledica poraza u ratnom sukobu, dobro je posvedočena na Starom istoku (za opšti osvrt videti Oded 1979, 41–74, Parpola 2003, 1061–1062, Fales 2010, 212–219, Radner 2017 i Valk 2020). Primera radi, Šalmanaser (c. 1263–1233. pre n.e.), veličajući pobedu nad Hanigalbatom (država Mitani), ističe da je oslepeo i zarobio 14.400 ljudi, a Tukulti-Ninura (c.1243–1207. pre n.e.) navodi da je „išćupao“ 28.800 Hetita i preselio ih u „njegovu zemlju“ (Grayson 1987, 184, 74–75; 275: 23–25; Galter 1988).

Razloga za deportovanje stanovništva bilo je više. Ova mera je redovno primenjivana kao vrsta kazne u pobunjenim oblastima. Raseljavanje stanovništva bilo je uzrokovano i ekonomskim razlozima. Ratovi su za posledicu imali uništavanje gradova i urabnih zajednica, što je remetilo poreski sistem koji je bio jedan od stožera asirske ekonomije. Ratovi su tako-

svedočanstvima, naseljen je u Ašuru i Ninivi.¹¹ Deportovano stanovništvo, što je bila uobičajena praksa, naseljavano je, po odluci vladara, na državnim, hramovnim i privatnim posedima. Odnos i prema grupama doseljenika i prema pojedincima zavisio je od generalnog odnosa Asirije prema regiji iz koje su došli, to jest da li je smatrana buntovnom ili umirenom, trenutnih potreba dvora i administracije, ali i od njihovih individualnih znanja i veština.¹²

de ugrožavali trgovački promet i učinak zanatskih delatnosti i poljoprivredne proizvodnje. Ljudski resursi, posebno kvalifikovana radna snaga (Rollinger 2018; Valk 2020), zahvaljujući deportaciji, za Asiriju su bili nepresušni. Pošto se dešavalo, posebno u novoasirskoj eposi (VIII-VII vek pre n.e.) da se bezmalo čitave etničke zajednice rasele i oblasti isprazne, da ne bi došlo do toga da pojedine regije „opuste“ i da se obradive površine ne koriste, pribegavalo se praksi takozvane „dvosmerne deportacije“ – stanovništvo raseljeno iz jedne regije naseljavano je na teritoriji čiji su stanovnici prethodno drugde raseljeni. Praksa „dvosmerne deportacije“, kako se ovaj fenomen danas naziva u istoriografiji, naročito se koristila od vremena Tiglat-Palasar III (745–727. pre n.e.) (videti Tsakanyan 2018). Na osnovu sačuvanih izvora od vremena Ašur-Dana II (934–912. pre n.e.) do kraja Ašurbanipalove (668–627. pre n.e.) vladavine realizovano je 157 deprecija. Najmasovnije raseljevanje odigralo se u vreme Seneheriba (704–681. pre n.e.) – izvori svedoče o 20 deprecija i raseljavanju 408.150 ljudi (u tri slučaja broj stanovnika nije evidentiran). Danas se procenjuje da je od oko 745. do 626. god. pre n.e. raseljeno gotovo dva miliona stanovnika (Oded 1979, 29ff; Luukko 2012, xxxv-xxxix; Valk 2020; o različitim posledicama deportacije videti Nadali 2014 i Beaulieu 2006).

Pitanje deportacije u okviru spoljne politike dinastičkog Egipta još uvek je sporno. Poslednjih godina pomenutom temom posebno se bavio Christian Langer. Rezultate svojih istraživanja objedinio je u doktorskoj disertaciji *Deportation And The Assignment of Deportees in Ancient Egyptian History: 3000 BCE–332 BCE* (Langer 2009) i radu objavljenom pod nazivom *Forced Migration in New Kingdom Egypt: Remarks on the Applicability of Forced Migration Studies Theory in Egyptology* (Langer 2017). Na žalost, autor često ne pravi razliku između ratnih zarobljenika, deportovanog stanovništva (ukoliko ga je uopšte i bilo u kontekstu dinastičkog Egipta, ako se ima na umu da deportacija označava prisino raseljavanje stanovništva koje sprovodi i kontroliše država!) i stanovništva (bez obzira na entičku pripadnost) nad kojim je primenjivan sistem radne obaveze. Langer tako, primera radi, sintagmu skr-^hnh koja znači *zarobljenik*, tumači, prilično neuvredljivo, kao određenje za deportovano stanovništvo (Langer 2009, 78–89).

11 Ha-ru-a-šu, sluga *Glasnika palate*, prvi je posvedočen Egiptanin u dokumentima Novoasirskog carstva (imenovan je kao svedok u kupoprodajnom ugovoru koji se datuje u 725. godinu pre n.e.; Radner 2009). Njegovo ime je standardna klinopisna varijanta egipatskog imena hrw-wd^t. Zadok pretpostavlja da je mogao dopasti zarobljeničva u vreme Tiglat-Palasarovog pohoda protiv Gaze 734. god. pre n.e. Pošto je Gaza bila saveznik Egipta sasvim je moguće da su joj egipatske snage pružile pomoć u vreme asirskog napada (Zadok 2018, 51; videti i Huber 2006, Radner 2015 i Karlsson 2018). O Egiptanima u Ašuru videti: Pedersén 1986, 125–129. O arhivu koji svedoči o postojanju egipatske zajedice u Ninivi konsultovati Pedersén-Troy 1993. O egipatskim zajednicama u Vavilonu, Elamu i Persepolisu videti Zadok 1992, 144–146.

12 Budući da je deportovano stanovništvo smatrano vrednim dobrom i važnim resursom, raseljavanju je prethodilo popisivanje muškaraca, žena i dece (uz evidentiranje njihovih zanimanja i veština). Jedan od najpreciznijih sačuvanih popisa odnosi se na stanovništvo Kilikije (Kve)– 977 osoba, od toga 335 muškaraca, 349 žena i 293 deteta (Fales – Postgate 1995, 167).

Doseljenici su u asirskim dokumentima formalno-pravno definisani kao *wardu šašarrim*– „robovi kralja“. ¹³ Međutim, sačuvana svedočanstva, posebno kupoprodajni ugovori, svedoče da je većina njih bila lično slobodna i da su i u privatno-pravnom i u javno-pravnom delovanju bili izjednačeni sa „ljudima Asirije“ (*nīšē māt Aššur*) ili „ljudima carstva“ (*nīšē māti*). ¹⁴ Navedene sintagme su uobičajena određena punopravnih žitelja Novoasirskog carstva, to jest onih koji „su smatrani ljudima zemlje“. ¹⁵ Budući da su uživali status „ljudi zemlje“ bili su slobodno stanovništvo (*awilum*), ali su istovremeno i razlikovani od „sinova Asirije“ (*marē māt Aššur*). Terminološka razlika je, po svemu sudeći, bila ideološke prirode budući da su doseljenici bez ograničenja mogli da budu uključeni u finansijske transakcije, poseduju imovinu i slobodno njome raspoložu, ali i da poseduju robove. ¹⁶

Jedan od važnih aspekata deportacije i raseljavanja stanovništva bilo je i asirsko nastojanje da se pridošlice što je moguće više uklope u novu zajednicu, i time njihova produktivnost maksimalno iskoristi, te je naročito podsticano sklapanja brakova između doseljenika i lokalnog asirskog življa. ¹⁷ Kao što K.

Deportacija je imala još jedan važan razlog – prikupljanje resursa raspoloživih znanja. Kako K. Radner navodi: „The vast majority of people, and certainly the most valuable experts, were dispatched to the Assyrian heartland in order to generate wealth and knowledge. Hence, by the beginning of the seventh century BCE, the cities in central Assyria, among them Nineveh and Ashur, housed specialists from all over the known world. Without them, some of the most lasting achievements of the Assyrian kings, such as constructing and furnishing the magnificent palaces and temples or assembling the contents of the fabled library of Assurbanipal (r. 668–631 BCE), would have been impossible“ (Radner 2017, 212).

13 Ponchia 2017; Tsakanyan 2018, 125; videti i Oded 41–62.

14 Radner 2017, 209–211.

15 *it-ti UN.MEŠ (nīšē) KUR Aš-šur am-nu-šu-nu-ti* – “I smatrani su ljudima moje zemlje”. Videti Oded 1979, 81–91; Parpola 2004, 13; Tsakanyan 2018, 125–126.

16 Oded 1979, 87–91; Parpola 2004, 13 n. 38; Radner 2017, 210–212; Tsakanyan 2018, 125.

17 Primera radi, iz pisma jednog asirskog zvaničnika upućenom Tiglat-Palasaru III (744–727. god. pre n. e.) saznaje se da je dvor preuzeo trošak sklapanja brakova između raseljenih Aramejaca i lokalnih žiteljki (prema: Luukko 2012, 92/18):

o 4 *šu-uh* KUR.ar-ma-a-a

o 5 *ša* LUGAL iq-bu-ú-ni

o 6 *ma-a* MÍ-MEŠ

o 7 *lu-šá-ḥi-zu-šú-nu*

o 8 ¹MÍ-MEŠ *ma-a-da*

o 9 [a]-ta-mar

o 10 ¹AD*-MEŠ-ši-¹na¹ [o]

r 1 *la i-ma-[gu-ru]*

r 2 *la i-¹du¹-[nu-ši-na]*

r 3 *ma-aa-di¹kas-pu¹*

Radner ističe „*the ultimate goal of the Assyrian resettlement policy was to create a homogeneous population with a shared culture and a common identity, that of Assyrians*“.¹⁸

Sačuvani izvori, iako retko, svedoče i o životu unutar zajednica doseljenika. Tokom iskopavanja u Ninivi (Kujundžik), u zoni kapije boga Šamaša, 1967/68. godine, pronađena su dva smrskama kovčega i grobna ostava. U grobnoj ostavi su se nalazili egipatsko uadžet oko i posuda sa glinenim tablicama – *arhiva Inurta-šaru-ušura*.¹⁹ Arhivu čine 33 dokumenta i u odnosu na *limmu* datovanje,²⁰ određuju se u period između 669. i 612. godine pre n.e. Najveći deo dokumenata pripadao je Inutri-šaru-ušuru, koji je nosio titulu *sin palate (mâr ekalli)*,²¹ i čini se bio zadužen za Egipćane koji su, posle deportacije, živeli u Ninivi.

Arhivi Inurta-šaru-ušura (Inurta-Šarru-Ušur) pripada i ugovor (IM 76882) kojim se definišu prava i odnosi između Putu-mehepija (Putu-mehepi), Putu-ešija (Putu-Eši) i Al-hapi-mepi (Al-Hapi-Mepi).²² Svi akteri ugovora su Egipćani.

Putu-mehepi je prodao robinju i njene sinove, to jest Al-hapi-mepi, svom zemljaku Putu-ešiju. Sudeći prema ugovoru, žena prodajom menja društveni položaj, budući da ne postaje samo supruga već u slučaju razvoda muž nema pravo da je proda. Prema odredbama ugovora, ukoliko dođe do razvoda (što je moglo biti uzrokovano mržnjom koju bi prema njoj razvio Putu-eši), žena je obavezna da plati 1/3 sume za koju je kupljena i potom postaje posvećenica boginje Ištar, to jest dobija status *šēlūtus*.²³ Dokument ne reguliše ni njena, ni prava njenih sinova posle Putu-ešijeve smrti. Moguće je da su i njeni sinovi bili robovi, verovatno rođeni u prethodnoj zajednici.²⁴ Deo teksta ugovora glasi:

r 4 *i-da-nu-na-ši-ni*

r 5 *kas-pu li-di-nu-ni-šú-nu*

r 6 *šu-nu-ma le-ḥu-zu*

U pogledu Aramejaca za koje je vladar rekao: "neka se omogući da sklapaju brakove" [izveštavam vladara] da sam opazio brojne žene, ali nji[hovi oče]vi od[bijaju] da ih [daju] govoreći:

(Ne damo ih) svedokzanjih ne dobijem nadoknadu! –

[Odgovor:] Neka im se dâ potrebno, da bi mogli da se ožene.

18 Radner 2017, 211. Videti i Oded 1979, 81–86.

19 Madhloum 1968, 49–62; Pedersén – Troy 1993; Huber 2006, 313–315.

20 *Limmu* činovnici su bili eponimni magistrati u Asiriji.

21 Jedan od Ašurbanipalovih sinova. Videti Frahm 1999, 322.

22 Videti odrednicu „Al-Hapi-Mepi“ u *Prosopography of the Neo-Assyrian Empire I* (Mattila 1998, 97).

23 Videti Teppo 2005, 90–91.

24 Postgate 1979, 98–99.

- 3 [x x x K]UG[?].UD x[x x x]
 4 [TA*]E tu-u-ša B[E-ma]
 5 [^mpu-tu]-e-ši a-na MÍ-[šú]
 6 [i]-zi-ia-ra 10 GÍN KUG.UD
 7 MÍ.al-ha-pi-me-pi
 8 a-[na]^mpu-tu-e-ši ta-da-na
 9 ta-lak tú-ú-ša
 10 a-du ŠÀ UD-mu ša pu-tu-e-[ši]
 11 TI.LA-u-ni MÍ a-d[u] DUMU.MEŠ-šá
 12 še-lu- tú ša ^d15 šá ^u[^{ru}TAB.TAB].DINIG
 13 SUM-nu lu LÚ.GAR-nu GAL-ki-šir
 14 ša ^mpu-tu-me-he-e-ši
 15 ša ^mpu-tu-e-š[i (x x)]
 16 ina [UGU MI]x [x x x x]
 [x x x x] E[x x I] GI ^ma-še-e [x x]

- 3 [.....] srebro [.....]
 4 napustiće kuću.
 5 Ako [Putu]-eši zamrzi [svoju] suprugu, (ona), Al-hapi-mepi
 platiće mu deset šekela srebra i onda može da ode.
 10 Sve dok je Putu-e[ši] živ, žena i njeni sinovi, pod zaštitom su
 Ištar iz [Arbe]le.
 13 Bilo da nadzornik Putu-meheši (ili) Putu-eš[i...]
 16 žene [...]
 [...] kuća [.... Sve]dok Asi [.....]²⁵

Navedeni ugovor zavređuje pažnju iz dva razloga: ugovori o sklapanju ili razvodu braka u kojima akteri nisu Asirci izuzetno su retko sačuvani, a dokument je čini se važan i sa stanovišta prosopografije.

Ime Al-hapi-mepi je prilagođena klinopisna forma egipatskog imena ʿr-ḥp-r-mn-nfr (*Apis je doveden u Memfis*).²⁶ Fonetska promena *r* u *l* je dobro posvedočena još u demotskim dokumentima, potom i u kopskom.²⁷ Vokalizacija ḥp kao ha-pi takođe nije retka, dok je Memfis u klinopisnim dokumentima

25 Transkripcija i prevod prema izdanju: Mattila 2002, 282/443.

26 Ranke 1952, 70/15–16; Leahy 1993, 55.

27 U konkretnom slučaju reč je o glaglou ar/al. Videti *Chicago Demotic Dictionary*, Lettera, 94. (<https://oi.uchicago.edu/research/publications/demotic-dictionary-oriental-institute-university-chicago>)

standardno transkribovan kao me-em-pi.²⁸ Ime akterke ugovora nedvosmisleno ukazuje na Memfis, ili deltu, kao mesto porekla, što je takođe značajan pokazatelj okolnosti pod kojima je stigla u Ninivu.²⁹

Izvorni oblik imena Al-hapi-mepi zavređuje pažnju. U egipatskim izvorima ime 'r-ḥp-r-mn-nfr posvedočeno je u poznom periodu (664–332. god. pre n.e.) kao muško, osim jednog izuzetka. Na fragmentu bronzane statuete koji se danas čuva u zbirci Egipatskog muzeja u Berlinu (Ägyptisches Museum und Papyrussammlung, Berlin; inv. no 174) sačuvan je natpis koji pominje [Har] pekhrod-iah-a ([ḥrw-]pḥ-ḥrd-jḥ) i njegovu majku 'r-ḥp-r-mn-nfr.³⁰ Prema našim saznanjima ovo je za sada jedini pomen ženskog imena 'r-ḥp-r-mn-nfr posvedočen u Egiptu.³¹

Budući da je žensko ime 'r-ḥp-r-mn-nfr izuzetno retko, te da njegova posvedočenost na fragmentu bronzane statuete i u dokumentu iz arhive u Ninivi hronološki previše ne odstupa, nameće se hipotetičko pitanje da li bi mogla postojati veza između dve žene, odnosno da li bi se moglo pretpostaviti da je reč o jednoj istoj osobi? Hronološki, kako je već pomenuto, iako za fragment statuete nešto neodređenije, oba svedočanstva mogla bi se datovati u vreme VII veka pre n.e. Među stanovništvom deportovanim naročito iz regije Memfisa posle asirskog osvajanja Egipta 671. godine bilo je i žena.³² Ako se pretpostavi da se 'r-ḥp-r-mn-nfr nalazila među raseljenicima, te da je dospela u Ninivu, moguće je zajedno sa sinom, mogla je biti dodeljena Putu-mehepiju koji je možda već živeo u asirskoj prestonici.³³

Sadržinom sličan dokument, koji takođe beleži prodaju deportovane žene i njene kćerke (u tekstu su naznačene kao *zarobljenice iz Elama*) (Vorderasiatisches Museum, Berlin, inv. no. VAT 9755),³⁴ možda bi mogao da ukaže na eventualne analogije. Nanāia-ilā³⁵ i njena kćerka bile su deportovane u Ašur, i dodeljene hramu, posle jednog od pet pohoda koje je Ašurbanipal (668–627. pre n. e.) preduzeo protiv Elama u periodu između 664. i 647/6. god. pre n.e. Najsurovija je bila vojna akcija iz 647/6. god. pre n.e. koja je za posledicu imala osvajanje i razaranje Suze (prestonica Elema) i masovnu deportaciju stanov-

28 Leahy 1993, 55.

29 O imenima deportovanog stanovništva videti Oded 1997, 12.

30 Roeder 1956, 110 [156, d] Abb. 140–142.

31 Thirion 2004, 151–152; Backes – Dresbach 2007, 8.

32 O predstavama deportovanih žena iz različitih entičkih zajednica videti Albenda 1987. O prikazima Egipćana na asirskim reljefima videti Albenda 1982. Videti i Radner 2017.

33 O Egipćanima raseljenim posle 701. god. pre n.e. videti Zadok 1992 i Radner 2012. Nedavna istraživanja K. Garroway ukazuju na to da je na reljefima koji prikazuju opsadu i osvajanje Lahiša (jedna od Seneheribovih akcija na Levantu iz 701. god. pre n.e.) prikazan egipatski dečak koji je sa porodicom deportovan iz grada (Garroway 2020, 51–55).

34 Faist 2009; Radner, 2017, 223–224.

ništva. Budući da je ugovor o prodaji nastao između 640. i 620. god. pre n.e., moguće je da je i Nanāia-ilāī² bila deportovana posle osvajanja Suze. Na iznetu mogućnost ukazuje i to da su osobe kojima su ona i njena kćerka bile dodeljene takođe bili učesnici pomenutog pohoda.³⁵

Kao i Al-hapi-mepi i Nanāia-ilāī² je, u trenutku prodaje, imala status kućne robinje, što je relativno retka kategorija u slučaju raseljenog stanovništva.³⁶ Takođe, u oba slučaja žene su posvedočene sa decom, ali bez muževa, što je, čini se, bila uobičajeva praksa u porodicama robova Novoasirkog carstva.³⁷ Gilam i Faist ističu da je jedan od razloga navedene pojave, naročito u primerima gde je izvesno da se radi o raseljenicima, stradanje porodica uzrokovano političkim previranjima, posebno u slučajevima porobljavanja „ratnih udovica“.³⁸

Kakav je bio društveni položaj Al-hapi-mepi i Nanāia-ilāī² pre deporacije teško je reći. Ipak, činjenica da je sin Al-hapi-mepi, pod pretpostavkom da je identifikacija prihvatljiva, mogao da priušti bronzanu statueta, ipak ukazuje na to da je, u ekonomskom pogledu, reč bila ako ne o višem, a ono svakako o srednjem sloju društva (što se, sa druge strane, ponovo uklapa u sliku profila deportovanog stanovništva iz Egipta). Al-hapi-mepi sigurno nije doživela pad Ninive 612. god. pre n.e. i još jednu deportaciju (u Vaviloniju); verovatno je slična situacija bila i u slučaju Nanāia-ilāī² prilikom pada Ašura 614. god. pre n.e. i sledstvenog raseljevanja (u Mediju).

Uz moguće sličnosti, jedna razlika između Al-hapi-mepi i Nanāia-ilāī² zavređuje dodatnu pažnju: ugovorom o prodaji, Al-hapi-mepi menja društveni status, dok Nanāia-ilāī² ostaje robinja. Da li bi uzrok ovome mogao ležati u okolnosti da je Al-hapi-mepi bila Egipćanka? K. Radner takođe ukazuje na neobičnu okolnost da su, primera radi, u arhivi Duri-Ašura,³⁹ uglednog trgovca vinom iz Ašura, među investitorima i korisnicima njegovih usluga posvedočene brojne Egipćanke, takođe raseljene posle 671. godine p.e.⁴⁰ Za razliku od Asirije gde žene nisu mogle bez muškog zastupnika samostalno da deluju ni u javno-pravnoj, ni u privatno-pravnoj-sferi, u Egiptu je praksa bila sasvim drugačija. Kao što i arhiva Duri-Ašura verovatno ukazuje na to da su i posle nekoliko decenija naseljenice iz Egipta zadržale prava i slobode koje su prethodno imale unutar svoje mirko zajednice, tako i ugovor o prodaji Al-hapi-mepi, čiji su akteri, što je važno naglasiti, svi Egipćani, možda odražava jednu drugačiju društvenu realnost koja je bliža Egiptu nego Asiriji.

35 Radner, 2017, 224.

36 Faist 2009, 67.

37 Gilam 2007, 265–266.

38 Gilam 2007, 323–324; Faist 2009, 67–68.

39 Radner 2016.

40 Radner 2009, 225; Radner 2017, 225–226.

Moguća prosopografska identifikacija Al-hapi-mepi / 'r-ḥp-r-mn-nfr, to jest njena posvedočenost na epigrafskim spomenicima pre deportacije (u Egiptu), i posle deportacije (Niniva – Asirija), ukoliko bi se pokazala ispravnom, bila bi jedan od retkih primera rekonstrukcije života raseljene osobe u vreme Novoasirskog carstva.

Literatura:

- Albenda, Pauline(1982): Observations on Egyptians in Assyrian Art, *Bulletin of the Egyptological Seminar*, 4, 5–23.
- Albenda, Pauline(1987): Woman, Child, and Family: Their Imagery in Assyrian Art, u: Jean-Marie Durand (ur.), *La Femme Dans le Proche-Orient antique: XXXIIIe Rencontre Assyriologique Internationale (Paris, 7–10 Juillet 1986)*, Paris: Recherche sur les civilisations, 17–21.
- Beaulieu, Paul-Alain (2006): Official and Vernacular Languages: The Shifting Sands of Imperial and Cultural Identities in First-Millennium B.C. Mesopotamia, u: Sanders, Seth L. (ur.), *Margins of Writing, Origins of Cultures*, Oriental Institute Seminars 2, Chicago: Oriental Institute, 187–216.
- Burkhard, Backes –Dresbach, Guido (2007): Index zu Michelle Thirion, 'Notes d'onomastique. Contribution à une révision du Ranke PN', 1–14e série, *British Museum Studies in Ancient Egypt and Sudan*, 8, 2–48.
- Cogan, Mordechai (2014): Cross-examining the Assyrian Witnesses to Sennacherib's Third Campaign: Assessing the Limits of Historical Reconstruction, u: Kalimi, Isaac i Richardson, Seth (ur.) *Sennacherib at the Gates of Jerusalem –Story, History and Historiography*, Culture and History of the Ancient Near East 71, Leiden: Brill, 51–74.
- Fales, Mario (2010): *Guerre et paix en Assyrie*, Paris: Cerf.
- Fales, Mario – Postgate, Nicholas (1995): *Imperial Administrative Records. Part II. Provincial and military administration*, Helsinki: Helsinki University Press.
- Frahm, Eckhart (1999): Kabale und Liebe: Die königliche Familie am Hof zu Ninive, u: Seipel, Wilfried i Wiczorek, Alfried (ur.), *Von Babylon bis Jerusalem: Die Welt der altorientalischen Königsstädte*, Bd. 2, Milan, 312–323.
- Galil, Gershon (2007): *The Lower Stratum Families in the Neo-Assyrian Period*, Culture and History of the Ancient Near East 27, Leiden – Boston: Brill.
- Galter, Hannes (1988): 28.800 Hethiter, *Journal of Cuneiform Studies* Volume, 40/2, 217–235.
- Garroway, Kristine (2020): (Un)Dressing Children in the Lachish Reliefs. Questions of Gender, Status, and Ethnicity, *Near Eastern Archaeology*, 83/1, 46–55.

- Grayson, Albert Kirk (1987): *Royal Inscriptions of Mesopotamia. Assyrian Periods- Assyrian Rulers of the Third and Second Millenia BC (to 1115 BC)*, Vol. I, Toronto: University of Toronto Press.
- Grayson, Albert Kirk (1992): Assyria: Sennacherib and Esarhaddon (704–669 B.C.), u: Boardman, John et al. (ur.), *The Cambridge Ancient History*, Cambridge: Cambridge University Press, 103–141.
- Huber, Irene (2006): Von Affenwärttern, Schlangenbeschwörern und Palastmanagern: Ägypter im Mesopotamien des ersten vorchristlichen Jahrtausends, u: Rollinger, Robert i Truschnegg, Brigitte (ur.), *Altertum und Mittelmeerraum: Die antike Welt diesseits und jenseits der Levante: Festschrift für Peter W. Haider zum 60. Geburtstag*, Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 303–329.
- Kahn, Danél (2001): The inscription of Sargon II at Tang-i Var and the chronology of Dynasty 25, *Orientalia*, 70/1, 1–18.
- Kahn, Danél (2004): Taharqa, King of Kush and the Assyrians, *Journal of the Society for the Study of Egyptian Antiquities* 31, 109–128.
- Kahn, Danél (2006): The Assyrian Invasions of Egypt (673–663 B.C.) and the Final Expulsion of the Kushites, *Studien zur Altägyptischen Kultur*, 34, 251–267.
- Karlsson, Mattias (2018): Egypt and Kush in Neo-Assyrian State Letters and Documents, *State Archives of Assyria Bulletin* 24, 37–61.
- Langer, Christian (2009): Deportation And The Assignment Of Deportees in Ancient Egyptian History: 3000 BCE–332 BCE, Freie Universität Berlin (neobjavljena doktorska disertacija).
- Langer, Christian (2017): Forced Migration in New Kingdom Egypt: Remarks on the Applicability of Forced Migration Studies Theory in Egyptology, u: Langer, Christian (ur.), *Global Egyptology. Negotiations in the Production of Knowledges on Ancient Egypt in Global Contexts*, London: Golden House Publications, 39–52.
- Leahy, Anthony (1993): The Egyptian Names, u: Postgate, Nicolaus i Ismail, Bahija Khalil (ur.). *Texts from Nineveh*, TIM 11, Baghdad, 56–62.
- Leichty, Erle V. (2011): *Royal Inscriptions of Esarhaddon, King of Assyria (680–669 B.C.), vol. 4. Royal Inscriptions of the Neo-Assyrian Period*, Winona Lake, Ind.: Eisenbrauns.
- Luukko, Mikko (2012): *The Correspondence of Tiglath-Pileser III and Sargon II from Calah/Nimrud*, State Archives of Assyria 19, Helsinki: Neo-Assyrian Text Corpus Project.
- Madhloum, Tariq (1968): Nineveh. The 1967–1968 Campaign, *Sumer* 24, 45–62.
- Mattila, Raija (1998): Al-hapi-mepi, u: Radner, Karen (ur.), *The Prosopography of the Neo-Assyrian Empire 1/I: A*, Helsinki: Neo-Assyrian Text Corpus Project.
- Mattila, Raija (2002): *Legal Transactions of the Royal Court of Nineveh, Part II: Assurbanipal through Sin-Šarruiškun*, State Archives of Assyria 14, Helsinki: Neo-Assyrian Text Corpus Project.
- Melville, Sarah C. (2004): Neo-Assyrian Royal Women and Male Identity: Status as a Social Tool.” *Journal of the American Oriental Society*, 124/1, 37–57.

- Na'aman, Nadav (2009): Ashkelon under the Assyrian Empire, u: Schloen, David J. (ur.), *Exploring the Longue Durée: Essays in Honor of Lawrence E. Stager*, Winona Lake, Ind.: Eisenbrauns, 351–359.
- Na'aman, Nadav (2018): Qurdi-Aššur-lamur as Governor in Phoenicia and South Syria, *Nouvelles Assyriologiques Brèves et Utilitaires*, 26/1, 42–45.
- Nadali, Davide (2014), The Impact of War on Civilians in the Neo-Assyrian Period, u: Nadali, Davide i Vidal, Jordi (ur.), *The Other Face of Battle: The Impact of War on Civilians in the Ancient Near East*, Münster: Ugarit-Verlag, 101–112.
- Oded, Bustenay (1979): *Mass Deportations and Deportees in the Neo-Assyrian Empire*, Wiesbaden: Dr. Ludwig Beichert Verlag.
- Parpola, Simo (2003): International Law in the First Millennium, u: Westbrook, Raymond (ur.), *A History of Ancient Near Eastern Law*, Handbook of Oriental Studies I/72, Leiden: Brill, 1047–1066.
- Parpola, Simo (2004): National and Ethnic Identity in the Neo-Assyrian Empire and Assyria Identity in Post-Empire Times, *Journal of Assyrian Academic Studies*, 18/2, 5–22.
- Parpola, Simo (2012): The Neo-Assyrian Royal Harem, u: Lanfranchi, Giovanni B. et al. (ur.), *Leggo! Studies Presented to Frederick Mario Fales on the Occasion of His 65th Birthday*, Wiesbaden: Harrassowitz, 613–626.
- Pedersén, Olof (1986): *Archives and Libraries in the City of Assur: A Survey of the Material from the German Excavations*, Vol. II, *Studia Semitica Upsaliensis* 8, Uppsala: Almqvist & Wiksell.
- Pedersén, Olof – Troy, Lana (1993): Egyptians in Nineveh, *Nouvelles Assyriologiques Brèves et Utilitaires*, 48/2, 39.
- Ponchia, Simonetta (2017): Slaves, Serfs, and Prisoners in Imperial Assyria (IX–VII Cent. BC). A Review of Written Sources, *State Archives Assyria Bulletin*, 23, 157–179.
- Postgate, John Nicholas (1979): On Some Assyrian Ladies, *Iraq*, 41/2, 89–103.
- Radner, Karen (2008): Esarhaddon's Expedition from Palestine to Egypt in 671 BCE: A Trek through Negev and Sinai, u: Bonatz, Dominik et al. (ur.), *Fundstellen: Gesammelte Schriften zur Archäologie und Geschichte Altvorderasiens ad honorem Hartmut Kühne*, Wiesbaden: Harrassowitz, 305–314.
- Radner, Karen (2009): The Assyrian King and his Scholars: The Syro-Anatolian and the Egyptian schools. *Studia Orientalia Electronica*, 106, 221–238.
- Radner, Karen (2012): After Eltekeh: Royal Hostages from Egypt at the Assyrian Court, u: Baker, Heather D. et al. (ur.), *Stories of long ago. Festschrift für Michael D. Roaf*, Alter Orient und Altes Testament 397, Münster: Ugarit-Verlag, 471–479.
- Radner, Karen (2015): A Neo-Assyrian Slave Sale Contract of 725 BC from the Peshdar Plain and the Location of the Palace Herald's Province, *Zeitschrift für Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie*, 105/2, 192–197.

- Radner, Karen (2016): Die beiden neuassyrischen Privatarchive, u: Miglus, Peter et al. (ur.) *Ausgrabungen in Assur: Wohnquartiere in der Weststadt, Teil 1*, Wissenschaftliche Veröffentlichungen der Deutschen Orient-Gesellschaft 152, Wiesbaden: Harrassowitz, 79–133.
- Radner, Karen (2017): Economy, Society, and Daily Life in the Neo-Assyrian Period, u: Frahm, Eckart (ur.), *A Companion to Assyria*, Blackwell companions to the ancient world, Malden MA: Wiley Blackwell, 209–228.
- Ranke, Hermann (1952): *Die ägyptischen Personennamen I*, Glückstadt: J.J. Augustin.
- Roeder, Günther (1956): *Ägyptische Bronzefiguren*, Mitteilungen aus der ägyptischen Sammlung 6, Berlin: VEB Graphische Werkstätten.
- Rollinger, Robert (2018): Between Deportation and Recruitment: Craftsmen and Specialists from the West in Ancient Near Eastern Empires (from Neo-Assyrian Times through Alexander III), u: Woytek, Bernhard (ur.), *Infrastructure and Distribution in Ancient Economies. Proceedings of a conference held at the Austrian Academy of Sciences, 28–31 October 2014*, Denkschriften der philosophisch-historischen Klasse 506, Vienna: Austrian Academy of Sciences Press.
- Spalinger, Anthony (1974): Esarhaddon and Egypt: an analysis of the First Invasion of Egypt, *Orientalia*, 43, 295–326.
- Svärd, Saana (2015): *Women and Power in Neo-Assyrian Palaces*, State Archives of Assyria Studies 23, Helsinki: Neo-Assyrian Text Corpus Project.
- Tadmor, Hayim (1999): World Dominion: The Expanding Horizon of the Assyrian Empire, u: Milano, Lucio Milano et. al. (ur.), *Landscapes: Territories, Frontiers and Horizons in the Ancient Near East, Papers presented to the XLIV Rencontre Assyriologique Internationale, Venezia, 7 – 11 July 1997. I – Invited lectures*, Padova: Sargon, 55–62.
- Teppo, Saana (2005): *Women and Their Agency in the Neo-Assyrian Empire*, MA thesis, University of Helsinki (<http://ethesis.helsinki.fi/julkaisut/hum/aasia/pg/teppo/>)
- Teppo, Saana (2007): Agency and the Neo-Assyrian Women of the Palace, *Studia Orientalia*, 101, 381–420.
- Thirion, Michelle (2004): Notes d'onomastique Contribution à une révision du Ranke PN [treizième série], *Revue d'Égyptologie*, 55, 149–159.
- Tsakanyan, Ruslan (2018): Tiglath-Pileser III (745–727 B.C.): Mass Deportations and Resettlements Policy in Assyria, *Review of Armenian Studies*, 16/1, 116–136.
- Sano, Katsuji (2016): Die Eroberungen von Ägypten durch Asarhaddon und Aššurbanipal, *Ugarit-Forschungen. Internationales Jahrbuch für die Altertumskunde Syrien-Palästinas*, 47, 251–263.
- Valk, Jonathan (2020): Crime and Punishment: Deportation in the Levant in the Age of Assyrian Hegemony, *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, 384 (u štampi).
- Walton, Joshua (2018): *Assyrian Interest in the West: Philistia and Judah, Eretz-Israel*, 33, 175–182.

- Zadok, Ran (1992): Egyptians in Babylonia and Elam during the 1st Millenium B.C., *Lingua Aegyptia*, 2, 139–146.
- Zadok, Ran (2018): An Egyptian in Kurdistan, *Nouvelles Assyriologiques Brèves et Utilitaires*, 26/1, 51–53.
- Zawadzki, Stefan (2006): *Garments of the Gods: Studies on the Textile Industry and the Pantheon of Sippar according to the Texts from the Ebabbar Archive*, *Orbis Biblicus et Orientalis* 218, Fribourg – Göttingen: Academic Press – Vandenhoeck Ruprecht.

Danijela Stefanović

*From Nineveh with Love – a glimpse into a micro history
In memoriam prof. dr Miroslava Mirković*

FROM NINEVEH WITH LOVE – A GLIMPSE INTO A MICRO HISTORY

The Assyrian conquest of Egypt in 671 BC resulted, among other consequences, in the deportation of the local population of Northern Egypt. A vivid account of Esarhaddon's (690–664 BC) exploits over Egypt and her defeated ruler Taharqa (681–669 BC) has been preserved on *Zincirli stele* (Vorderasiatisches Museum, Berlin, VA2708). Most of the deportees from Egypt were settled in two major Assyrian centres: Ashur and Nineveh.

The archive of Inurta-šarru-ušur, son of the palace (*mārekalli*), discovered in Nineveh during the excavation at the Shamas Gate in 1967/68, preserves 33 cuneiform tablets reflecting various aspects of life of the Egyptian community (most of them being deportees) in the Assyrian capital. The tablets have *limmu* dating after 669 and before 612 BC.

One of the documents (IM 76882) is concerned with a marriage between Egyptians. A household slave woman named Al-Hapi-Mepi (Egyptian name 'r-ḥp-r-mn-nfr – “The Apis bull has been brought to Memphis”) was sold, together with her sons, by the Egyptian Puṭu-mehepi as a wife to Puṭu-Eši. The contract specifies that in case of divorce, Al-Hapi-Mepi would be obliged to pay to her husband ten shekels of silver and will be free to leave, but as long as Puṭu-Eši lives she and her sons will be votaries of Ištār of Arbela.

The name 'r-ḥp-r-mn-nfr is a well attested ancient Egyptian masculine name of the Late period. However, the feminine name 'r-ḥp-r-mn-nfr is, to the best knowledge of the author, recorded just once on a fragment of a Late period bronze statuette (*Ägyptisches Museum und Papyrussammlung, Berlin 174*) which was dedicated by [Har] pekhrod-iah ([ḥrw-]p³-ḥrd-j³ḥ), son of Arhepermennufer ('r-ḥp-r-mn-nfr).

Due to the scarcity of the name, the chronological congruence of attestations, as well as the societal circumstances of the community of Egyptian deportees in Nineveh, it may be assumed that Al-Hapi-Mepi (IM 76882) and 'r-ḥp-r-mn-nfr (Ägyptisches Museum und Papyrussammlung, Berlin 174) were the same person.

Key words: Egypt, Neo-Assyrian Empire, deportees, Nineveh, Al-Hapi-Mepi.

Марија Копривица

Универзитет у Београду, Филозофски Факултет

Одељење за историју

Чика Љубина 18–20, Београд

marija.koprivica@f.bg.ac.rs.

ХАРИСТИКИЈЕ У СРЕДЊОВЕКОВНОЈ СРБИЈИ*

У раду је обрађена тема коришћења манастирске имовине путем уступања добара одређеним личностима. Харистикије су у Византији 11. и 12. века биле веома заступљена појава и утицале су на развој манастира. Ова појава није у већем обиму заступљена у средњовековној Србији, ипак постоје примери који показују да се манастирском имовином управљало и на овај начин. У тексту је наведено неколико примера харистикија, указано је на заједничне одлике и специфичности ове појава. Истакнут је значај познавања ове појаве за разумевање имовинских односа, ктиторских права, такође и у доказивању аутентичности појединих исправа.

Кључне речи: *харистикије, манастири, ктиторство, владарска милост, Стефан Душан, Хиландар.*

Сложено питање црквене имовине у средњем веку, прожето је бројним проблемима коришћења, начина поседовања или специфичних права над појединим поседима. Неприкосновеност црквене имовине гарантована је бројним канонским и грађанским законским прописима.¹

* Рад је део пројекта: *Насеља и становништво српских земаља у позном средњем веку (XIV-XV век)* (ев. бр. 177010).

1 Милаш 1908, 9–92; Милаш 1902, 542–569; Неки од канонских прописа који регулишу питање црквене имовине: Апостолско правило бр. 38; 24. правило Четвртог васељенског сабора; 12. и 13. правило Седмог васељенског сабора; Правила помесних сабора: анк. 15, антиох 24, картаг. 20, 33; Поред тога питањем црквене имовине баве се и Јустинијанове Новеле бр.7, 46, 54, 67, 120; Новеле цара Алексија Комнина из 1082, 1097, 1112. године и други законски акти. Ови прописи и други прописи су садржани у каснијим збиркама канонских прописа са коментарима Зонаре и Валсамона, те су постали део црквеног законодавства у православном свету.

Међутим, ове законске одредбе уствари штите црквену намену добара, те посебно забрањују употребу ове имовине у световне сврхе. Покушаји нарушавања права црквених институција на коришћење или поседовање имовине нису реткост у средњем веку, а у каснијем периоду постају чешћи. Настојања световњака да се домогну црквене земље понекад су правдана потребом за новим поседима који би били оптерећени војним обавезама, док су понекад одраз похлепе и жеље за остваривањем добити. Манастири и њихова имовина је чешће изложена оваквим притисцима у односу на епархијска добра. Поред, понекад неопходне, потпуне секуларизације манастирских метохија, присутна је и појава *харистикија* као начина коришћења манастирских добара.

У ужем смислу, под харистикијама се подразумева давање манастира или метохија неком лицу на коришћење.² Суштински, харистикије представљају уступање не само имовине већ и ктиторских права, најчешће путем институције давања милости.³ Додатно појашњење ове имовинско-правне радње, проистиче из саме етимологије овог термина, чији корен потиче од грчке речи *χάρις*, или *χαριτική*, која се у српском језику углавном преводи као *милост*, најчешће као давање владарске милости.⁴ Познати примери из српског средњег века потврђују да се до харистикија долазило путем добро познате и разрађене институције владарске милости.

Проблем харистикија у српском средњем веку је уочен већ у првим озбиљним истаживањима о манастирској имовини и ктиторству, ипак, ова појава није сагледана самостално и целовито у досадашњим радовима. Студије С. Троицког и В. Марковића указују на постојање ове појаве и правилно је доводе у везу са ктиторством.⁵ Међутим, чини се да С. Троицки, а касније и Р. Поповић, харистикијама обухватају сувише широк опсег манастирске имовине.⁶ М. Благојевић разматрајући питање владарске милости издваја као посебну групу милост учињену према црквеним институцијама и свештенству, али кориснике ових привиле-

2 Троицки 1935, 98–101; Острогорски 1951, 11–12; ODB 1991, 412–413 (Bartusis).

3 Троицки 1935, 98, 102.

4 Даничић 1864, 408; Благојевић 1997, 86; ЛССВ 1999, 407 (М.Благојевић)

5 Троицки 1935, 98–102, Марковић 1925, 109.

6 Троицки сматра харистикијама не само оне случајеве где је владар уступио метохије на доживотно уживање истакнутим монасима, већ извесним харистикијарима сматра и ону властелу која је завештала своје поседе манастиру, али и даље живи на њима и користи се тим приходима. Поред тога, у држаоце харистикија убраја и властеличиће који су били подчињени појединим великим манастирима. Овакво становиште додатно разрађује Р.Поповић разматрајући харистикије као један од видова стицања манастирских добара. Троицки 1935, 98–102; Поповић 1991, 26–30.

гија, ипак, не сматра харистикијарима.⁷ С обзиром да се у средњем веку имовински односи, ктиторска права, владарска милост често прожимају у једном правном чину, питање харистикија је специфично и захтева посебно сагледавање.

У Византији 11. и 12. века харистикије представљају један од већих камена спотицања развоја манастира.⁸ Проблем је представљало уступање манастирске имовине световним лицима, представницима крипне аристократије, па и црквеним достојанственицима. Таква даривања чињена су како од самих ктитора или црквених главара, тако и од представника власти, самих царева и патријарха. При томе су интереси манастира и његовог братства остајали у сенци потребе да се учине уступци моћној и угледној властели, награди њихова верност или задобије наклоност. Посебан проблем у оваквом коришћењу манастирске имовине представља околност да је због лошег управљања долазило до пропадања самог манастира, осиромашења и осипања братства. Такође, долази и до урушавања духовног живота у самом манастиру и монашког устројства прописаног типцима. Озбиљност и масовност овог проблема огледа се и у чињеници да се питање харистикија јавља као тема на неколико цариградских црквених сабора одржаних у другој половини 11. и током 12. века. Закључци са ових сабора углавном заступају став који се супротставља харистикијама, а неке одредбе су заједно са тумачењима укључене у касније црквено-правне зборнике.⁹ Основни постулат већине ових прописа је формулисан у пропису да се забрањује мењање намене (модуса) манастирске, тј. црквене имовине. Ипак, мали простор за одступање од оваквих прописа је могућност да се дозвољава продаја манастирске имовине световним лицима када је то у интересу самог храма и побољшавања положаја црквене установе.¹⁰ Проблем харистикија се нашао и у средишту реформе монаштва и манастира која је захватила источно хришћанство у 11. и 12. века. Противљење разним видовима злоупотреба у коришћењу манастирске имовине одразило се и на састав монашких типика тог периода. Типици, међу којима предњачи Евергетидски, заузимају позицију насупрот харистикијској пракси.¹¹ Као резултат ове реформе манастири добијају велики степен самосталности у управљању имовином, јачање улоге игумана и економа, као и слободе у односу на

7 Благојевић 1997, 80–86.

8 Ahrweiler 1967, 1–27; Thomas 1987, 167–185; Bartusis 2012, 155–162; ODB 1991, 412–413 (charistikion– Bartusis).

9 Успенский 1900, 8–9.

10 Милаш 1908, 73–82.

11 Byzantine Monastic Foundation Documents (ed. Thomas, Hero) 2000, 28–29, 443–444; Thomas 1987, 186–213; Harvey 1994, 124–136.

световне и црквене vlсти. На тај начин себе штите од харистикајара и корисника разних концесија проистеклих из политичких интереса, ипак велики удео ктитора у управљању остаје. Могло би се рећи да из борбе против харистикија у 12. веку манастири излазе ојачани, истичући своју економску независност. Иако је ова појава смањена и знатно ублажена, харистикије постоје и у позном средњем веку, како у Византијском царству тако и у осталом православном свету.

Поред историјског развоја ове појаве, за разумевање начина на који манастири у православном свету поседују имовину неопходно је сагледати институцију ктиторства. Суштински, ктитор је власник задужбине и њене имовине.¹² Имовином коју је завештаво манастиру ктитор не располаже на исти начин као и баштином, тачније, не може нарушити црквену намену добара, али може управљати вревијаром свих својих задужбина. Имовинска права ктитора огледају се у томе да се може лично издржавати од те имовине, да има право на известан број адерфата, да може учествовати у управљању. Говорећи о ктиторским правима Троицки уводи и термин *дериватино кийиџорско љраво*, односно ону групу привилегија коју неко добија као последицу преноса ктиторских права. Овако ктиторство може се стећи како путем наслеђивања, тако и извесним правним чином преноса ктиторства који је оствариван путем давања владарске милости.¹³ Оваква могућност управљања манстирском имовином је важна за разумевање појаве харистикија. За разлику од ктитора, харистикијари нису власници манастира, него само посесори, привремени корисници. Ипак, они могу имати одређене користи и приходе, могу имати удела у управљању самим манастиром и његовом економијом, те утицати на даљи развој, самог црквеног комплекса.¹⁴ Давање црквених поседа као харистикија се у историографији често поредити са давањем пронија.¹⁵ И једна и друга врста привилегија остварију се на основу посебних даровница и односе се на привремено коришћење одређених добара. Ипак, постоје разлике како у начину давања тако и у обавезама које проистичу из држања таквих поседа. Док су проније даване за обављање војне службе, харистикије су даване као награда за верну службу или неке црквене заслуге. Можда и важније од тога, да оне нису условљене будућим обавезама и службама, те њихови корисници експлоатацију так-

12 Према дефиницији Сергеја Троицког „*кийиџорско је љраво скуј љрава и обавеза који љријадају власнику имовине, намењене користи Цркве*“. Троицки 1935, 85. В.Марковић још јаче истиче власничка права речима: „*Кийиџор је сојсџивеник цркве или манасџира који му љријада као и свако друџо имање*“. Марковић 1925, 100.

13 Троицки 1935, 102.

14 Троицки 1935, 99; Острогорски 1951, 11.

15 Острогорски 1951, 11; Bartusis 2012, 155–162

вих добра користе као награду и често не осажују потребу да унапређују квалитет имања.¹⁶

Развој Српске цркве почиње у периоду када је у источној цркви питање харистикија већ добрим делом разрешено, стога, ова појава није испољена као велики проблем. У Србији харистикије нису честе и немају тако негативну конотацију као у Византији. Скоро увек се као корисници манастирских имања појављују свештена лица, која су својим заслугама у обављању духовних послова завређивала повластице у виду коришћења одређене имовине и почести у манастирима. Поред тога, познати примери харистикија у средњовековној Србији показују велико учешће владара у овом правном чину. Давање владарске милости као најчешћи и добро разрађен метод давања поседа и привилегија, показао се као поуздан начин за остевљиво питање уступање црквене земље.¹⁷ Разматрање о неколико примера харистикија у средњовековној Србији могло би употпунити сазнања о владарској милости у указати на могућност да се и ктиторско право некој особи могло даривати на овај начин.

Сам термин *харистикије* се не сусреће у српским средњовековним изворима у овом облику. Ипак, глагол *харизајти* или *харисајти* појављује се у неколико средњовековних повеља, а односи се на начин располагања баштинским поседима, односно право властеле да на извештан специфичан начин имовину уступе некоме.¹⁸ Право да властелин може *харизајти* своју имовину помиње се неколико докумената у сличним или готово истим језичким конструкцијама грантовања баштинских права.¹⁹ Јасно је да израз *харизајти* није изједначен са правом баштиника да свој посед може *йод цркву дајти*, такође, не ради само о поседовању добара, већ о праву на управљање и пренос поседа. С обзиром на корен речи, вероватно је овим термином означено право које има властела, а које је ономе што је садржано у појму владарске милости. По свему судећи, термин *харизајти* је у вези са правом ктитора да своје привилегије и задужбинарство, пренесе на неког другог.

16 Острогорски 1951, 11.

17 Благојевић 1997, 59–80.

18 У повељи којим цар Душан потврђује баштину властелину Иванку Пробиштитовићу, њему се гарантује право да имовином може располагати: „**како всакоу коупленицуу, люво за доушоу под црквѣ записати, люво комоу харизати, коуде моу ксть хотѣние**“. Повеља цара Уроша којом кесарици Јерини потврђује баштину њеног мужа кесара Прељуба, такође, потврђује сва права да располаже имовином, коју може *за душу записати, или коме харизајти, или у љришију дајти, као сваку сушију башишину*. Право да поседима које му је потврдуо цар Урош може на сличан начин располагати добио је и мелнички митрополит Кирил. Новаковић 1912, 313; Алексић 2009, 73; Михаљчић 2003, 88

19 Новаковић 1912, 305, 309, 311, 313.

Међу српским средњовековним повељама познато је само неколико докумената који представљају нарочите даровнице у којима се препознаје појава харистикија, односно којима се предаје манастирска имовина на лично и доживотно уживање. Један од најизраженијих примера харистикије је уступање цркве Св. Николе Мрачког старцу Јовану.²⁰ Стефан Душан је 1342. године издао повељу иконому хотачке метохије којом је награђен за своје *йорабойшаније дому Пресвѣите Боіородице Хиланадарске*, те добија на доживотно уживање цркву Св. Николе, са свим својим поседима: *да моу ксть до живота, оу помень и за д(оу)шоу крал(к)вс(тва) ми, и да кс(ть) виноу под швласть с(ве)тогорскоу, оу послочшаник игоумень и в'сеи брати с(ве)тогорскои, а игоумень и братица да га не потькноу съ онога м'бста цо моу ксть крал(к)вс(тво) ми записало до кгова живота, развѣ да си се дохрани стар'ць Іван(ь) до смр'ти свој оу цр(ь)кви те с(ве)т(а) го Николи.*²¹ Дакле, Јован доживотно ужива дату привилегију, али манастир и његова добра остају метох Хиландара. Нешто раније, повељом краља Душана из 1339. године стара архимандритија у Орехову у Мраки, поклоњена је Хиландару.²² Ореховачки храм се сматра ктиторијом српских владара и у ранијем периоду је убрајан у краљевске манастире, али је до времена Стефана Душана изгубио ранији значај.²³ Манастир Св. Николе са свим имањима се помиње као посед светогорског манастира касније у општој хрисовуљи којом су потврђене све метохије Хиландара, 1348. године.²⁴ У случају харистикије старца Јована, Стефан Душан иступа и као владар и као ктитор Хиландара, те је имао искључиво право управљања односима на земљи, али и могућност да управља вревијаром манастира, вршити замене поседе или уступити имања трећем лицу. Посед у Ораховици је, по свему судећи, деловао као посебна метохија, са обзиром на целовитост и функционалност која је већ у ранијем периоду успостављена. Како се у повељи монах Јован означен, између осталог, као *сбратаи хиландарски*, јасно је да овим издвајањем није нарушена хиландарска супрематија. Иконом Јован је часно обављао своју службу управитеља хиландарских поседа у Хотачкој метохији, једној од најстаријих и најјачих хиландарског имања. Као харистикијар Ораховичког манастира Јован је добио одређена права у погледу управљања имовином и људима: *А што се људи налази у цркви њој, да ја слушају са сваким сѣрахом од краљевства ми, као и свакој ѿсѣодара и ѿумана, о свим работима цркве-*

20 Марјановић– Душанић 2004, 35–44.

21 Исто, 36–37.

22 Марјановић– Душанић 2003, 55–68.

23 Копривица 2017, 155 .

24 Мишић, Копривица 2015, 70.

ним које зајоведа краљевство ми не само о работима, него и у служењу црквама.²⁵ Јасно је истакнуто да старац Јован није игуман ореховачког храма, али борави у манастиру и има посебне привилегије. Може се закључити да се ради о преносу ктиторских права која је краљ Душан извршио у корист овог истакнутог монаха.²⁶ Уступање је привремено, за живота Јованова, после чега је имање враћено у претходни поредак. Чињеница да су у повељи из 1348. године наведени и поседи Св. Николе Мрачког као део хиландарског властелинства, не мора директно указивати да је пре тога умро старац Јован и да је посед враћен светогорском манастиру, јер и под управом харистикијара имање је могло бити уписано као хиландарска метохија.

Донекле сличан пример представља и чин којом краљ Душан уступа старцу Григорију цркву Св. Петра у Кориши. Овај догађај поменут је у неколико исправа а сачувана је и посебна повеља краља Душана из 1343. године.²⁷ Старац Григорије је *црцудом и оикуиом сазидао цркву и украсио је како доликује* и обезбедио јој имања, винограде и млинове и друге потребштине. Ова нова црква у Кориши, посвећена такође Пустиножителу Петру, вољом њеног ктитора, монаха Григорија, приложена је великој краљевској задужбини манастиру Св. Арханђела. Важност овог прилога огледа се и у томе што је у овој цркви привремено смештен игуман арханђеловски и део братства док се манастир градио.²⁸ У самој хрисовуљи за Св. Арханђеле међу бројним имањима наведена је и нова црква у Кориши коју је *куио* Григорије.²⁹ За своје заслуге старац Григорије је добио адекватну надокнаду. Краљ Душан је овом истакнутом монаху дао на доживотно уживање стару цркву Св. Петра Коришког са властелинством, која је раније већ била дата Хиландару. У једној од каснијих повеља он је поменут као **старць хиландарьски Григоринь кксодомь коуке с(ве)т(о)га Петра**.³⁰ Могуће је да је старац Григорије и раније као иконом управљао коришким хиландарским метохом, тако да је одлуком краља Душана о уступању харистикије, истакнути метох остао на поседу којим је годинама раније управљао. Давовница Стефана Душана из 1343. прописује: **И записахъ моу староу цр(ь)квѣ с(ве)таго Петра Поустиножитела и чоудотвор'ца, да си живе съ м(и)л(о)стию крал(к)вс(тва) ми до съвогко живота и да се доухрани съмрѣти, а по кгове съмрѣти шноуи цр(ь)квѣ староу**

25 Марјановић– Душанић 2004, 37,39.

26 Троицки 1935, 100–101.

27 Мишић 2013, 21–29.

28 Мишић, Суботин –Голубовић 2003, 80.

29 Исто, 91.

30 Мишић 2012, 65, 72; У повељама сабора у Крупиштима из 1355. године старац Григорије се помиње у две исправе спорне аутентичности.

не ѡтнимаѡъ ѡт Хиланѡдара никаѡѡ.³¹ Пажњу привлачи податак и изјава краља да после смрти Григоријеве стару Коришку цркву *нећемо никаѡѡ одузетѡи Хиландару*. Заиста, извори из каснијег периода помињу цркву Св. Петра Корошког као хиландарски метох, о чему сведоче и помени овох метоха у општој хиландарској хрисовуљи из 1348. године и исправе са сабора у Крупиштима из 1355. године.³² Повеље из 1355. године помињу и извршену замену поседа, када је задужбина старца Григорија уступљена светоарханђеловском манастиру, Стефан Душан је Хиландару приложио два села и одређене приходе са царине трга у Призрену.³³ Највероватније да је монах Григорије умро пре 1355. године, са обзиром да се на сабору у Крупиштима расправља о хиландарским поседима у Коришкој метохији, који су до тада враћени под директну управу игумана светогорског манастира. У случају харистикије старца Григорија може се говорити о извесној замени поседа, али и о замени ктиторства, одређеним видом преноса ктиторских права.³⁴ Наиме, монах Григорије се уступањем своје задужнине Арханђелима одрекао и својих права која су му као ктитору нове цркве Св. Петра припадала. Због тога му краљ Душан у старој коришкој цркви надокнађује и привилегије у том погледу. Ипак, као заслужном приложнику манастира Св. Арханђела краљ предвиђа и могућност да старац Григорије добије два адрелфата у овом манастиру, уколико не буде желео да остатак живота проведе на коришком метоху.³⁵

Монаси Јован и Григорије су били истакнути хиландарски монаси, својим заслугама су свакако унапредили статус манастира и допринели његовом развоју. Овим монасима је пре свега учињена почаст, тако што су постали уживаоци додатних привилегија на одређеним метохијама. У овим случајевима у сасвим малој мери долази до изражаја околност да су они корисници неких материјалних прихода са тих поседа.

Забележено је неколико примера где је српским митрополитима обезбеђено издржавање и одређени поседи путем харистикија. Серски митрополит Јаков је добио цркву Св. Николе на Пчињи под Козљем *да си ю има и направла и никымъ неѡтклямоу до своѡго живѡта*, такође и *да моу кс(тъ) ндѣзи привѣжицк и покѡице* у случају своје немоћи, или ако добровољно или принудно напусти митрополију.³⁶ Из текста исправе произилази да се као ктитор ове цркве појављује царица Јелена, која је обновила стару цркву и вратила јој имања. Вољом царице, а са милошћу цара

31 Мишић 2013, 23.

32 Мишић, Копривица 2015, 69 Мишић 2012, 65, 72.

33 Мишић 1989, 39–54; Мишић 1993, 132–133; Мишић 2012, 68, 77.

34 Троицки 1935, 102.

35 Мишић 2013, 25.

36 Бојковић 2016, 89–107, 93.

Душана и краља Уроша, црква са метохом у Пчињи је предата доживотно на коришћење Јакову. Могло би се рећи да се ради о преносу не само имовине (баштине) већ и ктиторства, кроз правни чин владарске милости.³⁷ После смрти митрополита Јакова црква Св. Николе требало је да припадне манастиру Св. Арханђела код Призрена. Како је Јаков био први светоарханђеловски игуман, разумљива је оваква одлука о даљој судбини његове харистикије.³⁸ Познато је да је ктитор лично бирао старешину своје задужбине, тако је краљ Душан у Јакову нашао оданог сарадника који је надгледао подизање храма, а касније имао велику улогу у црквеном животу свог времена. После заузимања Сера и проглашења српске патријаршије Јаков је постао серски митрополит и на тој функцији је остао до 1360. године.³⁹ По свему судећи, због оштре реакције Цариградског патријарха и општих политичко-црквених прилика почетком шесте деценије 14. века Јаков је добио посед у Пчињи као сигурно уточиште у случају угрожености његове митрополије. Изгледа да су Јакову припадала нешто већа права над поменутом имовином него у случају монаха Јована и Григорија. У повељи о уступању имања Јакову наводи се „**ДА МОУ КС(ТЬ) ОУ БАЦИНОУ ДО КГОВА ЖИВЪТА НИКЪШИМЪ НЕУТ(Ъ)КМАКМА**“.⁴⁰ Такође, потврђен је читав низ права: да насељава људе, да даје црквену земљу у закуп, да одобрава подизање млинова и винограда на поседима Св. Николе и др. Ова група права може се сматрати баштинским, али, такође, може проистицати и из ктиторских права, о чему постоје размимоилажења у досадашњим тумачењима.⁴¹ Положај митрополита Јакова на челу серске епархије до краја његовог живота није био угрожен, нити је имао потребе за коришћењем уточишта у храму Св. Николе. Стога се не може рећи да ли је учествовао у управљању додељене му харистикије. Нажалост, нема података који би потврдили да ли је метох Св. Николе под Кожљем касније припао Св. Арханђелима како је повељом било предвиђено.

Један други митрополит српске цркве овакав вид уточишта је био принуђен да користи, јер се његова катедра нашла на удару Турака. Ради се о грачаничком митрополиту Венедикту, коме је деспот Ђурађ уступио на доживотно коришћење цркву Св. Ђорђа у Враћевштици са поседима.⁴² Бенедикт је остао без своје митрополије, Грачанице, која је пала у походу турске војске из 1455. године. У таквим околностима, деспот Ђу-

37 Благојевић 1997, 83.

38 Бојковић 2016, 93; Мишић, Суботин-Голубовић 2003, 11–13.

39 Острогорски 1968, 219–226.

40 Бојковић 2016, 95.

41 Благојевић 1997, 82–83; Троицки 1935, 101; Грујић 1934, 49–50.

42 Новаковић 1912, 755–756.

рађ, овом истакнутом монаху који потиче из породице крупне властеле Цреповић, уступа на коришћење и боравак у храм у Враћевштици.⁴³ Међутим, из других докумената је позната да је први ктитор овог храма био челник Радич, који је цркви приложио села у оклини и обезбедио приходе.⁴⁴ По свему судећи до 1456. године, када је издата повеља митрополиту Венедикту, дошло је до извесних промена. Највероватније је после обнове Деспотовине, 1444. године, деспот Ђурађ је обновио храм у Враћевштици и даровао му нове поседе и тако стекао ктиторска права у њему.⁴⁵ Венедикт је добио милошћу господина деспота право „*da si ovou crkvou i sela drý`i do svoga `ivota*”, или док не добије своју или другу митополију.⁴⁶ Изгледа да је Венедикт остао на овом имању до пада Деспотовине.

У оквиру разматрања о карактеристикама могла би се сагледати још два примера из српског средњег века. Старац Григорије Синаит имао је право на доживотно издржавање у манастиру Горњак у Ждрелу. Интересантно је да се у познатој повељи кнеза Лазара овом манастиру не помиње старац Григорије, нити његове заслуге у подизању храма. Међутим, повеља патријарха Спиридона сведочи да је Григорије Синаит имао ктиторска права у Ждрелу Браничевском. У исправи се напомиње да све *шио је кнез својом хрисовуљом зайисао да њрииада сѣиарцу Григорију за животиа*, а после његове смрти остаје у поседу манастира, тј. калуђерима.⁴⁷ Како не постоји посебна исправа којом кнез Лазар даје милост или преноси ктиторска права на старца Григорија, остаје недовољно јасно да ли се овде ради о карактеристици, или је овај истакнути монах први ктитор храма Пресвете Богородице те је на основу ктиторских права могао имати удела у управљању манастиром.⁴⁸

Специфичан је случај потврђивања поседа Св. Николе Стошког мелничком митрополиту Кирилу. Овај пример се често пореди са уступањем поседа серском митрополту Јакову и обезбеђивањем утичишта архиепископу у случају губитка катедре. Међутим, из исправе цара Уроша произилази да је митрополит обновом стекао ктиторска права у овом храму. Такође, он је уживао потуна баштинска права над овим поседом, која су у повељи и наведена, те је могао свој посед *харисаѣи, њод цркву гаѣи и њосѣављаѣи свој калуђера* у овој баштинској цркви. Мање је вероватно

43 Грујић 1934, 50–52.

44 Тошић 1976, 7–21.

45 Благојевић 1997, 84, нап. 13.

46 Новаковић 1912, 755–756.

47 Младеновић 2015, 44–47.

48 Триоцки 1935, 101–102; Радојчић 1952, 85–105.

да је митрополит Кирил био харистикијар имања Св. Николе Стошког.⁴⁹ Ваља напоменути да није редак случај да српски архијереји имају своје задужбине и остварују ктиторска права у њима.⁵⁰

У поменутиим примерима уступања манастирске имовине одређеним лицима на коришћења уочавају се неке опште карактеристике. Прво, поседи се увек уступају привремено са обавезом да се врате манастиру. Давање манастирке имовине проистиче из ктиторских права, али српски извори показују да исправе о овом правном чину издаје владар. Сви познати примери показују да су корисници црквени достојанственици или истакнути монаси, а у исправама су увек истакнуте њихове заслуге у обављању духовних послова и залагања за цркву. Могло би се, такође, рећи да није међан модус црквене намене имовине, чиме су испоштовани канонски прописи који се баве овим проблемом. Највероватније није нанета штета манастиру од ког је узет посед, сем можда та да је привремено остао ускраћен за део прихода. Штавише, метох се и даље развијао и могао је бити унапређен за време уривљања харистикијара. Дакле, није циљ коришћења ове врсте имовине богаћење корисника, кавим су биле окарактерисане харистикије у Византији до 12. века. У појединим случајевима одата је почаст за заслуге и дате додатне привилегије истакнутим монасима, док је у другим обезбеђено неопходно уточиште митрополитима чије су епархије биле угрожене.

Појаву харистикија никако не треба поистовећивати са секуларизацијом манастирских поседа. Секуларизација представља претварање црквених поседа у световна имања, или проније. Ова појава је присутна у европским земљама и у Византији, па и у Србији. Секуларизација је карактеристична за другу половину 14. и за 15. век и увек вршена по налогу владара, давана световним лицима, властеличићима, најчешће тако што су имања претварана у проније, или давана за обављање неке специфичне службе. За разлику од харистикија, секуларизована имовина трајно је отпадала од манастирских метохија.⁵¹

Поред тога под харистикије не треба подразумевати завештања појединих представника властеле или свештенства, који своје баштинске поседе дају манастирима, али задржавају право да доживотно живе на тим имањима и да се користе њиховим приходима. Манастир добија посед тек после смрти дародавца, али својеврстан уговор о овом завештању је сачињен раније и веома често потврђен и ојачан чином владарске мило-

49 Троицки 1935,101, Поповић1991, 28–29, сматрају харистикојом овај случај, док Грујић 1934, 52–53, Благојевић 1997, 81, митрополита Кирила сматрају баштиником .

50 Копривица 2019, 145–155.

51 Благојевић 2000, 51–58.

сти. Пример оваквог уступања поседа манстиру су уговор којим удовица Радослава баштинску цркву Св. Ђорђа у Улитишту подчињава Хиландару. Права ктиторке регулисана су позивањем на закон *кѣишѣорам*. Она остаје да живи и да се издржава од завештане имовине, а затим наследницима припада *комаѣ као и сваком кѣишѣору*.⁵² Јасно је да овакав вид издржавања проистиче из баштинских и ктиторских права. У овом случају не ради се о харистикијском коришћењу манастирске имовине, јер посед није у ранијем периоду био хиландарски, нити је одузет од неког манастира.

Важност разумевања харистикијског држања манастирске имовине долази до изражаја и у тумачењу појединих правних радњи у средњем веку, али и аутентичности неких докуманата. Тако су Мошин и Славева исказали сумњу у фалсификат самог даровање Св. Николе Мрачког Хиландару, сматрајући да је у супротности са актом којим се исти ореховачки манастир даје иконому Јовану.⁵³ Ипак, сама повеља старцу Јовану сведочи да је поменути метох и пре и после Јовановог коришћења припадао Хиландару.⁵⁴ Слична погрешна тумачења била су присутна и у сагледавању докумената у вези са црквом Св. Петра Коришког, прилогом старца Григорија Св. Арханђелима, те споровима око коришког хиландарског метоха.⁵⁵ Објашњем кроз институцију харистикије показано је да поменуте исправе стоје у сагласју и доказана је њихова аутентичност. Сазнања о моделу деловања харистикија у средњовековној Србији могу бити коришћења у будућим разматрањима о имовинским односима, владарским и ктиторским надлежностима у манастирима, праву монаха да располажу извесним материјалним добрима и сагледавању економије манастирских властелинстава.

Извори:

- Алексић Владимир (2008), *Повеља власѣличићу Иванку Пробишѣићовићу*, ССА 8, 68–80.
- Бојковић Гордан (2016): *Повеља цара Сѣефана Душана и краља Сѣефана Уроша мѣиѣроолићу серском Јакову*, ССА 15, 89–107.
- Thomas J. P., Constsntinides Hero A. (ed.) (2000): *Byzantine Monastic Foundation Documents*, Washington D.S.

52 Новаковић 1912, 405; Марјановић-Душанић, Суботин– Голубовић 2010, 65, 67.

53 Славева, Мошин 1988, 163–164.

54 Марјановић– Душанић 2004, 37, 39.

55 Мишић 2012, 82; Мишић 2013, 21–29.

- Марјановић– Душанић Симиља (2004): Повеља краља Стефана Душана старцу Јовану, ССА 3, 35–44.
- Марјановић– Душанић Смиља (2003): Хрисовуља краља Душана о даровању манастира Св. Николе Мрачког у Орехову манастиру Хиландару, ССА 2, 55–68.
- Марјановић–Душанић Смиља, Суботин –Голубовић Татјана (2010): *Повеља краља Стефана Душана манастиру Хиландару, Пошврда о поклону манастира Св. Ђорђа и села Уложистица који је Хиландару приложила Мишићина жена Радослава*, ССА 9, 63–73.
- Михаљчић Раде (2003): *Хрисовуља цара Уроша мелничком манастиру Кирилу*, ССА 2, 85–97.
- Мишић Сениша (1993): *Повеља цара Стефана Душана манастиру Светиој Петри Коричкој из 1355*, ИГ 1–2, 122–132 .
- Мишић Сениша (2012): *Хрисовуље цара Стефана Душана о Светиој Петри Коричкој са сабора у Крушицима*, ССА 11, 59–90.
- Мишић Сениша (2013): *Хрисовуља краља Стефана Душана старцу Григорију*, ССА12, 21–29.
- Мишић Сениша, Копривица Марија (2015), *Оштрица хрисовуља цара Стефана Душана Хиландару 1348 године*, ССА 14, 65–106.
- Младеновић Александар (2015): *Повеље кнеза Лазара*, Београд.
- Новаковић Стојан (1912): *Законски споменници српских држава средњег века*, Београд.

Литература:

- Ahrweiler Helene (1967): *Charisticariat et autres formes d'attributin de fondations pieuses aux X-XI siecles*, ZRVI 10, 1–27.
- Bartusis Mark C. (2012): *Land and Privilege in Byzantium: The Institution of Pronoia*, Cambridge .
- Благојевић Милош (2000), *Секуларизација хиландарских поседа у средњовековној Србији*, у: В.Кораћ (ур.), Осам векова Хиландара, историја, духовни живот, књижевност, уметност и архитектура, Београд 51–58.
- Благојевић Милош (1997): *Државна управа у српским средњовековним земљама*, Београд .
- Грујић Радислав (1934): *Лична власеликост српских црквених представника у XIV и XV веку*, Гласник скопског научног друштва 13, 47–68.
- Даничић Ђуро (1864): *Рјечник из књижевних старина српских III*, Београд.
- Копривица Марија (2017): *Краљевски манастири у средњовековној Србији*, у: С.Мишић (ур.), Српска краљевства у средњем веку 1217–2017. године, Краљево-Београд, 147–162.

- Копривица Марија (2019): *Задужбине српских архиепископских средњег века*, Црквене студије 16–2, 145–155.
- Марковић Василије (1925): *Књижевници, њихове дужности и права*, Прилози КЈИФ 5, 1–2, 100–124.
- Милаш Никодим (1902): *Православно црквено право*, Мостар.
- Милаш Никодим (1908), *Грчко-римско законодавство о црквеној имовини*, Београд.
- Мишић Синиша (1989): *Поседи манастира Светиој Пејра Коришкој*, ИГ 1–2, 39–54.
- Острогорски Георгије (1951), *Пронија, Прилози историји феудализма у Византији и јужнословенским земљама*, Београд.
- Острогорски Георгије (1968): *О српском митрополисту Јакову*, Зборник Филозофског факултета 10/1, 219–226
- ODB (1991): *The Oxford Dictionary of Byzantium*, ed. A. P. Kazhdan, Oxford University Press.
- Поповић Радомир (1991): *Црквена имовина у немањинској Србији*, Београд.
- Радојичић Сп. Ђорђе (1952): *Григорије из Горњака*, ИЧ 3, 85–105.
- Славева Лидија, Мошин Владимир (1988): *Српски ирамоти од Душаново време*, Прилеп
- Thomas John Philip (1987): *Private Religious Foundations in the Byzantine Empire*, Washington D.S.
- Троицки Сергеј (1935): *Књижевничко право у Византији и Немањинској Србији*, Глас СКА168, други разред 86/3, 81–133.
- Тошић Вера (1976): *Велики челник Радич*, Зборник Матице српске за историју 13, 7–21
- Успенский, Ф. И. (1900): *Мнѣнія и постановленія константинопольскихъ императорскихъ соборовъ XI и XII вв. о раздачѣ церковныхъ имуществъ (харисничари)*, Извѣстiя русскаго археологическаго института въ Константинополѣ, Одеса, 1–48.
- Harvey Alan (1994): *Land, Taxation and Trade in the Eleventh-Century Monastic Economy: The Case of Evergetis*, in: *Theotokos Evergetis and Eleventh-Century Monasticism*, ed. M. Mullett and A. Kirby, Belfast, 124–136.

Marija Koprivica

CHARISTIKE IN MEDIEVAL SERBIA

The term charistike, or charistikion, refers a system of giving monasteries, or monastic properties, to private persons for use. Essentially, charistike represented the transfer of the founder's rights. In medieval Serbia, this phenomenon was not common and it did not have the negative context which it had in Byzantium dur-

ing the 11th and 12th century. One of the most prominent examples of charistike in medieval Serbia was giving the monastery of Saint Nicholas to monk Jovan, who was the econom of metochion Hocha and a notable member of the Chilandari fraternity. In 1342 King Dušan passed a special charter according to which this monk was rewarded for his faithful service by being granted the right to use and manage the old monastery of Saint Nicholas and all its properties. Giving this right was temporary, for as long as monk Jovan lived, and after that the estate was given its previous status. A relatively similar example was the act by which king Dušan gave the church of Saint Peter in Koriša to monk Grigorije for use. Monk Grigorije had already managed the metochion of Chilandari in Koriša as an econom, so that he was given additional privileges over this property by the decision of king Dusan. Monk Grigorije's merit is the fact that this monk gave the church which he had founded to the monastery of Saint Archangels near Prizren, which was a new imperial endowment. These Chilandar's monks were primarily given honor and they were holders of additional privileges rather than users of the material assets of the mentioned properties.

Several examples were noted that Serbian metropolitan bishops were provided with means of livelihood by being given monastic estates for use. Metropolitan bishop Jakov of Serres was given the church of Saint Nicholas in Pcinja. The founder's rights over this church belonged to empress Jelena, but thanks to the will of the empress and mercy of emperor Dusan, the church with all its estates was given for lifetime use to Jakov. Towards the very end of the activity of the Serbian medieval state, another case was recorded when Benedikt, a metropolitan bishop from Gračanica, got his charistikion. Despot Djuradj gave the church of Saint George in Vraccvstica with its estates for lifelong use to this notable monk when he lost his Metropolitan ate, since it fell under Turkish rule.

Based on these few examples, it is possible to draw a conclusion that charistike were always given for temporary use, with the obligation to give them back to a monastery. Giving monastic properties stems from the founder's rights, but Serbian sources show that legal documents related to this legal act were issued by a ruler. All known examples show that the users were ecclesiastical dignitaries or prominent monks and that their merits regarding religious service were notable. By using this type of charistike, there was no harm for the monastery from which the property was taken, apart from the fact that it was deprived of the income from that property temporarily. Although it was not a very common phenomenon, charistike was important in medieval Serbia, not only for providing an insight into the ways in which monasteries operated, but also for understanding and interpreting certain legal actions in the Middle Ages.

Key words: *charistike, monastery, founder, gift of grace, Chilandari, Stefan Dušan.*

Александра Фостиков

Историјски институт
Кнез Михаилова 36/II, Београд
aleks.fostikov@gmail.com

МЕСТО ЗАНАТСКЕ РАДЊЕ – ТИПОЛОГИЈА ЗАНАТСКИХ НАСЕЉА У СРЕДЊОВЕКОВНОЈ СРБИЈИ*

Место занатске радње, па самим тим и положај занатлије, могу се најпре одредити у зависности од физичке локације поједине радионице, односно њене припадности типу насеља. Такође, место занатске радње може се дефинисати и према његовој позицији у оквиру шире шеме насеобина у датим историјско географским околностима, а посебно према удаљености од централног насеља, али и према економском центру ком правно припада. При томе треба имати у виду да се као такви у оквиру властелинства могу извојити и *двор* и *манастир*, а у оквиру урбано руралних односа и *град*, *џри*, *џрјовишије*, али и *село/заселак*. Стога, рад је посвећен изради класификације места занатске радње, чиме се уједно делимично осветљава и типологија насеља, а посебно шема оних са занатском, односно и производном основном у оквиру привредне историје српских средњовековних земаља, чије и само место у систему централних насеља, утиче на место и развој занатства.

Кључне речи: *занатство, занат, средњи век, насеља, Србија.*

Проучавање историје занатства, налаже и истраживање развоја правног статуса и положаја занатлије, његових права односно обавеза, врста организације и облика удруживања. Каква је позиција, размештај или организација првобитних мајстора код старих Словена, за које се сматра да живе и раде у оквиру слободне сеоске општине, нема за сада

* Рад је настао у оквиру пројеката: *Средњовековне српске земље (13–15. век): политички, привредни, друштвени и правни процеси* (Ев. бр. 177029) и *Насеља и сјановнишиво српских земаља у позном средњем веку (14 – 15 век)* (Ев. бр. 177010), које финансира Министарство просвете и науке РС.

поузданих података, па је раније доба могуће испратити само у главним карактеристикама развоја на основу скупине шароликих чињеница. Суђећи према првим поузданим поменима, језичкој, културној и материјалној баштини, у то време основна специјализација је успостављена у складу са потребама и нивоом технике, а занатлије су и посебно третиране. Да су доста рано и на овим просторима издвојене у одређену категорију говори и коришћење термина *мајсторије* и *Закон мајсторијама*, који упућују да је разлика свакако успостављена још у ранијем периоду.¹ Подељеност територије на световне и сакралне поседе, постојање посебног владарског домена и регалних права, те властелинства извесног господара, као и успостављање градова као трговачко занатских центара, условили су различит и паралелан развој у оквиру ове привредне гране током средњег века.

На основу сачуване грађе, у руралним оквирима како световног, тако и сакралног властелинства дате територије, може се утврдити већ устаљена структура и типологија различитих насеља. Као важне разлике између занатлија из ових средина истичу се правни положај, концентрација, ниво специјализације, начин организације, а најпре између условно речено градског и сеоског, које ипак за потребе истраживања треба предефинисати у однос између руралног и урбаног. Такође, не може се занемарити ни разлика у развоју, па и нивоу занатства у појединим типовима (*суб*)урбаних и *специјализованих* насеља, лоцираних унутар поменутих простора, а поједине занатлије налазе место и у манастиру, или при двору, што довољно доприноси посебности њиховог статуса.²

У атмосфери таквих подела, развој положаја занатлија, могуће је једино испратити кроз појединачна истраживања, и то из угла места занатске радње, као и према условној припадности господару, те је стога неопходно и успоставити њихову основну класификацију, чиме се уједно делимично осветљава и типологија насеља, а посебно шема оних са занатском, односно и производном основном у оквиру привредне историје српских средњовековних земаља.

У зависности од физичке локације, место занатске радње, па самим тим и положај занатлије, може се најпре одредити према типу насеља у ком се налази, односно његовој позицији у оквиру шире шеме насеобина

1 Фостиков 2013, 51–53, 65, са изворима и ст. лит; Фостиков 2019, *passim*. Такво издавање занатлија бележи и *Ойширна руска љавда. Правда Русская II*, 317–318 чл. 15, и даље према регистрима; Тихомиров 1953, 90.

2 Ове разлике посебно долазе до изражаја када се посматрају економски центри или централна насеља у којима се опажа не само разлика у наведеним елементима занатства, већ и у самом нивоу технологије, па се тако технолошки новитети шире из центра, у ком бораве или ком припадају оне вештије занатлије. Рыбаков 1948, 212, 342.

морала је да буде успостављена и каква таква подела радних улога, као и извесна хијерархија. Када се овим подацима дода и чињеница да је поштовање задатих обавеза захтевало и извесну врсту надзора, може се рећи да је организациона структура захтевала и челну функцију у оквиру овог типа занатског насеља. На том положају могао је да се нађе вероватно бар што се пословања тиче и главни мајстор из насеља, те лице које је и административно одговарало.

Иако се у везу са мајсторским селима, па и појединим местима производње могу довести и поједини топоними, а посебно *nomina professionalia*, без додатног податка или описа није могуће прецизирати њихово време нити начин настанка, те се по правилу не могу везати за *мајсторска села* заснована по одлуци господара. Тако у појединим случајевима може бити реч и о груписању занатлија у близини ресурса, попут рудника, где се јавља привремена или стална насеобина, односно у близини већих постројења попут топионица или радионица *Montanindustrie*, попут Ковача код Планае, а делатници ових стамбено пословних комплекса такође су стицали извесне привилегије, свакако у складу са статусом насеља. Иста појава опажа се и у простору око тргова, годишњих сајмова, већих насеља, чији називи настају као одраз свакодневнице. У појединим случајевима места занатске радње тако постају и језгра насеља, или *субурбани* предели који настају развојем тргова.⁶ Ипак, и ова насеља морала су да буду на неки начин и ратификована, те опорезована, могуће у складу са местом припадности, односно економским центром према ком су организована.

Док се у мајсторским селима јављају занати који захтевају масовну производњу, поједини које издвајају вештина и производ, попут мачарског, налазе своје место само у оквиру већег насеља или центра јавне власти, попут двора или града. Стога извесну концентрацију занатлија различите струке налазимо искључиво у већим насељима, која би се могла сматрати и посебном субурбаном структуром – *сеоским њрџовишијем* у оквиру руралног крајолика. У таква би спадало и село Чабић (Чабић/и, Клина), највеће насеље манастира Дечани, у ком се на нешто мање од 200 кућа (182, односно 197) јавља десет попова, као и четворица занатлија: два ковача, један мачар и један златар. Додатно су уписани и један Грнчаревић, као и један Ковачевић, чија презимена би можда могла да

6 Parker 1979, 43–45; Šimunović 2009, 35, 218; Фостиков 2013, 65; Фостиков 2019, 55. *Montanindustrie* представља производњу засновану на добијању сировина у оквиру рударства, односно првој фази обраде мегала, вађењу камена и угљарству. У датим параметрима у питању су обично рудоносни предели богати одређеним металом. Фостиков 2019, 30, 215 н. 66

упућују и на наслеђивање заната. Иако у основи различите струке, од пет поменутих занатских занимања, четири потврђена припадају сфери обраде метала. Подаци да у селу бораве један мачар, то јест оружар и један златар сведоче о структури и богатству насеља, а из истог села потекло је и осамнаест сокалника. У Чабику је постојала и црква Светог Петра, а један од његових засеока Добродол баштина је челника Радана, који је и сам потчињен Дечанима. Овако развијено насеље на путу поред *велике цесће Призрен-Трейча*, несумњиво да је имало и сопствени трг, а вероватно да је постало и трговачко занатски центар у том делу дечанског властелинства, од чијег центра је удаљено око 42–43 км, а чији се атар додатно граничио и са метохом манастира Бањске. Треба приметити и да се Чабик, када би се повукла кружница, налазило у зони до 50 км удаљености и од Вучитрна, Пиштине, Призрена и Пећи.⁷

Мада су у насељу пописана поуздано само четворица занатлија, треба имати у виду да се исти наводе углавном са породицама, браћом, па и дедом, а како се наводе само опорезоване занатлије, чак и у случају ковача самца, вероватно да је свако до њих имао бар неку испомоћ у радионици, *сина или радњишника*, те да је стога укупни број занатлија, као и *ученика* могао бити и већи, те да се као и у случају других категорија заправо ради о кући. Такође, већ успостављање неколико радионица везаних за рад са ватром, морало је да запрема извесну територију насеља.⁸

Осим поменутог Чабика, на територији Дечана, као нешто мањи занатски центар можда би се могло истаћи и село Рзинићи (Рзнић/Рзниц, 35 кућа), на око 7 км од самог манастира, у ком се наводе један ковач, један кожодер и један *мајстџор* без ближе ознаке занимања – можда градитељ. У свим другим насељима, па и оним која доживљавају успон, бележе се евентуално двојица занатлија (Прилепи, засеок Храстовице, на око 4 км од Дечана и око 3 км од Рзнића, 21 кућа). Последња два примера, указују и да се у непосредној близини економског центра, па и у случају манастира, јавља већа концентрација занатлија, а сходно паралели са

7 ДХ II, 20–25, 56–57, 60–61; ДХ III, 88–94, 131; Ивић, Грковић 1976, према регистрима; Ивановић 1952–53, 190–200; Благојевић 2001, 216; Мишић 2013, 44; Фостиков 2019, 87. Према путопису М. С. Милојевића, ту се налазио женски манастир посвећен Вознесењу, а који је према натпису *йодџџао краљ Урош II, након йобезде над Турцима*. Милојевић 1872, 2, 183. О каснијој цркви Светог Николе: *Субојџић 2012*. За мерење удаљености је коришћена Google мапа: <https://www.google.com/maps/dir/Qabiq+%D0%9A%D0%B0%D0%B1%D0%B8%D0%BA/Desan+51000/@42.6034458,20.2233993,10z/am=t/data=!3m1!4b1!4m1!4m1!1m5!1m1!1s0x1353732c400090fb:0x68e9d3bf78e5690c!2m2!1d20.7158398!2d42.5965071!1m5!1m1!1s0x135255051b92477b:0x7f97d3d31a733b3f!2m2!1d20.2883251!2d42.5403276!3e2>

8 Фостиков 2013, 55–56; Фостиков 2019, 51–52.

градским метохом, ова насеља налазила би се у најужој зони манастирског метоха.⁹

Уобичајно место занатске радње у руралним пределима, често представља локална и појединачна радионица, која се у зависности од врсте заната, налази у оквиру појединог села односно њиховог атара, најчешће ковачка. Такође поједине радионице смештају се у непосредној близини ресурса (рудника, шуме, воде), попут топионица, самокова и мехова, места производње угља, ваљавица.¹⁰

Када се говори о разлици између урбане и руралне средине најчешће се у литератури до новијег времена, како је изнад и напоменуто, истичала разлика на нивоу град: трг: село, па и приликом разматрања занатства. Међутим истраживања насеља, указују сем на различиту типологију руралних и на разлику урбаних средина, односно различит ниво и ток урбанизације истих. Тако се као урбани центар може истаћи град, али и *йрјовишије*, али не треба ни у том случају занемарити субурбане структуре. У случају градова, посебно централних насеља првог реда, у такве би можда сем самог центра спадала, бар крајем средњег века, и такорећи предграђа, односно насеља у оквиру или на ободу прве зоне градског метоха, на око 5 км, удаљена не више од пар сати хода, у ком случају може да се говори о свакодневним контактима, те уској сарадњи између њихових становника. Судаћи према подацима из књиге Лукаревића, део пописаних занатлија везује се и за села из ширег новобрдског градског метоха, који се судаћи према Копривници пружао, на око 15 км, удаљености од центра. Према појединим прорачунима заснованим на овој пословној књизи, у самом граду јавља се скоро два пута већи број занатлија, у односу на околна насеља. Мада до сада није решено у потпуности питање односа увођења назива *zitade/vila* у ову пословну књигу, а посебно због проблема недоследности коришћења ових ознака, одговор на поједина питања у вези размештаја занатлија, па и у оквиру градског метоха, пружиће вероватно будућа истраживања, која ће дозволити детаљније убицавање познатих топонима у оквиру простора. Тек након тога могло би се разматрати и питање присуства занатлија из градског метоха у центру, те њихов правни статус и евентуално повлашћеност, посебно приликом пословања у његовим границама.¹¹

9 До друге половине 19. века у Рзњићу су стајале развалине цркве Св. Срђа и Вакха. Од материјала ове цркве сазидана је сеоска џамија. Ивановић 1952–53, 187–188; *Географска енциклопедија* I, 511–512; Мишић 2013, 44. Видети и изнад н. 3.

10 Фостиков 2019, 51–52, 187.

11 Мргић 2012, 285–297; Петровић 2015, 140–145. Као и у случају других лица, и занатлије у истој књизи бележе се, како је то већ у историографији указано, са местом порекла

Истовремено место радње могло је да буде део двора, манастира, или да се налази у оквиру дворишта економског центра тог типа. Тако се владарске ковачнице смештају у оквиру или непосредној близини дворског комплекса, а манастирске ковачке и златарске у економском делу унутрашњег дворишта. Такође, у случају града, има примера и да се као место радње јавља квартал, улица или кула, попут порте шустера у Новом Брду.¹²

Већ само овај кратак приказ могућих места занатске радње, указује на опширну проблематику, која прати решавање питања положаја или организације занатлија, те указује да низ типова насеља у којима занатлија ради и борави, као и у другим случајевима има различите господаре, у складу са чим подлеже и датом закону, па и о порезу. Према припадности економском центру занатлије се тако могу поделити на: руралне, урбане, сакралне и световне, односно сеоске, градске, манастирске и дворске, а овима треба додати и рудничке, али и монахе, односно дворане занатлије. Додатно, трагови домаћег законодавства дозвољавају да се идентификују три важније групације, зависне мајсторије, ујоворне занатлије и слободне градске односно рудничке мајсторе, при чему треба имати у виду и да постоји евидентно одступање у појединим случајевима, као и да идеја подложништва, доживљава промене током средњег века.¹³

Колики је заиста био укупан број мајстора, како су они распоређени, и у ком су правном статусу, остаје делимично нејасно и због тога што нису све занатлије поименице обухваћене ни у оквиру ретких спискова или пописа. Тако се, примера ради, поједине јављају само у збирном попису дарованих занатлија, без имена или ознаке места припадности, подлажу се како оне из сеоских насеља, тако и оне из подграђа градова, исто онако као што се подлажу и сама села из оквира градског метоха. Додатно, у случају насеља подељених међу више господара, или урбаних структура у којим је само део мајстора подложен једном од њих, подаци су непотпуни, пошто ретки сачувани извори обично наводе само подложнике појединог. У случају манастира некада није јасно ни да ли наведене раде у манастирским радионицама у непосредној близини или унутар ограђеног простора, или су пак исте налазе у оквиру појединог насеља.¹⁴

и без места порекла, у ком се случају иста лица опредељују као познати становници датог места. Динић 1957, *passim*; Д. Ковачевић – Којић 2007, 372–374.

12 Фостиков 2019, 51–52, 74–75, 199 н. 198, и *passim*.

13 Фостиков 2019, 32, 46, 51, 156 н. 114, 364.

14 БХ, 124; СХ, 143; Мишић, Суботин-Голубовић 2003, 37–38; Михаљчић 2006, 38, 64, 73, 80; Ферјанчић 1992, 51–65. Видети и изнад.

На крају, судећи бар према грађи која садржи детаљније пописе, попут дечанских или светоарханђеловске повеље или пак спомене у латинској грађи, занатлије се не јављају у свим насељима, а њихова присутност, бројност, као и разлика у специјализацији указују на тип и место насеља у мрежи економских центара. Тако, према доступним подацима, она са већим бројем различито специјализованих занатлија поседују развијенију производњу, која је уједно и привредна основа развоја тих насеља, која се успостављају и као својеврсни економски центри у свом окружењу, или пак субурбани предели.

Библиографија:

Скраћенице:

- БХ – Трифуновић, Ђ. (ур.) (2011): *Повеља краља Милутићина манастиру Бањска-Светиосићанска хрисовуља*, књ. 2. Фототипије издања и пратеће студије, Приштина: Музеј, Београд: Центар за очување Косова и Метохије Mnemosyne: Службени гласник (Београд: Гласник)
- ДХ II – Милојевић, С. М. (1880): *Дечанске хрисовуље*, Гласник СУД 12, 1–68.
- ДХ III – Милојевић, С. М. (1880): *Дечанске хрисовуље*, Гласник СУД 12, 69–142.
- Правда Русская II – Правда Русская II* (1947): Под общ. ред. акад. Б.Д. Грекова. М.; Л.: Изд-во АН СССР. Т. II: Комментарии.
- СХ– Мишић, С., Суботин-Голубовић, Т. (2003): *Светиарханђеловска хрисовуља*, Београд.

Литература:

- Amedoski, D., Petrovic, V., Garić Petrović, G. (2011): *The Koznik District (Nahiye) in Central Serbia in the Sixteenth Century: Settlements and Population Dynamics*, International Journal of Turkish Studies vol. 17, Nos.1&2, University of Wisconsin–Madison, 1–19.
- Благојевић, М. (2001): *Државна ујрава у српским средњовековним земљама*, Београд: Службени лист СРЈ (Краљево: Слово).
- Географска енциклопедија насеља Србије I* (2001): ур. Стаменковић, С. Ђ., Београд.
- Динић, М. (1957): *Из Дубровачког архива I*, САН, Београд.
- Ивановић, Р. (1952–53): *Дечанско власићелинство*, ИЧ 4, 173–226.
- Ивић, П., Грковић, М. (1976): *Дечанске хрисовуље*, Нови Сад.

- Ковачевић-Којић, Д. (2007): *Градски животи у Србији и Босни (XIV-XV)*, Београд.
- Милојевић, М. С. (1872): *Путопис дела Праве Старе Србије II*, Београд.
- Михаљчић, Р. (2006): *Закони у старим српским исправама, њравни прописи, преговори, уводни текстови и објашњења*, САНУ, Београд.
- Мишић, С. (2013): *Заселци у средњовековној Србији*, БИГ 4, 39–49.
- Мишић, С., Суботин-Голубовић, Т. (2003): *Светлоарханђеловска хрисовуља*, Београд.
- Мргић, Ј. (2012): *Проучавање «централних» насеља у историјској географији Византијског царства на Балкану и могућности примене нове методологије*, Византијски свет на Балкану. Књ. 2 (Посебна издања, књ. 42/2), ур. Крсмановић Б., Максимовић Љ., Радић Р., Византолошки институт САНУ, Београд, 285–297.
- Parker, V. N. (1979): *Industry*, in: *The New Cambridge Modern History. Companion volume*, ed. by P. Burke, Cambridge University Press, 43–45.
- Петровић, В. (2014): *Друштвена и просјорна стурктура српских градских насеља у њозном средњем веку*, Филозофски факултет, Београд. (докторска теза у рукопису), Библиотека Одељења за историју, Филозофски факултет: IS DD 247.
- Петровић, В. (2015): *Градски мџох*, Споменица академика Милоша Благојевића (1930–2012), ур. Синиша Мишић, Београд: Филозофски факултет, Центар за историјску географију и историјску демографију (Крушевац: Сиграф), 139–150.
- Рыбаков, Б.А. (1948): *Ремесло Древней Руси*, М.:АН СССР.
- Суботић, Г. (2012): *Долац и Чабихи*, Београд.
- Тихомиров, М.Н. (1953): *Пособие для изучения Русской Правды*, М.: Издательство Московского Университета.
- Ферјанчић, Б. (1992): *Манастирски људи у византијском и српском праду*, Зборник Социјална структура српских градских насеља (XII– XVIII век), Смедерво-Београд, 51–65.
- Фостиков, А. (2013): *Занатство средњовековне Србије у светлу њри њовелје из 14. века*, БИГ 4, 51–69.
- Фостиков, А. (2019): *Занатство средњовековне Србије*, Историјски институт Београд, Народни музеј Пожаревац.
- Šimunović, P. (2009): *Uvod u hrvatsko imenoslovlje*, Zagreb.
- Шуица, М. (2003): *Повеља цара Уроша о замени њоседа између кнеза Војислава и челника Мусе*, ССА 2, 144–155.

Aleksandra Fostikov

THE PLACE OF THE CRAFT ACTIVITY – TYPOLOGY OF THE CRAFT SETTLEMENTS IN MEDIEVAL SERBIA

The place of the craft activity and thus the position of the craftsman, can primarily be determined depending on the physical location of the individual workshop, i.e. its affiliation to the type of settlement. In addition, the place of craft activity can be defined according to its position within the broader scheme of settlements in the given historical and geographical circumstances, and especially according to the distance from the central settlement, but also from the economic center to which it legally belongs. At the same time, one should borne in mind that within the manor, as such court or monastery can be distinguished, and within urban-rural relations: town, market town (*trg*), *trgoviste*, but also a village or its hamlet.

Within these frameworks, the following main types of places of the craft activity could be pointed out: craft village (*majstorsko selo*), village or hamlet with craftsmen specialized in the same profession, village or hamlet with larger number of different crafts professions (smaller economic and craft center), craft settlement established near resources or some craft larger workshop (e. g. smelters). In addition, it could be a local workshop. At the same time, this *place* could be part of a town (quarter, tower or street) or even part of the court or a monastery or located in the economic part of its inner yard.

Therefore, the classification of places of the craft activity also partially illuminates the typology of the settlements or one economic center, and especially the scheme of those with craft i.e. production base within the economic history of Serbian medieval countries.

Key words: *craft production, craftsmanship, Middle ages, settlement, Serbia.*

УДК 355.48(560)"1402"(093.2)

94(=163.41)"1402"(093.2)

930(560)"14/16"

ID 24735241

Изворни научни чланак

Рад примљен: 03.08.2020.

Рад прихваћен: 04.09.2020.

Ојтун Ајберк Фират (Oytun Ayberk Firat)

Мастер ист. уметности, дипл. историчар

oytun.frt@gmail.com

Марко Шуица

Универзитет у Београду, Филозофски факултет

Одељење за историју

Чика Љубина 18–20, Београд

msuica@f.bg.ac.rs

УЧЕШЋЕ СРБА У БИЦИ КОД АНГОРЕ 1402. ГОДИНЕ У СВЕТЛУ ОРИЈЕНТАЛНИХ ИЗВОРА*

У раду се разматра релевантност и веродостојност вести најважнијих оријенталних, персијских и османских, извора о учешћу српских ратника предвођених господарима из породица Лазаревић и Бранковић у бици код Ангоре 28. јула 1402. године. Број, изглед, идентификација учесника битке и њихово понашање на бојном пољу, садржани у оријенталним изворима различите сазнајне вредности, пружају допуну, а у неким случајевима и отварају питање прецизности и тачности вести које доносе византијски, или српски извори.

Кључне речи: *бишка код Ангоре, Стефан Лазаревић, Ђурађ Бранковић, султан Бајазит I, Тамерлан, персијски извори, османски извори.*

Мало је догађаја који су у толикој мери и у тако кратком временском периоду мењали историјске токове као што су то биле битке које су водиле Османлије на бојним пољима Балкана и Мале Азије крајем 14. и почетком 15. века. Слабљење Византијског и урушавање Српског царства омогућили су шездесетих година 14. века османлијским освајачима готово неометано заузимање територија у области Тракије и источне Македоније. Претварањем Једрена у европску престоницу османске државе

* Рад је настао у оквиру пројекта Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије, *Српско средњовековно друштво у илустрацији изворама (177025)*

створени су предуслови за даље ширење и трајни опстанак Османлија на Балканском полуострву. На том историјском путу, битке на Марици 1371. и Косову пољу 1389. године, вођене против српских господара, историографија је одавно одредила као кључне геополитичке прекретнице којима је сужен суверенитет хришћанских држава и учвршћен положај османске империје на Балкану.¹ У кратком временском периоду Византијско царство је ступило у вазални положај према Османлијама, док су поједине српске области, једна за другом, признавале врховну власт нових господара, или су нестајале са политичке позорнице.²

О силовитости и узлазном путу на коме се налазила османска држава сведочи чињеница да ни погибија емира Мурата I у Косовској бици није успорила ширење Османлија у Малој Азији, нити је отворила пут ка рестаурацији моћи хришћанских држава на Балкану. Владавина Муратовог сина, султана Бајазита I (1389–1402), представљала је епоху изразитог успона Османског царства. Бајазит I је својом спољном политиком приморао поједине хришћанске државе да га признају за суверена, чиме их је чвршће везао за своје политичке планове, док је друге освојене територије припојио Османском царству. Улога хришћанских држава у јачању капацитета Бајазитове владавине била је принудна и неизбежна. Познати су подаци да су византијски и српски војни одреди играли значајну улогу у османским освајачким походима, па је тако византијски цар Манојло II Палеолог био принуђен да 1390. године у Малој Азији учествује у опсади свог града Филадельфије. У истом таласу малоазијске кампање учествовали су и српски ратници.³ У тој деценији одиграли су се још неки значајни догађаји попут дугогодишње опсаде Цариграда започете 1394. и победе Бајазита I у бици код Никопоља 25. септембра 1396. којима је започета ера неприкосновене превласти Османлија на Балканском полуострву. Истовремено, потврђена је слабост Бајазитових хришћанских противника, ма из ког дела Европе они долазили. У тим годинама додатно је продубљен и убрзан процес ерозије Византијског царства, док су српске области пролазиле кроз унутрашњу реорганизацију прилагођену потребама османске државе. Упоредо са успесима у Европи, Османлије су низале победе и у Малој Азији. До 1398. године Бајазитова држава се проширила све до области Ерзинџана, Севастиије и Трапезунта.⁴

Османска политика тога времена подржана идеологијом стварања нове владарске династије у Малој Азији, заснивала се на идеји да су Ос-

1 Острогорски 1959, 502.

2 Острогорски 1994, 115–119.

3 Шуица 2012, 385–396.

4 Dănişmend 1971, 115–118; Мантран 2002, 57–59; Karpov 2016, 613.

ман и његови потомци били легитимни наследници Селџука и њиховог државотворног наслеђа. У раним османским хроникама записане су приповести о томе како су Селџуци својевремено населили Османове претке у Битинији, што је значило да су, бар према овом наративу, Османлије биле део првобитне селџучке *İaze* (светог рата), упереног против Византије као симбола источног хришћанства.⁵ На идеолошкој премиси улоге у селџучком *свештом райу* почивао је и накнадни легитимитет власти Османлија, па је ослањајући се на то начело Бајазит I желео да под својом влашћу уједини све селџучке емирате у Малој Азији, а истовремено настави освајања хришћанских држава у Европи.⁶ Ова, по балканске државе безнадежна ситуација нагло се преокренула почетком 15. века. Бајазитова владавина, започета исходом битке на Косову пољу, исто тако је окончана разрешењем једне друге, вођене на Чубук пољу у подножју Ангоре у Малој Азији (данас Анкара). Османском султану тада главни противник нису биле хришћанске алијансе, већ истоверна, исламска држава Монгола под вођством Тамерлана. Након проширења државе у области Анадолије, Бајазит I се сусрео са незадовољством потчињених владара турских емирата које је било иницирано губитком територија и супрематијом Османлија.⁷ Они су, у жељи да поврате власт, потражили помоћ од Тамерлана чија се држава постепено ширила са истока на запад, у сусрет Османском царству.⁸ Развлашћени турски емири Ајдина, Сарухана и Гермаријане су у Тамерлану, као Бајазитовом непријатељу, видели пут ка свом повратку на власт.⁹

Одлучујућа Ангорска битка се одиграла 28. јула 1402. године на Чубук пољу. Њој је претходио дужи тактички рат између Бајазита I и Тамерлана у Малој Азији који је, на концу, и довео до одлучујућег сучељавања две војске. Тако је 1401. године Бајазит I опсео, потом и заузео град Ерзинџан који се до тада налазио под влашћу емира Тахиртена, о коме у својим мемоарима говори и Руј Гонзалес де Клавихо, поклизар и дипломата шпан-

5 Âşıkpaşazâde 2013, 6–9; Neşri 2014, 63–65; Lütfi 2001, 153–154; Hadidi 1991, 26–27; Münecsimbaşı 2014, 76.

6 Uzunçarşılı 2013, 261–264; Emecen 2019, 77–84.

7 Према османским изворима ови емирати су били Гермаријан (Germiyan), Ајдин (Aydin), Ментесе, Сарухан, итд. Анкара 1968. Емират Ајдин је основао Мехмед Бег 1308. године у Ефесу, а период владавине Умур Бега сматра се златним добом овог Емирата. За детаљније информације видите: Akın 1968; Емират Гермаријан оснива клан Гермаријан у Лаодекији крајем 13. века. Према Ал-Омари, Емират Гермаријан је био најмоћнији беглук у Малој Азији. За детаљније информације видите: Varlık 1974; Емират Сарухан је основан у Магнесији крајем 8. века. За детаљније информације видите: Çelik 1999.

8 Âşıkpaşazâde 2013, 101; Neşri 2014, 343; Oruç 2014, 36; Anonim 2015, 39; Uzunçarşılı 2013, 302–304; Emecen 2019, 92.

9 Âşıkpaşazâde 2013, 101; Uzunçarşılı 2013, 307.

ског краља Енрикеа III.¹⁰ Иако је покороном емиру препустио град на управу, Бајазит I је од њега тражио да му се потчини, при чему је додатно заузео град и област Кемах, који је био саставни део емирата Ерзинџан. Ова кратка освајачка епизода је од значаја за разумевање тадашњих прилика у Малој Азији, јер је Тахиртен претходно признао врховну власт Тамерлана, чиме су се директно сукобили интереси и планови владара османске и монголске државе.¹¹ Емир Ерзинџана је да би избегао ступање у поданички положај према Бајазиту I, затражио Тамерланову заштиту.¹² Истовремено, Селџуци у Малој Азији су, да би се ослободили притиска Османлија, признали врховну власт династије Илханида, односно самог Тамерлана.¹³ Следећи свој политички план увећања царства, монголски војсковођа и владар је извршио одлучнији притисак на султана Бајазита I и угрозио његове територије са којима се граничило царство Илханида.¹⁴ Уочи битке, бар према неким оријенталним изворима, била је покренута жива дипломатска активност између два двора, која је, на крају, довела до одлучујућег окршаја. Ти извори наводе да је Тамерлан султану Бајазиту I послао писмо са порукама у којима је тражио да му се османски владар покори и призна га за врховног гоподара.¹⁵ Поред тога, упућени захтеви су подразумевали да султан Бајазит I у потпуности препусти област Ерзинџан бившем господару, емиру Тахиртену, а да се истовремено османски савезници Ахмед Џелаир (Ahmed Celâyir), господар области око Мосула и Багдада и Кара Јусуф (Kara Yûsuf), владар Табриза, који су избегли да се потчине Тамерлану, изруче монголском суверену.¹⁶ Султан Бајазит I није прихватио Тамерланове захтеве, што је довело до наставка монголских освајања у Малој Азији и битке код Ангоре.¹⁷

О ИЗВОРИМА¹⁸

Иако је Ангорска битка описана у византијским, западним и српским изворима, османски и уопште оријентални извори, нама мање по-

10 Clavijo 2016, 94–98.

11 Manz 2000, 263–264.

12 Uzunçarşılı 2013, 305, Emecen 2019, 90–92.

13 Sümer 1969, 9–10.

14 İnalçık 1992, 231–234.

15 Solakzâde, 90; Münecimbaşı, 167.

16 Solakzâde, 89–90; Uzunçarşılı 2013, 304–305; İnalçık 1992, 233.

17 Çetin 2012, 15 i dalje; Halaçoğlu 1991, 210–211.

18 У овом одељку је дат осврт само на најзначајније оријенталне изворе и нарочито нашу историографију мање познате ауторе који доносе вести о бици код Ангоре и нарочито учешћу српских ратника.

знати, пружају додатне вести о српском учешћу које нису у потпуности садржане у освртима хришћанских писаца и хроничара на овај значајан догађај из војне историје. За разлику од описа неких других, ранијих окршаја, попут Косовске битке, који се реконструишу првенствено на основу хришћанских, времену одигравања догађаја ближих извора, ране рефлексije на битку код Ангоре познате из персијских и османских извора имају велики историографски значај.

Одговарајући пример извора, којим се потврђује претходно изречен став, представља хроника *Зафернаме*, коју је саставио савременик догађаја, Низамедин Шами (Nizameddin Şami), један од најзначајнијих хроничара Тамерланове државе 1404. године, само две године после битке и то по Тамерлановој жељи.¹⁹ Поред ње, изузетно драгоцен извор за историју Тамерлановог царства и Ангорске битке представља Јездијева хроника, такође под називом *Зафернаме*.²⁰ Сerefедин Али Језди (Şerefeddin Ali Yezdî) је био персијски песник и историчар, чији спис је настао по жељи Тамерлановог емира Мирзе Ибрахима 1425. године. Као главни предложак за писање своје хронике Језди је користио Шамиову *Зафернаме*, али и друге хронике и документа из архива Тамерлановог царства, што значајно увећава вредност његове историографске заоставштине. Јездијева хроника пружа много детаљније вести и податке него било који други оновремени западни извор и представља изузетно значајан историографски ресурс података о историји Тамерлановог царства и његове владавине.²¹ У другој половини 15. века започето је писање Мирхандове хронике, која је завршена почетком 16. века. Аутор хронике, персијски историчар Мирханд, живео је у 15. веку (умро је 1498.). У његовој седмотомној хроници *Ravzatü's-şafâ' fî sûreti'l-enbiyâ' ve'l-mülûk ve'l-hulefâ'* описани су догађаји од стварања света, па све до времена Тамерлана и његовог наследника, што свакако укључује и битку код Ангоре. После смрти Мирханда, његов унук, Хандмир, је завршио седми том који представља наратив о догађајима с краја 15. века, па све до 1523. године.²²

Поред персијских, османски историчари и хроничари су такође за собом оставили више драгоцених списа који говоре о Ангорској бици. Међу османским хроникама истиче се Енверијева *Düstûrnâme*, настала током друге половине XV века. Не зна се пуно о животу аутора, али његова историја у стиху обједињује приповести о пророцима од старог за-

19 За детаљније информације видите: Lambton 1978, 1–9.

20 Dilek 2010, 550–552.

21 Податке Јездијеве хронике на основу француског и енглеског превода користио за опис битке М. Пурковић 1978, 59. нап. 216.

22 Ака 2005, 156–157.

вета, па све до догађаја којима је био савременик. Овај извор завршава се догађајима из августа 1465. године.²³ Енверијева хроника је једна од најстаријих османских хроника у којој се јасно и недвосмислено посебно наводе имена господара две српске земље, Бранковића и Лазаревића, као учесника битке на Ангори, док их остали османски хроничари често мешају и погрешно поистовећују. Један од аутора ранијих османских извора, Ашикпаша, хроничар из XV века, у своје дело уврштава сведочење једног турског војника, учесника битке на Ангори.²⁴ Ашикпаша је први османски хроничар који бележи да је “син Влка” био присутан у бици на Ангори и да је пружао снажан отпор Бајазитовим супарницима.²⁵ Нешто касније, по налогу султана Бајазита II, настала је хроника коју је саставио Рухи. Овај османски историчар је за описе догађаја од XIII до XVI века користио старије изворе, тако да су његове приповести за битку код Ангоре извор другог реда.²⁶ Мехмед Нешри је своју историју *Kitâb-ı Cihannümâ* такође писао по налогу султана Бајазита II. Текст његовог дела је поткрепљен старотурским, персијским и арапским изворима који су ишчезли током историјских догађаја. Због тога Нешријева хроника представља једино сведочанство о њиховом постојању.²⁷ Када је реч о бици код Ангоре, Нешри, попут Ашикпаше, не наводи име Стефана Лазаревића у свом извору, већ једино као учесника спомиње извесног “сина Влка”²⁸, што указује на то да је Нешри вероватно користио Ашикпашову хронику као извор. С друге стране, Рухијева хроника је значајна јер се у њој помињу европске трупе са којима је османска војска дошла на поприште сукоба, што укључује и Србе. У њој се наводи и број српских ратника који су са осталим хришћанским вазалима султана Бајазита I учествовали у бици. Рухијев савременик био је и Бихишти, хроничар и песник, (*Bihîştî*) чије дело *Târîh-i Bihîştî* такође представља целовиту хронику османских владара од Османа и његових синова, па све до султана Бајазита II.²⁹ Вредност Бихиштијевог дела лежи и у чињеници да се ослања на раније изворе који садрже податак о броју српских војника, учесника Ангорске битке. Из овог периода значајан извор представља дело шејхулислама и историчара, султановог учитеља, Ибн Кемала. Његов спис *Tevârîh-i Âl-i Osmân*, или *Исџорија османске државе*, такође је на-

23 За детаљније информације видети: Özcan 1994, 49–50.

24 Özcan 1991, 6–7.

25 Âşıkpaşazâde, 105–106. О питању перцепције идентитета „Вуковог сина“ у османским изворима, видети даље у тексту.

26 Küçükdağ 2008, 206–207.

27 Özcan 2007, 20–22.

28 Neşri 2014, 351.

29 Aksoy 1992, 144–145.

писано по налогу Бајазита II. Султан је истовремено затражио од Идриса Битлисија да напише историју османске државе на персијском, а од Ибн Кемала на турском језику. Кемалово дело је написано у осам томова и почиње оснивањем османске државе, све до 1527. године.³⁰

Од познијих историчара Османског царства који износе податке о улози Срба у Ангорској бици значајни су Садедин³¹ и Солакзаде³², јер у својим списима не само што наводе детаље о положају и начину ратовања српске војске, већ износе и Тамерланове коментаре инспирисане Србима. Иако хронолошки веома удаљени од времена одигравања битке, због чега вестима које износе треба приступити са великом дозом резерве, описи Срба у њиховим делима представљају важан увид у османску историографску перцепцију српске прошлости и њених главних протагониста. Међу другим познијим османским хроничарима који описују улогу српске војске у бици код Ангори вредни помена су: Хадиди³³, писац и песник чије право име није познато и Глиболулу Али Мустафа.³⁴

Један од значајних извора епистоларне провенијенције је Тамерланово писмо, упућено свом унуку Мирза Омеру, које није сачувано у оригиналу, већ у познијим приписима интерполираним у друге изворе, а које садржи сведочанство о улози српске војске у сукобу на Чубук пољу 1402. године.³⁵ У даљем тексту пажња ће бити усмерена ка оним аспектима Ангорске битке описаним у оријенталним изворима, а који се издвајају у односу на вести и податке о српском учешћу у бици, записаним у већ познатим изворима хришћанског круга. Значај тимурских (персијских) извора за српску историографију је велики, јер су написани непосредно после битке код Ангоре, тако да се може рећи да су креирани из перс-

30 Turan 2002, 238–240.

31 С обзиром да је реч о османском историчару каснијег доба, а да је попут Ашик паше и Нешрије његов опус познат у српској историографији, сматрали смо да у овом одељку о изворима није потребно детаљније описивати његово дело и место у османској историографији.

32 Solakzâde 1989, 99.

33 Хадиди (Hadîdî) (XVI век) је аутор историје у стиху: *Tevârih-i Âl-i Osmân* написане по захтеву Сулејмана Величанственог. Свој рад започиње од рода Османа I до 1523. године. За детаљније информације видите: Öztürk 1997, 14–16.

34 Глиболулу Мустафа Али (Gelibolulu Mustafa Âli) (1541–1600) је био османски историчар познат по четворотомној хроници *Künhü'l-ahbâr*, која је написана од 1591. до 1599. године. За детаљније информације видите: Kütükoğlu 1989, 416–421.

35 Тамерланово писмо према Мирза Омеру је сачувано у четири примерка у четири библиотеке у Турској. Ово писмо је објавио Исмаил Ака и налази се у Есад Ефенди Кутупанесе (Esad Efendi Kütüphanesi) у Истанбулу. За детаљније информације погледајте: Fetihnâme, 3–4.; дипломатска кореспонденција између француског краља и Тамерлана налази се у Sultaniyeli Johannes, 25–42.

пективе савременика (Шамијева хроника). Шамијева и Јездијева хроника, па и други релевантни персијски извори нуде обиље информација о учесницима битке, положају и броју војске, као и начину ратовања. Треба истаћи да ова група оријенталних извора садржи много више вести и података о бици него група раних османских извора, што је разумљиво имајући у виду исход битке. Са друге стране, позни османски хроничари користили су персијске изворе (Солакзаде је користио Јездијеву хронику), чиме је њихова информативна вредност директно зависна у односу на перспективу креирану на илханидском двору.³⁶ Овим радом обухваћени су првенствено они персијски и османски извори који садрже детаље о бици на Ангори, који пружају нешто другачији увид у улогу српских ратника, него што то пружају нама познати наративи српских и византијских писаца. Значај оријенталних извора представља, поред њихове временске блискости са одигравањем битке, и њихова другачија перспектива, као и веродостојност.

БРОЈ УЧЕСНИКА БИТКЕ

Према оријенталним изворима, осим Османлија и Тимурида у бици су учествовали и представници турских емирата из Мале Азије, пре свега, Ајдина, Сарухана, Гермијане, као и трупе Бајазитових хришћанских поданика.³⁷ Тачан број Тамерланове и Бајазитове војске ангазоване у малоазијској кампањи 1401–1402. године на основу релевантних извора није могуће прецизно утврдити. Због тога су сагледавање физичких размера битке и укупност људства које је учествовало у овом историјском окршају и даље предмет научних реконструкција и спекулација. Према савременој турској историографији пројектовани број Тамерланове војске кретао се у распону од 20.000 до 160.000 војника и више.³⁸ Према византијским изворима, број Тамерланових трупа такође није усаглашен. Свакако је пренаглашена цифра коју наводи Лаоник Халкокондил од 800.000 ратника под стегом монголског владара.³⁹ Број за који су се византолози определили као вероватан, донекле се подудара са резултатима турске историографије и креће се између 140.000 и 200.000 ратника.⁴⁰ Када је у питању супротна, османска страна, један део турских историчара прихватио је као поуздан податак наведен у Тамерлановом писму

36 Solakzâde 1989, 101–102.

37 Âşıkpaşazâde 2013, 105–106; Neşri 2014, 349–351; Oruç 2014, 381; Münecçimbaşı 2014, 169.

38 Halaçoğlu 1991, 210; Çetin 2012, 110.

39 Chalkokondyles 1922, 139; Nicolouidis, Chalkokondyles, 348.

40 Николић 2010, 38, нап.114

свом унуку Омеру да је Бајазитова војска бројала 70.000 ратника.⁴¹ Лаоник Халкокондил је описао османску војску као велику, мада бројчано мању него Тамерланову, приписујући јој 120.000 ратника.⁴² Став византолога је да су Бајазитове трупе, бројале између 85.000 и 200.000, мада је први број вероватнији.⁴³ У османској војсци, као и у ранијим султановим походима у Малој Азији и на балканским ратиштима учествовали су и српски одреди.⁴⁴ О српским помоћним одредима у Бајазитовој војсци и њиховом броју оријентални извори садрже различите вести. Већина наводи да је у бици код Ангоре учествовало око 20.000 српских ратника. Тако се у Рухивој хроници наводи да је из Босне, Румуније и Србије дошло 30.000 ратника.⁴⁵ Остаје отворено питање да ли су Бајазитову војску заиста допуњавали одреди из Босне, имајући у виду да је на самом крају XIV, како сведоче Дубровчани, дошло до склапања савеза између „Бошњана и Турака“.⁴⁶ Други оријентални извори, пре свега, персијски, Језди,⁴⁷ Мирханд,⁴⁸ али и османски хроничари и писци историја попут Ибн Кемала,⁴⁹ Битлисија, Бишти Ахмед Челебије,⁵⁰ Глиболулу Али Мустафе⁵¹ и Садедина,⁵² наводе да су српски војни одреди бројали око 20.000 ратника.⁵³ С друге стране, османски писци и хроничари Енвери⁵⁴ из XV века и Хадида⁵⁵ из XVI, редуковали су број српских војника присутних на попришту на 10.000.⁵⁶ Једна анонимна византијска хроника на-

41 Fetihname 1986, 11–12.

42 Chalkokondyles 1922, 139.

43 У српској историографији углавном је прихваћен број од 85.000 ратника, Пурковић 1978, 58–59; Николић 2010, 39, нап. 115. Према неким проценама Бајазитова војска је бројала 20.000 ратника, мада би тај број могао да се веже за помоћне хришћанске одреде, а не целокупну османску војску која је изашла на Чубук поље. Dersca 1942, 114–115.

44 Шуица 2012. Пракса коришћења хришћанских војних одреда у међусобним сукобима Турака била је присутна и у време селџучке управе Малом Азијом. Тако су Селџуци у време устанка Бабаије (1239–1240) подигнутог у југоисточном делу Мале Азије ангажовали латинске најамнике против побуњеника. Osak 1991, 368–369.

45 Rûhi 1992, 398.

46 Filipović 2019, 184–189.

47 Dilek 2010, 550–552.

48 Aka 2005, 156–157.

49 Turan 2002, 238–240.

50 Aksoy 1992, 144–145.

51 Kütükoğlu 1989, 416–421.

52 Turan 1998, 196–198.

53 Yezdi 2013, 391; Mir Khvând 1821, 390; Bihišti 2016, 114; İdris-i Bitlisi 2008, 116; Tevârih 2020, 425; Sadeddin 1999, 261; Kühü'l-Ahbâr 2019, 63.

54 Özcan 1994, 49–50.

55 Öztürk 1997, 14–16.

56 Enveri 2012, 34; Hadidi 1991, 130.

води да је број припадника хришћанских помоћних одреда, укључујући и Србе, износио 10.000,⁵⁷ док се код Дуке наводи цифра српских ратника од 5.000.⁵⁸ Константин Филозоф не наводи број српских ратника, али напомиње да је Стефан Лазаревић у поход повео војске колико је могао, а да се у боју суочио са ратном силом која се бројала у „тисућама и десетинама тисућа без божије воље“.⁵⁹ Иако се упоредним сагледавањем персијских, османских и византијских извора, тешко може доћи до тачног броја Тамерланове и Бајазитове војске у бици на Ангори, број Тамерланове војске за који су се византијска и турска историографија определили као вероватан донекле се подудара и креће се између 140.000 и 200.000 ратника. Када је реч о Бајазитовим трупама, број војника се креће од 70.000, како се наводи у Тамерлановом писму, до пренаглашеног броја од 200.000 војника према византијским историчарима. За српску помоћну војску у већини османских и персијских извора наводи се да је бројала до 20.000 војника ангажованих у малоазијској кампањи 1401–1402. године, док је овај број знатно редукован код византијских писаца.

УЧЕСНИЦИ БИТКЕ ИЗ РЕДОВА СРПСКИХ ОДРЕДА

Од посебног интереса за истраживање историјских рефлексива Ангорске битке у оријенталним изворима чине представа и вести о учешћу српских трупа као вазалних османских одреда. Више извора оријенталне провенијенције наводи српске учеснике битке, али се вести о њима међусобно разликују. Тако се у Тамерлановом писму свом унуку, Шахруховом сину Мирзи Омару као учесници битке наводе синови Лазара, Стефан и Вук.⁶⁰ Византијски писац и историчар Теодор Спандун, који је у својој историји *О њореклу османских царева* изнео доста података о Бранковићима,⁶¹ међу учесницима битке спомиње само Ђурђа Бранковића, што се донекле и може оправдати родбинским везама успостављених браком између деспота Ђурђа и Ирине Кантакузин.⁶² У Енверијевој *Дусйурнаме*, једном од најстаријих османских извора о бици, наводи се “дошли су војници из земље Влка (Бранковића, прим. аутора), војници из Румуније и војници из земље Лаза (Лазаревића, прим. аутора)”.⁶³ С

57 Grekçe Anonim 1973, 104.

58 Ducas 1958, 97; Николић 2010, 43.

59 К. Филозоф 1989, 93; Пурковић 1978, 59. нап. 218.

60 Тамерланово писмо Мирза Омару је сачувано у четири примерка у четири библиотеке у Турској. Fetihnâme 1986, 3–4; Çetin 2012, 15.

61 Spandunis 2015, 49.

62 Ферјанчић 1987, 176.

63 Enveri 2012, 34.

друге стране, у Шамијевој хроници међу српским учесницима битке у саставу османске војске прво се уопштено спомиње „сина Ласа“, што се односи на Стефана Лазаревића, а тек у опису завршнице битке наводи Ђурђа, док се Вук Лазаревић и Гргур Бранковић као учесници Ангорске битке уопште не спомињу.⁶⁴ Могуће је да је приликом састављања *Зафернаме* Шами помешао личности, па је Ђурађ постао Лазарев син, а да је име Стефана Лазаревића нехотице изостало из текста хронике. Не треба губити из вида да су Тамерлановом дворском окружењу били познати и Стефан и Ђурађ, јер су они, сваки са своје стране, учествовали у повратку заробљених чланова својих породица. Стефан Лазаревић је истрајним дипломатским деловањем у Моравску Србију вратио сестру Оливеру, која је пала у заточеништво након монголског заузимања Бурсе, док је Ђурађ успео да ослободи старијег брата Гргура, заробљеног у самој бици. Осим Шамија, и Константин Михаиловић спомиње Ђурђа и на почетку и на крају битке, када рањен напушта бојно поље, што може указивати на чињеницу да је Константин из Островице био у прилици да користи наведену персијску хронику, или неки каснији извор који је био зависан у односу на Шамијево *Зафернаме*.⁶⁵

У већини османских историја и хроника, као главни учесник битке из редова српских вазала спомиње се „син Влка“, при чему се не наводи о којој конкретној личности је реч.⁶⁶ Из општег контекста може се закључити да је у питању Ђурађ Бранковић. У нешто касније написаној Уруцевој хроници може се запазити да овај османски историчар не прави разлику између Стефана Лазаревића и Ђурђа Бранковића. Говорећи о збивањима после смрти деспота Стефана Лазаревића, Уруц Ђурђа назива Лазаревим сином, „син Лаза“, уместо „син Влка“.⁶⁷ Збрка око имена и личности српских учесника битке у оријенталним изворима, присутна је и код персијског хроничара Мирхонда, такође из XV века. Он је у опи-

64 Şâmi 1987, 305, 307; Остаје као питање за додатно научно промишљање да ли су оријентални писци и хроничари могли Ђурђа Бранковића наводити, не као биолошког сина, већ као потомка, политичког наследника деспота Стефана Лазаревића, и његовог оца кнеза Лазара, који су господарили делом српских земља у време Мурата I, Бајазита I, Мехмеда I и Мурата II, а које је Ђурађ наследио после смрти деспота Стефана 1427. године.

65 К. Михајловић 1958, 101.

66 Aşıkpaşazâde 2013, 104–106; Bihîştî 2016, 114; Neşri 2014, 167; İdris-i Bitlisi 2008, 122–123; Tevârih 2000, 411; Hadîdî 1991, 130; Sadeddin 1999, 261.

67 Огуç 2014, 59. У новијим радовима византолога изнесена су недвосмислена мишљења да се одредница „Влкоглу“ – Вуков син заправо односи на Стефана Лазаревића, Николић 2010, 41. Имајући у виду дискурс који је изграђен у оријенталним изворима, мишљења смо да би, ипак, са опрезом требало размотрити да се у Садединовом спису термин „Влкоглу“ може односи на Ђурђа Бранковића.

су битке име Стефана Лазаревића мешао са Ђурђевим, па је тако записао да су „Они (српске војне снаге, прим. аутора) били под командом Ђурђа, брата његове (Бајазитове, прим. аутора) супруге Деспине, и сина Лазара, деспота српског“.⁶⁸ Из наведеног одломка се види да је створена конфузија око имена припадника српског табора у Бајазитовој војсци. Ибн Кемал у својој хроници наводи и да су поред српских ратника у бици учествовали и помоћни одреди које је султану Бајазиту послао византијски цар. Вест о учешћу византијских ратника налази се само у овој хроници.⁶⁹

Очекивано, и каснији оријентални извори понављају насталу забуну око имена. Садедин, писац XVI века, спомиње „господара земље, Ласа, сина Влка“ (Стефана Лазаревића, прим. аутора), који је био са Бајазитом и који је на Чубук пољу био на десном крилу османске војске са својих 20.000 коњаника.⁷⁰ Такође, Солакзаде је у свом делу поновио пометњу око имена и идентитета српских учесника битке. Он наводи да ратник „познат као син Влка (што би био Ђурађ Бранковић, прим. аутора), Лазар (sic!, вероватно Стефан, прим. аутора) шурак Бајазитов, добија позив од Бајазита да помогне османској војсци“.⁷¹ Овај исказ упућује на чињеницу да су османски писци XVII века преузели збрку око имена и српских господара насталу у XV веку, па је и у доцнијој интерпретацији догађаја поновљена грешка по којој су две личности, Стефана Лазаревића и Ђурђа Бранковића, спојене у једну.

На основу наведених одломака оријенталних извора не би се могло тачно реконструисати ко је од српских господара из породица Лазаревић и Бранковић учествовао у бици. Извесни су само Стефан и Ђурађ као најистакнутије политичке фигуре времена у коме се битка одиграла, или времена настанка хроника које говоре о сукобу на Чубук пољу. У овом случају, српски извори, заправо Житије деспота Стефана Лазаревића од Константина Филозофа нам остаје као најпоузданији ресурс података о српским учесницима Ангорске битке.

ОПИС СРПСКИХ РАТНИКА, РАСПОРЕД НА БОЈНОМ ПОЉУ И ТОК БИТКЕ

Персијски извори, пре свега Јездијева *Зафернаме*, Мирхондова хроника и Квандамирова *Habibu's-Siyar*, дају истоветан опис српских ратника, по коме су они носили црне оклопе и били позиционирани на десном

68 Mīr Khvānd 1821, 390.

69 Tevārih 2000, 411.

70 Sadeddin 1999, 261.

71 Solakzāde 1989, 99.

крилу велике османске војске.⁷² Византијски писац Дука такође наводи да је српска војска била опремљена црним оклопима, али није навео њену позицију на бојишту.⁷³ Са друге стране, познији османски хроничар Солакзаде приказује нешто другачију слику. Он наводи да су Срби код Ангоре били обучени не у црно, већ у бело, што је код Тамерлана, видевши их на бојном пољу, створило утисак да они светле, па је наводно својим најближим великодостојницима рекао „Како лепо ратује ово сјајно светло (Срби, прим. аутора)“. У хроници се наводи да је ове Тамерланове изречене утиске чуло више људи у његовом окружењу.⁷⁴ Разлог за потпуно супротан опис српских ратника код ових османског писца XVII века у односу на раније изворе могао би се тумачити изграђеном метафором о храбрим ратницима, или жељом аутора да уклопи приповест у предвиђени наративни ток. Каснији османски извори, пре свега наведени Солакзаде и Кјунхул Ахбар наводе да су Срби употребили на бојном пољу и ватрено оружје.⁷⁵ Тај податак је свакако анахрон и доноси наслеђе доцније традиције, поготово што ниједан тимуридски, или ранији османски извор не спомиње употребу топова у бици. Ватрено оружје не спомиње ниједан византијски ни српски извор.

Као што је раније напоменуто, поједини извори наводе да су на бојном пољу код Ангоре српски одреди били постављени на десном крилу Бајазитове војске.⁷⁶ Тај распоред наведен је у Шамијевој хроници, извору најближем догађају који описује, а исти податак наводи у свом делу и османски историчар Солакзаде. Истурен положај српских ратника у фронталном постројавању, директно насупрот непријатељу, представљао је велики ратни ризик јер је на тај начин војска била изложена удару непријатељских стрела.⁷⁷ Шами и Језди у својим хроникама наводе да се десно крило војске налазило под командом Стефана Лазаревића.⁷⁸ С друге стране, извори не спомињу посебно позицију коју су у бици заузели Гргур и Ђурађ Бранковић, па се може закључити да су они били постројени, по принципу груписања европских, или тактички сродних војних одреда, у истом крилу са својим сродницима, Лазаревићима.⁷⁹ Према

72 Yezdi 2013, 391; Mir Khvānd 1821, 390; Habibu's-siyar 1994, 282.

73 Ducas 1958, 97; Николић 2010, 41.

74 Solakzāde 1989, 101.

75 Kühū'l-Ahbār 2019, 63; Solakzāde, 99.

76 Šāmi 1987, 305; Yezdi 2013, 392; Solakzāde 1989, 99.

77 Çetin 2012, 152

78 Šāmi 1987, 305; Yezdi 2013, 392.

79 Историчарка Мари Матилда Александру-Дерска у свом делу *La Campagne* наводи да је један од главних војсковођа српских помоћних одреда у бици код Ангоре био Вук Бранковић. Она очигледно није добро разумела Идриса Битлисија који у својој хрони-

Шамијевој хроници, која представља најстарији извор о бици, на левом крилу османске војске налазио се Бајазитов син, принц Сулејман са војницима из Мале Азије, и војним контингентима из малоазијских емирата, пре свега Ајдина, Сарухана и Карасија⁸⁰. Познији османски хроничари доносе податак да је врховну команду над српским трупима, које су биле на десном крилу, имао други Бајазитов син, принц Мехмед.⁸¹

Битка је, према овим изворима, започела на Тамерланову команду. Према Тамерлановом писму упућеном Мирзи Омеру, први напад је покренут са десног крила Тамерланових позиција на лево крило османске војске, на коме су се налазили Кара Татари.⁸² Овај стратешки потез имао је, према више османских извора, оправдање у чињеници да је Тамерлан пре битке склопио договор са Кара Татарима који су пребегли са османске на његову страну.⁸³ За њима, према османским изворима, на страну Бајазитовог непријатеља прешао је и део војних јединица из малоазијских емирата, пре свега Ајдина.⁸⁴ Такве податке потврђује и византијски писац Дука.⁸⁵ Упркос издаји Кара Татара и дела малоазијских трупа, према вестима османских извора, на десном крилу српски ратници су успешно одолевали Тамерлановој војсци.⁸⁶ Садедин у својој хроници наводи да „осим српских ратника ни један ратник није дотакао своје оружје”.⁸⁷ И каснији османски хроничар Солакзâде наводи да осим јаничара и Срба нико од поданика Османлија из других турских емирата није заиста ратовао на страни султана Бајазита.⁸⁸ Према Мунецимбаши, хроничару из XVII века, основни разлог Бајазитовог пораза у бици на Ангори представљала је Бајазитова недоследност и одступање од исламске традиције, због чега је његов распусни живот „кажњен“ поразом.⁸⁹ Детаљнији опис

ци помиње Вуковог сина, односно или 'Vilk oğlu-a' у преводу „син Влка“ или Вуковов син, а не како ауторка погрешно наводи. Dersca 1942, 74.

80 Şâmi 1987, 305.

81 Sadeddein 1999, 261–262.

82 Fetihnâme 1986, 16; Çetin 2012, 158–159.

83 Aşıkpaşazâde 2013, 105; Oruç 2014, 38; Anonim 2015, 47; İdris-i Bitlisi 2008, 123; Sadeddin 1999, 267.

84 İdris-i Bitlisi 2008, 99; Sadeddin 1999, 261; Dersca 1942, 74; Çetin 2012, 152–153.

85 Ducas 1958, 97; Николић 2010, 42.

86 Aşıkpaşazâde 2013, 106; Mir Khvând 1821, 391–392; Neşri 2014, 167; Anonim Grekçe 1973, 104; Bihîştî 2016, 117; İdris-i Bitlisi 2008, 122–123; Hadîdî 1991, 130; Sadeddin 1999, 267.

87 Sadeddin 1999, 267.

88 Solakzâde 1989, 101.

89 Münecsimbaşı 2014, 170–171. Негативан однос османске историографије према Бајазиту је добро познат. О том питању у историографији са опширнијом литературом видети у: Шуица, Ивановић 2019, 87–90.

разборитости српских оклопника у сукобу са одредима Тамерлана, његовог унука и престолонаследника султана Мирзе Мухамеда може се наћи у више османских извора.⁹⁰ Садедин наводи да је Халил Султан, други Тамерланов унук, рођени брат Мирзе Мухамеда, видевши да је војска његовог брата запала у незавидан положај, притекао у помоћ брату супротставивши се српским одредима.⁹¹ У Јездијевој персијској хроници наводи се да су Срби до те мере добро ратовали да су Татари били у више наврата приморани на повлачење.⁹² И у Тамерлановом писму упућеном Мирзи Омеру, спомиње се да је Халил Султан својим одлучним пробојем преломио битку у корист Монгола. Он је, према томе, приморао Лазареве синове на повлачење, чиме је ослабљено десно крило османске војске.⁹³ О расплету битке и пожртвованости Срба говоре и византијски и српски извори.⁹⁴

ПЕРЦЕПЦИЈА СРПСКИХ УЧЕСНИКА БИТКЕ У ОРИЈЕНТАЛНИМ ИЗВОРИМА

Мешањем, пре свега, личности Стефана Лазаревића и Ђурђа Бранковића у изворима оријенталне провенијенције, о чему је већ било речи, отежава се реконструкција и прецизнија идентификација улоге српских учесника у бици.⁹⁵ Следећи наратив персијских и османских хроничара, за разлику од византијских и српских извора, оријентални у први план постављају Ђурђа Бранковића, а не његовог брата Гргура или Стефана и Вука Лазаревића. Отворено је питање да ли је Ђурђева наглашена улога у бици веродостојан одраз збивања у Ангорској бици, или је реч о учитавању доцније политичке констелације у историјске реминисценције и на-

90 İdris-i Bitlisi 2008, 123; Tevârih 2000, 425.

91 Sadeddin 1999, 267–268.

92 Yezdi 2013, 392.

93 Fetihnâme 1986, 11–12.

94 Ducas 1958, 97; Николић 2010, 43.

95 Учешће у бици Гргура Бранковића, старијег Ђурђевог брата, такође остаје недовољно расветљено. Његово заробљавање, потом, боравак у Тамерлановом заточеништву поштедели су га учешћа у драматичним збивањима и сукобима који су уследили само неколико месеци након Ангорске битке. Водећу политичку позицију у породици тада је преузео Ђурађ, што је предодредило Гргурову даљу судбину. После повратка из заробљеништва његова улога у кључним политичким збивањима је била споредна, а окончана је замонашењем. Политичка скрајнутост и краткотрајан боравак у монаштву (преминуо 1408. у Хиландару) вероватно су утицали на чињеницу да је у доцнијим наративним изворима његова световна прошлост у великој мери избледела из историјског памћења.

ратив, с обзиром да су завршне деценије трајања српске средњовековне државе биле обележене владавином деспота Ђурђа и његових наследника из лозе Бранковића. Нарочито османски извори истичу Ђуређево храбро држање у бици и његову приврженост султану. Више извора наводи како је Ђурађ Бранковић остао уз султана Бајазита I, као и да је успешно одолевао монголским ратницима до те мере, да је чак и Тамерлан исказао одушевљење пожртвованошћу српских ратника које је он предводио.⁹⁶ Као што је напоменуто, и даље остаје отворено питање реконструкције стварне улоге Бранковића и Лазаревића у самој бици. С друге стране, у персијској Шамијевој хроници *Зафернаме*, написаној само две године после Ангорске битке, наводи се да су хришћани, који су ратовали на страни султана Бајазита, претрпели велике губитке, нарочито истичући да је реч о ратницима Ђурђа Бранковића „... и коначно време чита (показује, прим. аутора) ајет (поглавље Курана, прим. аутора) Ромеји⁹⁷ су побеђени⁹⁸, Бајазитова војска, и свуда је било крви црвене као папагајев кљун, крви хришћанске (Efranca)⁹⁹ и крви Ђурђево (Gürca) који има лице сове.”¹⁰⁰ Код Шамија се име „Gürca“ сасвим извесно односи на Ђурђа Бранковића, који је описан као човек са лицем које наликује на лице сове, што може бити дословна алузија на његов физички изглед, или можда нека симболичка метафора.¹⁰¹ Срби су поистовећени са хришћанима (Efrenc) уз напомену да је Чубук поље било црвено од њихове крви.¹⁰² Наведени описи из персијске хронике намећу одређена историјска питања везана

96 Âşıkpaşazâde 2013, 106; Bihîştî 2016, 117; Neşri 2014, 167; İdrîs-i Bitlisî 2008, 122–123; Hadîdî 1991, 130; Sadeddin 1999, 267.

97 Арапи су користили реч “Рум” (Ромеји) за земље под влашћу византијског царства. Међутим, у овом контексту персијски хроничар Шами користи реч Ромеји за Османлије. На тај начин он је означио Османлије као господаре бивше византијске земље која се налазила под влашћу османског султана. Из тог разлога, након турског освајања Мале Азије, у овој бившој византијској земљи, османски владар постаје Султан Ромеја. За детаљне информације видети: Pakalın 1993, 56.

98 Овај део текста Шами преузима из Курана, сура Ер-Рум, (Kur’an, sura Er-Rum), од 1. до 7. ајета, Прича о ратовима између Византије и Сасанида у време византијског цара Ираклија. Детаљније видите: Avci 2003, 18 и даље.

99 Efrenc је уобичајен назив за хришћане у персијском језику

100 Şâmi 1987, 307.

101 Према индо-иранским/персијским традицијама сове су представљале симбол предсказања и негативне еманације несреће, злослутног, језивог, демонског, па чак и загробног света. Modi 1929, 42–54; Buf, <https://iranicaonline.org/articles/buf-owl-commonly-called-jogd> (приступљено 10.09. 2020.) У овом случају, уколико је реч о симболичком поређењу Ђурђа Бранковића са совом, може се са опрезом размишљати да је та компарација била инспирисана развојем догађаја на бојном пољу, односно губицима које је овај српски господар нанео непријатељу.

102 Şâmi 1987, 307.

за тумачење Шамијевог приказа битке. Извесно је да је извор настао у Тамерлановом кругу, релативно брзо после битке, при чему није извесно да ли је крвави расплет и страдање хришћана, односно српских ратника, метафора и величање победе самог Тамерлана као исламског војсковође над хришћанима, или је у питању веран приказ догађаја са бојног поља, по коме су српски ратници предвођени Ђурђем пострадали у бици. Уколико се Шамијевој приповести поклони одређено поверење и прихвати његова верзија збивања, по којој је Ђурађ био централна фигура уз Бајазита, онда би се могао извести закључак да су Бранковићи остали уз султана Бајазита готово до самог краја, односно након повлачења кнеза Стефана Лазаревића са бојног поља, што би могло објаснити чињеницу да је у бици заробљен Ђурђев брат, Гргур Бранковић.

Приповест о току окршаја и привођења битке крају, који су подразумевали велике губитке српских ратника и Ђурђеву оданост султани Бајазиту, наведена у појединим оријенталним изворима, била би у супротности са вестима које су садржане у опису битке код Константина Филозофа. Следећи природу жанра књижевног састава који пише и постављајући у наративни фокус свог главног јунака, Константин истиче искључиво храброст и пожртвованост Стефана Лазаревића у Ангорској бици, при чему је свесно изоставио било какав историјски осврт на улогу синова Вука Бранковића у бици, који су у том периоду били политички ривали Лазаревића.¹⁰³ Разматрајући историјску нарацију оријенталних извора који истичу Ђурђево запажено учешће у бици са критичношћу и опрезом, може се закључити да је Константин Филозоф селективно и једнодимензионално приступио приказу и овог догађаја, јер је ратничку вештину и лојалност сизерену приписао искључиво Стефану Лазаревићу.¹⁰⁴ С друге стране, у делу Јаничареве успомене, Константина Михаиловића из Островице, с краја XV века, иако оптерећеном накнадним слојевима традиције, приказ битке код Ангоре, ближи је оријенталним, пре свега Шамијевим, него хришћанским интерпретацијама догађаја. По Константину Михаиловићу уз султана Бајазита на бојишту код Ангоре до краја је остао Ђурађ Бранковић, сестрић *десиоџа Стевана*, који је том приликом био рањен и једва извукао живу главу.¹⁰⁵

Османске хронике које спомињу српске ратнике у Ангорској бици истичу да су се Срби храбро борили на Чубук пољу. У Хадидијовој историји састављеној у стиху о томе се говори на следећи начин:

103 К. Филозоф 1989, 93; Пурковић 1978, 59–61.

104 Шуица 2009, 73–88.

105 К. Михаиловић 1959, 100–101.

“Разбежаше се војници¹⁰⁶ у бегове¹⁰⁷

Приклонише се војсци Тамерлана
Но син Вука¹⁰⁸ са српском војском
у рат уђе са 10.000 ратника.

Кад угледа Србе Тамерлан помисли:

“Светло носи оклопе сјајне¹⁰⁹

Како лепо бој бојује светло¹¹⁰.

Кад Тамерлан Србе угледаше

рече да на џинове личе.

Гледа Лазареве хришћанске ратнике,

а мисли да сјајно сија светло.

Побегоше два сина Бајазита¹¹¹

Вратише се Румелији¹¹² својој.

А син Вука и ратници његови

Остадоше на бојноме пољу.

Напослетку и он тужан оде

враћа војску, своју тугу носи,

Оста Султан сам на бојноме пољу.”¹¹³

У научној историографији је одавно реконструисано како се Ангорска битка завршила, које су биле њене најважније краткорочне и дугорочне последице, као и каква је била даља судбина султана Бајазита и његових српских вазала, учесника битке.¹¹⁴ Док су се браћа Лазаревић и Ђурађ Бранковић, након извлачења са бојног поља, задржали у Цариграду, где је Стефан добио деспотску титулу, Гргур Бранковић је одведен у Тамерланово заробљеништво. У татарској похари османске малоазијске престонице, ухваћена је Бајазитова супруга, Стефанова и Вукова сестра, Оливера Лазаревић.¹¹⁵ Оливерино и Гргурово ослобађање из заточеништва било је део дипломатских активности и једне и друге породице.

106 Војници из турских емирата

107 Односи се на бивше емире.

108 Ђурађ Бранковић

109 Односи се на Србе и оклопе српске војске

110 Референца на Србе

111 Јилдирим Бајазит

112 Балкан

113 Hadidi 1991, 130.

114 Детаљније видети у Matchke 1981.

115 К. Филозоф 1989, 96–97; Орбин 1968, 104, 332; Dersca 1942, 74.

Једна група српских ратника заробљених у Ангорској бици одведена је у Тамерланову престоницу Самарканд, где су као врсне занатлије учествовали у обимној градитељској делатности монголског владара.¹¹⁶ Ривалство и сукоби сродника Лазаревића и Бранковића обележили су историјска збивања у наредних десет година.

Значај оријенталних извора за проучавање улоге Срба у бици код Ангоре огледа се у јединственим и драгоценим информацијама које омогућавају реконструкцију учешћа српских господара и ратника у бици. Комплементарност оријенталних са византијским и српским изворима евидентан је у неким подацима о српским владарима и трупима на попришту сукоба, али су видљиве и разлике, нарочито када је реч о значају и улози српских господара. Учешће кнеза Стефана Лазаревића са братом Вуком у бици, као и долазак господара земаља Бранковића, Ђураћа и Гргура, можемо сагледати једино кроз упоредни преглед свих постојећих извора. Подаци оријенталних извора који су настали у годинама и деценијама после битке у методолошком погледу могу бити инструмент којим се контрастирају, или афирмишу вести садржане, пре свега, у Житију деспота Стефана Лазаревића од Константина Филозофа, па и код византијских писаца.¹¹⁷

Пошто оријентални извори садрже вести о позиционирању османске ратне силе на попришту, као и изглед оклопа и оружја војски, детаљна анализа поменутих извора може помоћи да се изгради историјски потпунија слика о српском учешћу у бици, или отворе питања грађења одређене историјске традиције о овом догађају. Имајући у виду да и западни и источни извори потврђују успешност војне тактике и ратничку вештину српских одреда, супростављени детаљи у поменутих изворима воде ка извођењу дивергентних закључака. Реч је, пре свега, о учешћу Бранковића у бици који су, бар према делу оријенталних извора, остали до краја уз султана Бајазита, док су Лазаревићи бојиште напустили раније. Такве вести опречне су подацима које доносе византијски историчари,

116 Мандић 1928, 384–402.

117 Као што је већ напоменуто у ренијем тексту, животопис Стефана Лазаревића, иако можда најзначајнији извор за реконструкцију српске историје с краја XIV и почетка XV века, треба анализирати са додатним опрезом, јер је Константин Филозоф портретисао лик централног јунака, Стефана Лазаревића и описивао догађаје у којима је учествовао, према мерилима хагиографије, што је подразумевало апологетски приступ, или селекцију података.

пре свега Дука, као и деспотов хагиограф Контантин Филозоф. Они наводе да је Стефан Лазаревић на челу српске војске пружио снажан отпор противничкој, Тамерлановој. У Дукином спису потпуно је изостављено име Ђурђа Бранковића, који се у контексту битке не помиње ни у Житију Стефана Лазаревића.¹¹⁸ Разумљиво је што Теодор Спандун помиње само Ђурђа, нарочито ако се узме у обзир његов брак са Иреном Кантакузин. Ни Константин Михаиловић из Островице не помиње Стефана Лазаревића, већ наводи да је султан Бајазит, заједно са својом женом Деспином и Ђурђем, отишао у Малу Азију стављајући у наративни фокус тренутак пада Бајазита у Тамерланово заробљеништво. Михаиловић је вероватно имао увид у османске, можда и неке персијске хронике, па самим тим и другачије податке о појединим историјским догађајима који су се одиграли у Османском царству, јер све османске хронике сведоче да је управо „син Влка“ (Ђурађ Бранковић, прим. аутора) био одан османском султану оставши са њим до краја на бојном пољу.

Наратив супротан Константину Филозофу и византијским изворима садржи персијска Шамиева хроника *Зафернаме*, која представља важан извор написан само две године након битке. У овом делу јасно се наводи да је Гурч, ‘*Gurc*’, (Ђурађ, прим. аутора), остао на бојном пољу до самог краја битке. Можда је највероватнија претпоставка да је, после одласка Стефана Лазаревића са Чубук поља, Ђурађ Бранковић заједно са братом Гргуром наставио да ратује на Бајазитовој страни, јер и Шами и османски хроничари помињу „сина Влка“ који је остао уз султана Бајазита. Потпуно оваквом тумачењу података садржаних у *Зафернами* налази се и у другим персијским хроникама чији су аутори Језди, Мирхонд и Хандмир, премда су сви они користили Шамиеву хронику као предлогачак и главни извор. Пошто је реч о каснијим изворима додатну забуну уноси чињеница да су аутори, попут Мирхонда, погрешно поистовећивали и мешали Ђурђа Бранковића са Стефаном Лазаревићем. Ако се узме у обзир да су Шамијева и Јездијева хроника *Зафернаме* написане у кругу Тамерлановог двора, не чуди што у њима нема помена војски из других турских емирата које су током битке на Ангори прешле на Тамерланову страну, како би сила Тамерланове војске остала неупитна, а победа неукаљана. Поред хроничара из Тамерлановог дворског круга, сви османски извори потврђују да је „син Влка“ био одан османском султану и да је остао до краја са Бајазитом чак и у тренутку преласка турских трупа на Тамерланову страну.

Делу османских хроника из групе оријенталних извора сазнајна вредност је знатно умањена, јер су ти извори настали доста касније (друга по-

118 К. Филозоф 1989, 93; Пурковић 1978, 59–61.

ловина XV века до XVII века) у односу на догађај, односно битку код Ангоре. Додатну збрку и непрецизност у интерпретацији догађаја османски хроничари и историчари, као што је то на пример Уруџ, унели су такође поистовећивањем, или заменом идентитета Ђурђа Бранковића и Стефана Лазаревића. Још једна од недоследности запажена код османских писаца је неподударање броја српске војске, као и опис њихове војне опреме (одећа и оружје). Временска удаљеност и предлошци које су користили османски хроничари у великој мери утичу на историјску релевантност и изворну вредност њихових списа. Због разлике у предлошцима османских хроника, евидентна је и неподударност вести о српским учесницима битке, њиховој бројности и изгледу. И поред тога, проучавање османских извора може да отвори пут ка разумевању важних феномена и збивања који се односе на средњовековну историју српског народа и Балканског полуострва, што укључује и догађаје попут Ангорске битке. Извесно је да уз помоћ османских извора наведене личности и историјске прилике можемо сагледати из другачијег историјског и културолошког угла. Било да се појављују као потврда вести из већ познатих византијских и српских извора, било да их оповргавају, они нуде јаснију и потпунију историјску слику овог значајног средњовековног догађаја.

Листа референци – List of references

Извори – Primary Sources

- Âşıkpaşazâde (2013): *Âşıkpaşazâde Tarihi: [Osmanlı Tarihi (1285–1502)]*, haz. Necdet Öztürk, İstanbul.
- Anonim (2015): *Anonim Osmanlı Kroniği (1299–1512)*, haz. Necdet Öztürk, İstanbul.
- Bihîştî (2016): *Târih-i Behîştî: Vâridât-ı Sübhânî ve Fütûhât-ı Osmânî (791–907 / 1389–1502) II*, Haz. Fatma Kaytaş, Ankara.
- Chalkokondyles (1922): *Laonici Chalcocandylae Historiarum Demonstrationes*, ed. Darko, Budapestini.
- Clavijo (2016): *Timur Devrinde Kadis'ten Semerkand'a Seyahat*, çev. Ömer Rıza Doğrul, İstanbul.
- Ducas (1958): *Historia Turco-Byzantina (1341–1462)*, ed. V. Grecu, Bucharest.
- Enverî (2012): *Düstûrnâme-i Enverî, Osmanlı Tarihi Kısmı (1299–1466)*, haz. Necdet Öztürk, İstanbul.
- Grekçe Anonim (1973): *16. Asırda Yazılmış Grekçe Anonim Osmanlı Tarihi*, çev. Şerif Baştaş, Ankara.
- К. Филозоф (1989): *Повесті о словима (Сказаније о њисменех) – Жиїїије десїоїїа Сїефана Лазаревића*, при. Лазар Мирковић, Београд.

- K. Михаиловић (1959): Михајловић: Константин Михајловић из Островице, *Ја-ничарове усјомене или Турска хроника*, прев. Ђорђе Живановић, Београд.
- Künhü'l-Ahbâr (2019): Gelibolulu Mustafa Âlî: *Künhü'l-Ahbâr*, haz. Ali Çavuşoğlu, Ankara.
- Hadîdî (1991): *Tevârih-i Âl-i Osman*, haz. Necdet Öztürk, İstanbul.
- Sadeddin (1999): *Tacü't-Tevarih*, I, haz. İsmet Parmaksızoğlu, Ankara.
- İdrîs-i Bitlisî (2008): *Heşt Bihişt*, haz. Mehmet Karataş, Selim Kaya, Yaşar Baş, II, Ankara.
- Habibu's-Siyar (1994): Khwandamir: *Habibu's-Siyar: Tome Three*, Translated and ed. W. M. Thackston, Harvard.
- Lütfî: Lütfî Paşa (2001): *Lütfî Paşa ve Tevârih-i Âl-i Osman*, Haz. Kayhan Atik, Ankara.
- Орбин (1968): *Краљевсџво Словена*, прев. Здравко Шундрица, Београд.
- Neşri (2014): *Neşri Tarihi*, I, haz. Faik Reşit Unat, Mehmet Altay Köymen, Ankara.
- Mîr Khvând (1821): *Chronological Retrospect, or Memoirs of the Principal Events of Mahomedan History*, trans. David Price, London.
- Müneccimbaşı (2014): Müneccimbaşı Ahmed ibn Lütfullah, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluş Tarihi (1299–1481)*, Camiü'd-düvel, çev. Ahmed Ağrakça, İstanbul.
- Şâmî (1987): *Zafernâme*, çev. Necati Lugal, Ankara.
- Оруç (2014): *Оруç Bey Tarihi, [Osmanlı Tarihi (1285–1502)]*, Haz. Necdet Öztürk, İstanbul.
- Rûhî (1992): *Rûhî Tarihi–Oxford Nüshası*, haz. Yaşar Yücel–Halil Erdoğan Cengiz, *Belgeler*, Ankara.
- Solakzâde (1989): *Solak-zâde Tarihi*, I, haz. Vahid Çubuk, Ankara.
- Spandunis (2015): *Osmanlı Sultanları*, çev. Necdet Balta, İstanbul.
- Sultaniyeli Johannes (2020): *Timur'un Sarayında*, çev. Ahmet Deniz Altunbaş, İstanbul.
- Tevârih (2000): Kemalpaşazâde: *Tevârih-i Âl-i Osman*, IV, haz. Koji İmazawa, Ankara.
- Yezdî (2013): *Emir Timur (Zafernâme)*, çev. Ahsen Batur, İstanbul.
- Литература – Secondary Works
- Aka, İ.(1997): *Hândmîr*, y:DİA, XV.
- Aka, İ.(2005): *Mîrhând*, y:DİA, XXX.
- Akın, H.(1968): *Aydın Oğulları Tarihi Hakkında Bir Araştırma*, Ankara.
- Aksoy, H.(1992): *Bihiştî Ahmed Sinan Çelebi*, y:DİA, VI.
- Avcı, C.(2003): *İslâm – Bizans İlişkileri*, İstanbul.
- Çelik, M.(1999): *Saruhanoğulları ve Osmanlı Klasik Döneminde Manisâda Yaşayan Kültürel İzleri*, Manisa.
- Çetin, H.(2012): *Timur'un Anadolu Seferi ve Ankara Savaşı*, İstanbul.
- Danişmend, İ. H.(1971): *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, I, İstanbul.
- Dersca M–M.(1942):, *La campagne de Timur en Anatolie*, Bucarest.
- Dilek, K.(2010): *Şerefeddin Ali Yezdî*, y:DİA, XXXVIII.

- Emecen, F.(2019):*Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve Yükseliş Tarihi (1300–1600)*, İstanbul.
- Ферјанчић (1987): *Византијинци у Србији прве половине XV века*, ЗРВИ XXVI, 176.
- Filipović, E. (2019): *Bosansko kraljevstvo i Osmansko carstvo (1386–1463)*, Sarajevo.
- Halaçoğlu, Y.(1991):*Ankara Savaşı*, у:ДИА, III.
- İnalcık, H.(1992): Bayezid I, у:ДИА, V.
- Lambton, K.S.(1978): *Early Timurid Theories of State: Hâfız Abrû and Nizâm al-Dîn Sâmi*, у:ВЕО, 30, 1–9.
- Karpov, S.K.(2016): *Trabzon İmparatorluğu Tarihi*, çev. Enver Uzun, İstanbul.
- Küçükdağ, Y.(2008):*Rûhi Çelebi*, у:ДИА, XXXV.
- Kütükoğlu, B.(1989):*Âli Mustafa Efendi*, у:ДИА, II.
- Мандић, К.(1928):*Из долине Кашика-гарје у Самарканд*, у:Бехар, Број: 24, Сарајево, 384–402.
- Manz, B.F.(2000):*Timur ve Hakimiyyetin Sembolü*, çev. Musa Yüksel Şamil, Tarih İncelemeleri Dergisi, 15, 263–264.
- Matschke, K.P. (1981): *Die Schlacht bei Ankara und das Schicksal von Byzanz. Studien zur spätbyzantinischen Geschichte zwischen 1402 und 1422*, Böhlau, Weimar.
- Modi, J. (1929): *The Owl in Folklore*, Anthropological papers IV, Anthropological Society of Bombay, 42–54.
- Николић, М.(2010): *Византијски људи о Србији, 1402–1439*, Београд.
- Осак, А.У.(1991),*Baba İshak*, у:ДИА, IV.
- Острогорски, Г.(1959): *Историја Византије*, Београд.
- Острогорски, Г.(1965): *Српска област после Душанове смрти*, Београд.
- Özcan, A.(1991):*Âşikpaşazâde*, у:ДИА, IV.
- Özcan, A.(1994):*Düstûrnâme-i Enverî*, у:ДИА, X.
- Özcan, A.(2007): *Düstûrnâme-i Enverî*, у:ДИА, XXXIII.
- Öztürk, N.(1997):*Hadîdi*, у:ДИА, XV.
- Rakalın, M. Z.(1993): *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, III, İstanbul.
- Пурковић, М.(1978): *Кнез и геслои Стефан Лазаревић*, Београд.
- Sümer, F(1969):*Anadolu'da Moğollar*, у: Selçuklu Araştırmaları Dergisi, I, Ankara.
- Шуица, М.(2009): *Бијка код Никољоља у делу Констанијина Филозофа*, Историјски часопис LVIII, 7–88.
- Шуица, М.(2012):*Срби у оцагу Филагелфије*, у:Византијски свет на Балкану, Београд.
- Шуица, М., Ивановић, М. (2019): *Историјска љерцейија суљана Бајазитија I у делу Констанијина Филозофа*, Историјски часопис LXVIII, 69–98.
- Turan, Ş.(1998):*Hoca Sadeddin Efendi*, у:ДИА, XVIII.
- Turan, Ş.(2002):*Kemalpaşazâde*, у:ДИА, XXV.
- Varlık, M.Ç.(1974): *Germiyan-oğulları Tarihi (1300–1429)*, Ankara.

Oytun Ayberk Fırat
Marko Šuica

THE ROLE OF SERBS IN THE BATTLE OF ANKARA (1402) ACCORDING TO ORIENTAL SOURCES

Oriental, Persian and Ottoman chronicles enclose significant and distinctive records on involvement of Serbian feudal lords and their military in the Battle of Ankara. Some of them, especially Persian, written at the court of Timur just a couple of years after the battle, provide relevant and vivid, yet formal and substantial information about the Serbian role on the battlefield. Although the earliest recollection on the battle, *Zafername* chronicle written by the Timurid royal court historian Nizameddin Šami gives blurry and vague information about Serbian lords engaged in the battle. He mentions only Đurađ Branković, while the omission of his uncle Stefan Lazarević could be interpreted either as accidental mistake, or confusion regarding identities of the highest Serbian aristocracy usual for the Ottoman historians and chroniclers as well, when referring to this particular historical period. Oriental sources bring interesting but not entirely reliable information regarding the numbers of Serbian troops, their appearance and role at the battlefield, as well as some exceptional descriptions like the one where the face of Đurađ Branković was compared to the image of an owl. One of the major differences in contrast to Christian sources is the account of Đurađ Branković's role in the battle, who, according to several oriental sources remained by the side of Ottoman sultan Bayezid I until the very end of the clash. It is important to stress that those records and perceptions enclosed in the oriental sources contain information that need to be prudently analyzed and taken with certain caution. The broader and more comprehensive reconstruction of the perception, appearance and engagement of Serbian auxiliary troops as the part of the great Ottoman army in the battle of Ankara can be realized only in comparison with Byzantine and Serbian medieval sources.

Keywords: The Battle of Ankara, Stefan Lazarević, Đurađ Branković, sultan Bayezid I, Timur, Persian sources, Ottoman sources

УДК 911.3:94(497.11)"14/15"
94(497.11 Жупа)"14/15"
929.733 Радич Поступовић
ID 24737289

Изворни научни чланак
Рад примљен: 12.05.2020.
Рад прихваћен: 18.06.2020.

Дејан С. Радисављевић

Универзитет у Београду, Филозофски факултет

Одељење за историју

Чика Љубина 18–20, Београд

dejanradisavljevicanthro@gmail.com

СРЕДЊОВЕКОВНА ВРБНИЦА И ВЕЛИКИ ЧЕЛНИК РАДИЧ ПОСТУПОВИЋ

У раду ће посебна пажња бити посвећена средњовековној прошлости источног дела Жупе александровачке, односно територији дуж средњег дела тока реке Пепељуше, јужне притоке Западне Мораве, са нарочитим освртом на село Лаћислед, односно средњовековну Врбницу. Врбница је припадала баштини великог челника Радича Поступовића, и у њеној близини се одиграла битка између војски султана Мусе и деспота Стефана Лазаревића 1413. године. Радичева баштина је посматрана и кроз однос са другим властеоским поседима и манастирским метосима у непосредном окружењу. Такође, на основу података прикупљених ишчитавањем српских владарских повељама с краја XIV и почетка XV века, османских дефтера из XVI века, али и током теренских истраживања, изнети су предлози за нешто другачију убицаију појединих топонима, који су до сада са аспекта проучавања историјске географије махом били погрешно лоцирани. Доступни историјски извори нам омогућавају да одредимо и границу између Крушевачке власти и претпостављене Козничке власти у време Деспотовине.

Кључне речи: *Жупа александровачка, Врбница, Лаћислед, река Пепељуша, велики челник Радич Поступовић, Црквина, баштина, битка на Врбници 1413. године, власити.*

Средњовековној прошлости Жупе александровачке до сада није посвећена заслужна пажња. Најчешће се она у српској историографији обрађује на маргинама расправа које се ближе баве историјом Крушевца и копаоничког рударског ревира. Малобројност сачуваних писаних извора додатно отежава реконструкцију историјских збивања у Жупи, иако

је она веома рано ушла у оквире средњовековне српске државе. Такође, изостанак систематских археолошких истраживања средњовековних локалитета (насеља, сакралних споменика, утврђења и некропола) на територији Жупе (са изузетком манастира Дренче и Руденице, триконхалне цркве у Лаћиследу и утврђења Козник), отежава наше покушаје да свеобухватније разумемо процесе који су обликовали културни и историјски пејзаж овог дела Србије.¹

Жупа Расина, у чијем се саставу налазила и територија данашње Жупе александровачке, је била део удеоне кнежевине Стефана Немање. Ако прихватимо тачност преписа Студеничке повеље (1196), насталог у XVIII веку, онда је један део студеничког манастирског властелинства обухватао и поседе у Жупи („И оу Расиньи метохъ Поповацъ, црква храмъ Бавѣденіе прѣс(ве)тїе Б(огороди)це и заселакъ, и село Кожетинъ, село Ракла и заселакъ (sic), и село Поховацъ, и село Вѣлика Крѣшевица и подрѣми. И повеле да проносе вино требы манастироу...И пувеле да стое манастир'ке (sic) оу Расиньи оу Рѣденица.”)²

Оснивањем архиепископије у Жичи 1219. године жупа Расина долази под њену директну јурисдикцију.³ Спорадичне податке о области у

1 Случајни налази, пре свега са локалитета Градиште у селу Љубинци југоисточно од Александровца, указују на присуство Бугара у Жупи током IX и X века. Рашковић 2018, 75–77; Рашковић, Димовски и Црнобрња 2010, 35, 46. Није од малог значаја ни откриће крстионице на локалитету Перуникина вода (поље Величковица) у Гаревини, недалеко од леве обале реке Пепељуше, оквирно датоване око X век. Мркобрад 1993, 228–230; Марић 2006, 35–36.

2 Оснивачка повеља манастира Студенице није сачувана. Делове оригиналног текста су највероватније сачувани у фалсификату, као саставни део Студеничког типика – Цароставника манастира Студенице, а који се данас налази у Библиотеци Народног музеја у Прагу (Чешка Република), у збирци Павла Шафарика, под сигнатуром IX N 8. Мошин, Ђирковић и Синдик 2011, 62; Новаковић 1912, 569; Ферјанчић 1972, 6–7. Село Поповац, сада Поповци, лежи југозападно од Александровца. Кожетин је данас западно предграђе Александровца. Село Ракља и пољане Велика и Мала Ракља се налазе у јужном суседству Поповаца и Кожетина. Поховац, данас село Пуховац (Повац), северозападно од Александровца. Велика Крушевица (Крушевица), највећа пољана у Жупи, југоисточно од Александровца према селу Стубал. Село Руденица је смештено североисточно од Александровца, и нешто је удаљеније од осталих студеничких поседа у Жупи. Храм Ваведена Пресвете Богородице се највероватније налазио на месту цркве Светог Вознесења Господњег (Кожетинска црква) у Кожетину, или на локалитету поред старе основне школе, близу саставка Пуховачке и Латковачке реке (које образују Кожетинску реку), испод брда на ком је смештена Кожетинска црква, где су приликом реконструкције улице откривени остаци цркве и некропола. Благојевић 1972, 25–27; Лутовац 1980, 54, 85–86.

3 “И сикъ жѣне приложихомъ подѣ властѣ сикъ цркви Крѣшаницѣ, Моравоу, Борѣчу, Лепеницѣ вѣѣ, Вѣлица, Лѣвочѣ, Лѣгомѣ, Расина, Јѣхошаница.” Мошин, Ђирковић и Синдик 2011, 92; Ферјанчић 1972, 7; Благојевић 1972, 28–29.

окружењу реке Пепељуше (село Мачковац) налазимо у хроници српских краљева насталој из пера архиепископа Данила II (1324–1337).⁴

Тек са успоном обласног господара, кнеза Лазара, и његових наследника, крушевачки крај добија централну улогу у обнови српске државности, што се огледа у његовом економском и градитељском полету (цркве у Дренчи, Лаћиследу, Руденици, Велућу, Крушевцу, Бучју, Милентији, Лепенцу, Љубостињи, Наупари, Ботурићу (Аранђеловица и Урошевица), градови Козник, Сталаћ, Трубареве и Крушевац).⁵

Лаћислед⁶ представља гранично насеље између Жупе александровачке и Крушевачке котлине, и смештен је поред важне саобраћајнице, која спаја град Крушевац са Александровцем. Наведена путна комуникација, која води долином реке Пепељуше, уједно је и најкраћа веза између западноморавске долине и рудоносног копаоничког подгорја. Била је у употреби од неолита, кроз касноантички и рановизантијски период,⁷ па све до касног средњег века и османских освајања ових простора, о чему сведоче бројни археолошки трагови.

Средњовековни писани извори не бележе постојање села Лаћиследа под тим називом. Прве податке о Лаћиследу налазимо у османском дефтеру за Крушевачки санџак из 1516. године. Тада је убележено село Врбница, чије је друго име Лаћислед, са 23 дома, четири нежењена и два удовичка домаћинства. Поред насеља је пописана једна воденица, као и манастир Пречисто Ваведење, чије се постојање може пратити све до краја XVI века. Лаћислед (Врбница) се тада налазио у саставу Крушевачке нахије (Alaca-hisar), и у истоименом санџаку.⁸

4 „Въ државѣ жупы Расиньскыя на рѣцѣ глаголемъи Моравѣ, в мѣстѣ же рекомѣмъ Мачьковъци.“ Даничић 1866, 115–116. Мачковци, данас Мачковац, село западно од Крушевца и јужно од Западне Мораве.

5 Цветковић и Гаврић 2015, 12–16; Гаврић и Ковачевић 2015, 13–18.

6 Током априла 2018, октобра 2019. и августа 2020. године су спроведена од стране аутора ових редова археолошко-историјска рекогносцирања атара Мрмоша, Лаћиследа, Горњег Ступња, Горње и Доње Злегиње, Гаревине, Суботице, Новака, Тржца, Тулеша, Руденице, Ржанице и Братића, као и анкетирање мештана, а у циљу прикупљања информација о постојању средњовековних археолошких и историјских локалитета за израду докторске дисертације на Одељењу историје Филозофског факултета Универзитета у Београду, ментор проф др С. Мишић.

7 Пут су током касноантичког и рановизантијског периода штитила утврђења на локалитетима: Градиште или Милошев град на граници атара Мрмоша и Лаћиследа, Градиште у Љубинцима и Гобеља код Бруса. Богосављевић-Петровић и Рашковић 2001, 99–122; Рашковић и Берић 2002, 153; Рашковић, Димовски и Црнобрња 2010, 29–56; Марић 2006, 34.

8 Лутовац 1980, 18; Зиројевић 1984, 70.

Међутим, у повељи из 1429/1430. године којом је деспот Ђурађ Вуковић потврдио у баштину поседе великом челнику Радичу,⁹ а које је овај високо рангирани властелин првобитно добио од деспота Стефана Лазаревића, спомиње се село Врбница (**Врѣбница**) у Крушевачкој власти, заједно са недалеким Себечевцем (**Себечевѣц**).¹⁰ Велики челник није могао у наведеном раздобљу да непосредно контролише део својих баштинских поседа у ближој околини Александровца и Крушевца, пошто су Турци ову територију освојили 1427/28. године, те се у повељи јасно наглашава да ће бити враћени Радичу када се поново буду нашли у саставу Деспотовине („**пристоупитѣ онази земля коѣ е отстоупила оу тоурске роуке опеть оу роуке господства ми и сыновѣ господства**”).¹¹ Но челник Радич није дочекао да се делови његових властеоских поседа, смештених јужно од реке Западне Мораве, поново нађу у његовом личном поседу, с обзиром да се повукао из врха државне власти након 1438. године, и највероватније замонашио у својој светогорској задужбини манастиру Кастамониту, у време када се околина Крушевца и даље налазила у турским рукама.¹² Након 1427/28. године Турци су, осим Жупом, непосредно загосподарили територијом у окружењу утврђења Липовац, односно облашћу дуж десне обала Јужне Мораве, затим простором јужно од Западне Мораве, од трстеничког теснаца на западу до Сталаћа на истоку. Под њиховом управом се нашао и слив реке Расине. Наведене области су остала трајно у турским поседу, са изузетком краћег временског периода, односно између 1451. и 1453. године, када су споменуте територије биле враћена Деспотовини, што је остало забележено и на маргинама османског дефтера за области Дубочицу, Крушевац и Топлицу, насталог 1444–1446. године.¹³

Г. Шкриванић и В. Тошић су правилно убицирали село Себечевац из Ђурђеве повеље, на место данашњег истоименог насеља смештеног на побрђу изеђу река Пепељуше и Расине, у изворишном делу Црквеног по-

9 Челник/велики челник Радич се у познатим средњовековним историјским изворима нигде не наводи са презименом. Једино се у оснивачкој повељи манастира Враћевшнице, исписаној на унутрашњем зиду приправе, наводи Радичево презиме, од ког је данас очуван само фрагмент “... **повикъ (велики чаникъ Радичъ ... повикъ)**.” Међутим, оно што се у Враћевшнице данас може видети је препис повеље у фреско техници настао током поновног живописања храма 1737. године, што додатно отежава реконструкцију Радичевог патронима. Тошић 1976, 8.

10 Шкриванић 1973, 134; Тошић 1976, 15–16.

11 Новаковић 1912, 336; Тошић 1976, 15.

12 Тошић 1976, 20; Благојевић 1972, 13–17; Зиројевић и Ерен 1968, 377.

13 Мишић 2011, 65–66

тока, десне притоке Прштеника.¹⁴ Наведени аутори су пак Врбницу поистоветили са селима Велика и Мала Врбница, која леже на левој обали Пепељуше, низводно од Лаћиследа.¹⁵

У дефтеру Крушевачког санџака из 1530. године су уписана села Доња и Горња Врбница у нахији Крушевац (Dolna-Virbniçe k., Alaca-hisar n.: 403; Gorna- Virbniçe k., Alaca-hisar n.: 406),¹⁶ а Лаћислед се не спомиње.¹⁷ Могло би се претпоставити, на основу евидентираних промена у

14 Прштеник до ушћа у Пепељушу неколико пута мења свој назив, па је локално познат и као Дубоки и Мешевачки поток.

15 Шкриванић 1973, 134; *Topografska karta 1: 25 000, Kuršumlija 1-2 (Kupci), broj lista 581-1-2*; *Topografska karta 1: 25 000, Kruševac 3-4 (V. Drenova - jug), broj lista 531-3-4*. Себечевац се јавља и у османском дефтеру из 1444/45. године, када је припадао Крушевцу, и налазио се на тимару Јусуфа, сина Тодора Музака, који је био и гулам Јакуб-бега. Село је тада имало 14 домова и једно удовичко домаћинство, а доносило је годишњи приход од 2520 акчи. Тимар, као и читава област Крушевца, је у једном периоду поново нашао у саставу Деспотовине, али је након тога био поново враћен споменутом Јусуфу у трећој декади рамазана године 857. (25. септембар до 4. октобар 1453. године), што је и потврђено у Пловдиву. Зиројевић 1968, 392. У дефтерима Крушевачког санџака из 1516. и 1530. године јављају се два села под именима Горњи и Доњи Себечевац (Gorna-Sebaçovci k., Alaca-hisar n., 405; Dolna-Sebaçovci k., Alaca-hisar n., 406). 167 *Numarli muhasebe-i* 2004, 86; Зиројевић 1984, 181. Средњовековно насеље Себечевца се, судећи према археолошким траговима, налазило на локалитетима Испод Ђерма и Батал. Његови остаци се могу пратити у усеку атарског пута преко Батала до цркве Св. Јована, смештене на око 1 km југозападно од данашњег села. По мишљењу Д. Рашковића у потесу Батал или код саме цркве Св. Јована би требало тражити и манастир споменут у османском дефтеру из 1536. године. Рашковић 2011, 160–161. Током теренских истраживања, спроведених у циљу писања овог рада, почетком августа 2020. године, евидентирана је, од стране аутора ових редова, делимично девастирана средњовековна некропола на локалитету Црква Св. Петке. Некропола захвата омањи заравњени плато благе западне падине Вујиног брда (349 m) на самом јужном ободу Себечевца, а западно од пута који води према селу Велики Купци и долини реке Расине. Константована је на локалитету једана добро очувана положена надгробна плоча, равне горње површине и окомито клесаних ивица, израђена од пешчара. Дужина надгробника износи 101 cm, док се његова ширина постепено смањује од запада (45 cm) ка истоку (26 cm), па има облик издуженог трапеза. Висине је 10 cm. Јужно од цркве, саграђене на локалитету средином XX века, запажена су и два фрагментована надгробна белега облика положене плоче, израђена од мермера (38 x 30 x 7 cm) и пешчара (58 x 36 x 4 cm). Мермерни надгробник има добро исполирану горњу површину, док му је једна очувана ивица правилно окомито оклесана. На основу општих карактеристика запажених надгробника некропола би се могла, на основу аналогија са простора рашке области и западне Србије, оквирно хронолошки одредити у раздобље од краја XIII и почетка XIV до XVI века. Ердељан 1996, 86–87.

16 167 *Numarli muhasebe-i* 2004, 84, 87.

17 О Лаћиследу након краја XVI века дужи временски период нема никаквих помена у доступним изворима. Тек се у попису из 1834. године бележи село Лаћислед са 16 кућа. Лутовац 1980, 24.

називу села, да је Врбница, чије је друго име Лаћислед, како је уписана у дефтеру из 1516. године, уствари Горња Врбница пописана 1530. године, док би Доњу Врбницу требало тражити на месту данашњих села Велике и Мале Врбнице, на територији Града Крушевца. Села су своје нове називе добила према положају на реци Пепељуши.

Средњовековна Радичева Врбница (данас Лаћислед) је била смештена на локалитету Селиште, у изворишном делу Селишког потока, леве притоке Пепељуше, на око 1500 m западно од данашњег Лаћиследа. На Селишту се уочавају фрагменти кухињске и трпезне грнчарије, која би се хронолошки могла одредити у раздобље од средине XIII до првих деценија XV века.¹⁸

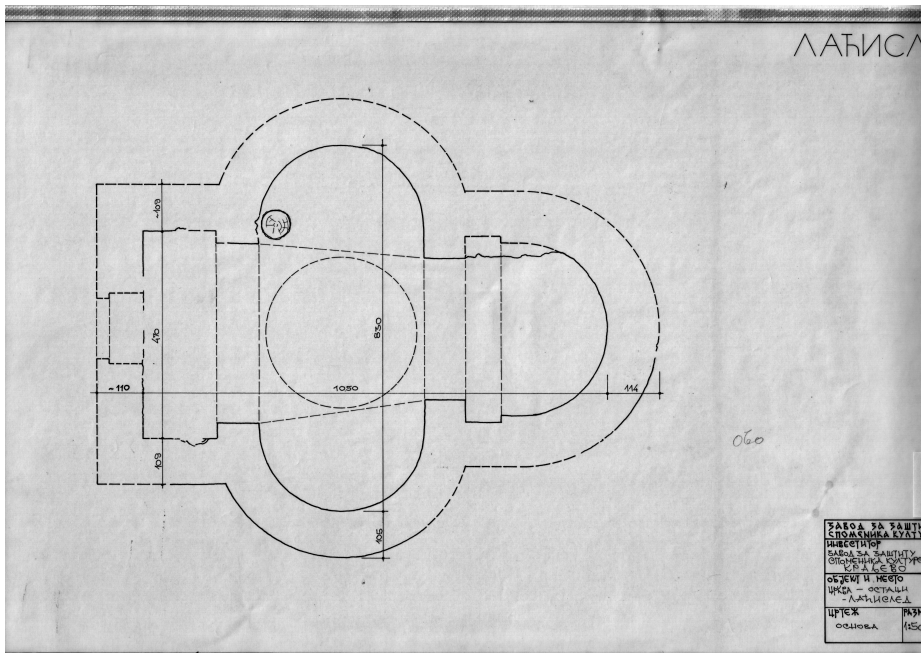
О средњовековној прошлости села смештеног на важном друму, који је спајао западноморавску долину у околини Крушевца и рудоносни Копаоник, сведочи и случајни налаз новца краља Милутина (1282–1321), који је путем откупа доспео у Народни музеј у Крушевцу, а који потиче са непознатог локалитета у атару Лаћиследа.¹⁹

На око 270 m западно од центра села Лаћиследа и регионалног пута Крушевац-Александровац, у равници поред десне обале Селишког потока (43° 49' 45" N, 21° 15' 24" E), леве притоке реке Пепељуше, на локалитету Црквина налазе се остаци триконхалне цркве моравског стила, унутрашњих димензија 10.50 x 8.30 m (Цртеж 1, Сл. 1).²⁰

18 М. Лутовац такође саопштава да се на Селишту у Лаћиследу проналазе трагови неког ранијег насеља. Лутовац 1980, 78.

19 Рашковић 2015, 18, 20.

20 Црква у Лаћиследу је била предмет заштитних археолошких истраживања спроведених 1972. године од стране стручњака Завода за заштиту споменика културе у Краљеву, под руководством Обреније Вукадин. Вукадин 1972, Извештај; Станић 1975, 312. Према казивању информанта Братислава Карајовића за постојање остатака цркве се није знало све до краја XIX или почетка XX века. Наиме, на том простору је Ина Матић брала коприве и обавила нужду, након чека је остала у потпуности парализована. Њени укућани су отишли код локалне врачаре у потрази за леком. Врачара им је током сеансе рекла да се на месту на ком се Ина помокрила налазе остаци цркве коју морају откопати. Прадеда Б. Карајовића, претходно спремивши казан ракије, је заједно са другим мештанима Лаћиследа открио темеље цркве, док је у њеном наосу пронађен један гроб са скелетним остацима покојника и већим бројем сребрних дугмади (пуцад). Локално становништво верује да је цркву подигао Милош Обилић свом оцу кнезу Јовану Злегињи, сину жупана Злегиње, по коме су добила назив села Горње и Доње Злегиње на реци Пепељуши, узводно од Лаћиследа. За назив оближњег села Мрмош се пак приповеда да је име добио по Милошевом глувонемом брату Мрми, који није могао да говори, већ је само „мрмљао“. Информант Б. Карајовић, октобар 2019. године. Неки аутори остатке средњовековне цркве у центру Лаћиследа поистовећују са оном на локалитету Манастирак у атару Мрмоша, иако је реч о два различитим сакралним грађевинама, које су удаљене једна од друге око 1.4 km. Марић 2006, 41.

Цртеж 1. Скица основе триконхалне средњовековне цркве на локалитету Црквина у Лађиследу, након завршених конзерваторских радова 1972. године (Документација Завода за заштиту споменика културе Крајево).

Сл. 1. Остаци триконхалне цркве на локалитету Црквина у Лађиследу, поглед са југозапада (фото Д. Радисављевић).

Средњовековни извори не бележе постојање цркве у Лаћиследу. Чак ни у повељи деспота Ђурђа из 1429/30. године, којом је Радич добио у баштину Врбницу (Лаћислед) се не спомиње храм у селу. У повељи се једино наводи ктиторија великог челника на реци Грабовничизи, недалеко од данашњег Бруса („**црковъ Благовѣщеніе Прѣчистіе владичице наше Богородице на рѣцѣ глаголимѣи Грабовничица, що си къ съзидалъ своимъ троудомъ.**”).²¹

Међутим, на чињеницу да је велики челник Радич био могући китор цркве у Лаћиследу посредно упућује недавно откриће остатака сакралне грађевине у подрудничкој Каменици, на рудничком метоху, која је такође била део његових баштинских поседа, што је и потврђено повељом деспота Ђурђа из 1428/29. године („**И оу Роудникоу метоху: село Бѣлоукиа, село Продановци, село Каменица, село Шоумени, село Бласи Воиковци.**“).²² Каменица се спомиње и у Радичевој повељи о оснивању манастира Кастамонит на Светој Гори из 1430/31. године. Тада је манастиру даривано пола кола, односно топионице, у споменутом селу. („**И дѣлове што имамъ оу Роудникоу, и коло што смъ съградилъ оу момъ селоу оу Каменице, и одъ дѣловъ и одъ кола половиноу да имаа светъни монастирь Кастамонитскъни доходѣи, а половиноу да к монастироу Светаго Великомоученика Христова Георгіа на Вракквштици.**”).²³

Наиме, археолошки истражена триконхална сакрална грађевина без припрате у Каменици на локалитету Црквина, смештена на око 3 km северозападно од центра села и изнад леве обале Каменичке реке, има готово идентичну основу са црквом у Лаћиследу, као и сличне димензије (спољашње димензије: Каменица – 10.60 x 10.60 m, Лаћислед – 12.75 x 10.45 m). Разлика у односу на храм у Лаћиследу се једино запажа у присуству имитација лезена на зиду олтарске апсиде, које имају искључиво декоративну функцију. Такође, олтарски простор код цркве у Каменици је нешто шири и краћи. На основу „начина градње, облика основе, истражених гробова и покретног археолошког материјала откривеног у цркви и око ње“ храм у Каменици је датован у XV век, односно у његову прву половину. Црква је подигнута на старијој некрополи, која се на основу налаза једног секундарно употребљеног надгробног белега са натписом (из око 1370. године) хронолошки опредељена у XIV век.²⁴

Црква у Лаћиследу је морала бити саграђена пре 1427/28. године, када Турци освајају Крушевац и његову околину. С обзиром да је реч о

21 Стојановић, 1890, 4.

22 Исто, 3.

23 Исто, 34; Новаковић 1912, 549.

24 Каличанин Крстић и Шаренац 2018, 228–236.

парохијској или баштинској цркви, она се не спомиње у повељи деспота Ђурђа великом челнику Радичу из 1429/30. године. Такође, ни повеља из 1428/29. године не бележи постојање храма у подрудничкој Каменици, иако је, судећи према резултатима археолошких истраживања, свакако саграђен пре наведеног датума. Истоветност основе и идентични начин градње имплицирају и истовремено подизање цркава у Каменици и Лаћиследу, односно истог ктитора, а можда чак и градитеље. Оба села су била део баштинских поседа великог челника Радича, па би самим тим овај властелин једино и могао бити ктитор сакралних објеката у Каменици и Лаћиследу, односно средњовековној Врбници.

Као што смо већ напоменули, у османском дефтеру из 1516. године је поред села Врбнице, чије је друго име Лаћислед, уписан и један манастир.²⁵

Манастир Пречистог Ваведења, са приходом од 415 акчи, је и у дефтеру Крушевачког санџака из 1530. године пописан уз село Врбницу. Године 1536. у манастиру су живела два калуђера, а приход је износио 254 акчи. Четрдесет година касније (1575/76) забележен је само један монах, који је плаћао дажбине у износу од 254 акче. Последњи пут се Пречисто Ваведење спомиње крајем XVI века, односно 1583/84. године, када је приход од манастира смањен на 250 акчи.²⁶ Манастир је највероватније запустео крајем XVI, или најкасније крајем XVII века.

На основу изнетих податка долазимо до закључка да је средњовековна црква у Лаћиследу подигнута пре 1427/28. године као ктиторија великог челника Радича. Крајем XV или почетком XVI века у Лаћиследу (Врбници) је формиран манастир посвећен празнику Ваведења Пресвете Богородице, који бележе и османски дефтери током XVI века.

У контексту расправе о средњовековној Врбници отвара се и питање убикације места битке на Врбници између војски султана Мусе и деспота Стефана Лазаревића 1413. године. Летописци овај догађај само смештају на Врбницу, не дајући ближи опис овог топонима.

Записи у Давидовичком (1554), Врхобрезничком (1650) и Рачанском (1680) летопису, у верзији коју доставља П. Шафарик, гласе: „**ВѢ ЛѢТО СЦКА царь Моуѣсія разви деспота Стефана на Врѣбници, и расипа Кроушеваць и Петроуць и Сталаць и Копіань и друге градове. И бес числа мнѡжѣство рода христіанскаго оуби савлом.**”²⁷

25 Лутовац 1980, 18.

26 Зиројевић 1984, 70.

27 Šafařík 1873, 75. Краћу верзију записа о боју на Врбници доноси: Даничић 1863, 496; Милићевић, 1876, 743, („**Царь Моуѣсія 1413 разви деспота Стефана на Врѣбници, и расипа Кроушеваць.**”). Међутим, у издању српских летописа од стране Љ. Стојановића

Употреба предлога **на** испред топонима **Врбница** указује да овде није реч о неком насељеном месту, већ о отвореној површини, пољу или, што је највероватније, о реци под именом Врбница.

Привлачи пажњу чињеница да чак четири насеља, која у свом називу садрже властиту именицу Врбница, данас налази у сливу реке Пепељуше. На једном од изворишних кракова Кожетинске реке, саставице Пепељуше, северозападно од Александровца, смештено је село Врбница. Затим налазимо Малу Врбницу на реци Вратарици, десној притоци Пепељуше. На крају су ту Мала и Велика Врбница низводно и у суседству Мрмоша. Османски извори бележе још два насеље у овој области која су садржала име Врбница. Прво село, чије је друго име, како смо већ указали, било Лаћислед, и друго које је уписано у дефтеру из 1516. године као Средња Врбница.²⁸ На основу изнетих података о тако великом броју насеља, која у својим називима садрже истоветан топоним, постоји могућност да је и сама река Пепељуша у ранијем периоду носила име Врбница, с обзиром да је ни српски средњовековни, а ни османски извори не бележе под данашњим називом.

Ако прихватимо претпоставку да је до сукоба српске и турске војске 1413. године дошло негде на реци Пепељуши (Врбници ?), поставља се питање о њеној прецизности убијацији.

Велику помоћ о одгонетању ове недоумице могу нам пружити, а у недостатку савремених писаних извора, очувана топономастика, предања локалног становништва, као и археолошки трагови и налази.

Мештани Лаћиследа, Мрмоша и оближњег Голубовца (општина Трстеник) указују на локалитет Војнеж, на ком се према очуваном народном предању одиграла велики битка између Срба и Турака у време

из 1890. године запажају се и извесна мања одступања када је реч о споменутом догађају из 1413. године, па тако у Рачанском, Дорпатском и Руварчевом првом стоји: „**Въ лето сѣца царь Моусѣа разви Стефана деспота на Врѣбници, и расипа Кроушеваць и Петроуць и Сталакъ и Копіань и дроуге градове и бес числа множество рода христїанскога оуби савлаѡмь.**” У Руварчевом другом и Софијском летопису се чита: „**Въ лѣто сѣца царь Моусѣа разви деспота Стефана на Врѣбници и расипа Кроушеваць и Петроуць и Сталакъ и Копіаль и дроуге градове, без числа множество рода христїанскаго оуби и посече съвляю.**” А у Врхобрезничком летопису стоји записано: „**И дроуго лѣто разви Моусѣа Стефана деспота на Врѣбници и расипа Кроушеваць и Петроуць и дроуге градовѣ и безъ числа рода христїанскаго изсѣче.**” Под „дроуго лѣто“ се подразумева година „сѣца“. Стојановић 1890, 126, 140, 151. Јакшић 2013, 223–233. Битку на Врбници спомиње и Бранковићев летопис: „(1413)-6921 Czar Mussia vastavit Stephanum Despotam ad Vrbricam et destruxit Krusevaz, Petrus et Stalak et Coprian et alias arces, et innumerum Christianorum populum gladio peremit. Quo anno venit Georgius ex Thessalonica.“ Новаковић 1960, 51.

28 Лутовац 1980, 18.

деспота Стефана Лазаревића. Приликом окопавања винограда и других земљаних радова на Војнежу пронађени су, од стране мештана оближњих села, делови људских скелета и мачеви исковани од гвожђа.²⁹

Међутим, постоје два потеса под називом Војнеж. Први, Млади Војнеж, се налази на месту где се сустичу међе атара села Голубовца, Горње и Доње Омашнице и Горњег Ратаја. Локалитет (353 m, 43° 51' 56" N, 21° 12' 15" E) захвата заравњени плато, који је данас углавном под засади-ма винове лозе и шумарцима хрста лужњака и цера. Смештен је изнад изворишта Голубовачког потока, десне притоке Западне Мораве и Блатског потока, леве саставице реке Пепељуше, на око 3 km северозападно од центра Лаћиследа.³⁰

Други локалитет, Стари Војнеж, или само Војнеж, (324 m, 43° 49' 79" N, 21° 14' 23" E) чини благо заталасано побрђе изнад изворишног дела Селишког потока, леве притоке Пепељуше, на око 1.5 km западно од центра Лаћиследа. Нешто ниже од Војнежа, према Селишком потоку, смештен је већ поменути локалитет Селиште, средњовековна локација села Лаћиследа (Врбнице).³¹

На једном од два споменута Војнежа би свакако требало убицирати и истоимено село, чији је други назив био Видинаје, а које је убележено у османском дефтеру Крушевачког санџака из 1530. године, у саставу Козничке нахије (Kargu-i Voynage nam-i diğer Vidinaje, Vidinaje (Vojnage) k., Koznik n., 413).³²

На основу до сада прикупљених података можемо само као радну хипотезу предложити убикацију места битке, вођене између војски султана Мусе и деспота Стефана Лазаревића 1413. године, на један од два локалитета под називом Војнеж, који су међусобно удаљени нешто више од 2 km, и смештени западно од реке Пепељуше, на побрђу изнад изворишта Голубовачког и Блатског потока, и горњег тока Омашничке реке, на административној линији која данас раздваја трстеничку и александровачку општину.

Летописци смештајући битку на Врбницу само дају шири географски оквир који онемогућава прецизније лоцирање места битке. Додатни проблем представља чињеница да Стефанов савременик и биограф Константин Филозоф уопште не спомиње сукоб на Врбници, иако детаљно

29 Тодосијевић 2005, 452.

30 *Топографска карта 1: 25 000, Крушеvac 3-4 (V. Drenova – jug), број листа 531-3-4.*

31 Са овог Војнежа су Турци, према локалној легенди, топовима тукли и разорили утврђење Градиште, место рођења митског хероја Милоша Обилића, а чији се остаци налазе на истоменом узвишењу поред десне обале Пепељуше. Информант Братислав Карајовић из Лаћиследа, октобар 2019. године. *Топографска карта 1: 25 000, Куршумлија 1-2 (Купци), број листа 581-1-2.*

32 167 *Numarlı muhasebe-i* 2004, 97.

описује Мусин поход на Деспотовину 1413. године, као и разарање Бовна, Сталаћа, Липовца и Копријана.³³ Највероватнији разлог због ког Константин не бележи наведену битку лежи у чињеници што је деспот Стефан из ње изашао као поражена страна.³⁴

Датум битке на Врбници се на основу штурих информација које нам летописи преносе може тек приближно хронолошки одредити. Позната је само година (1413) када се она одиграла. Међутим, разложно је претпоставити да је султан Муса са својом војском након разарања Сталаћа и делимичног страдања Крушевца кренуо уз реку Пепељушу, најкраћим путем који је водио ка утврђењу Козник, саграђеном на стрмом брду високо изнад долине Расине. Деспотова војска, приспела из Новог Брда и Козника, дочекала је Турке на стратешки добро одабраном положају, неколико километара западно од Врбнице (данашњег Лаћиследа), али је била, како летописац наводи, „разбијена“. Султан Муса након победе није наставио свој поход ка утврђењу Козник и богатим копаоничким рудницима, већ је кренуо ка југоистоку до тврђаве Копријан, коју је и напослетку и заузео. Султанове чете су после успеха на Врбници могле прећи у суседну долину Расине и преко Јанкове клисуре и Топлице избити на леву обалу Јужне Мораве. Такође, могли су одабрати и већ обезбеђен путни правац који је водио поред Крушевца и преко Сталаћа до Копријана, с обзиром да је друго утврђење већ било освојено од стране Турака.

Могући разлог Мусине одлуке да после победе на Врбници не настави поход ка Кознику, већ да крене ка југоистоку, лежи највероватније у страху од Мехмедовог поновног преласка у Румелију, као што се то већ догодило 1411. и 1412. године.³⁵

Уколико смо исправно претпоставили след наведених историјских догађаја онда би битку на Врбници требало сместити у раздобље након разарања Сталаћа и напада на Крушевац, а пре пада тврђаве Копријан (Курвин град).

Да је Крушевац са ближом околином након битке на Врбници остао у српским рукама сведочи и окупљање војски Мусиних противника, деспота Стефана Лазаревића, босанског војводе Сандаља Хранића, ранијег мачванског бана Јована Моровића и претендента на турски престо Мехмеда I, управо под овим градом почетком лета 1413. године.³⁶

Важно је напоменути да се током сукоба са Мусом 1413. године посебно истакао заповедник деспотове војске челник Радич, за кога Кон-

33 Константин Филозоф, 1989, 115–116; Мишић 1987, 76.

34 Мишић 1987, 79.

35 Ђокић 2002, 23–33.

36 Благојевић 1972, 12–13.

стантин Филозоф каже да је био „муж најхрабрији и најмудрији, који са мало речи много свршаваше (моуџь храврѣишии и моудрѣишии, и малыми глаголы многата свършак бѣше).“³⁷

С обзиром да оригинална повеља којом је Радич од деспота Стефана добио у баштину села Себечевац и Врбницу, а у чијој се близини одиграла битка 1413. године, није сачувана, већ само она из 1429/30. године којом деспот Ђурађ Вуковић потврђује челникове поседе стечене у време његовог претходника, остаје непознато да ли је издавање првобитне повеље претходило боју на Врбници или се одиграло након тог историјског догађаја, што се чини вероватнијим.³⁸

Неспорно је да се западно од Радичеве баштине налазио посед манастира Дренче, који су саградили монах Доротеј, бивши велики деспот, и његов син Данило, највероватније потоњи српски патријарх,³⁹ с допуштењем кнеза Лазара и уз благослов патријарха Спиридона, што је и потврђено хрисовуљом издатом у Жичи 2. марта 1382. године.⁴⁰ Поседи Дренче у непосредном окружењу манастира су обухватили „рѣкоу Дрѣнчоу“ са селима и заселцима, „рѣкоу Тоулешоу“, такође са свим селима и заселцима, и „село Рѣжаницоу“.⁴¹ Данас су дуж Дреначке реке смештена села Веља Глава, Дренча и Тржац.⁴² Река Тулеша сада не постоји

37 Константин Филозоф 1989, 117.

38 Константин Филозоф челника Радича први пут спомиње у контексту рата између претендента на османски престо, браће Мусе и Мехмеда, када је заповедао војском одсутног деспота Стефана, („Бѣше же надъ деспотовѣми вои начельникъ Радичъ чельникъ, моуџь храврѣишии и моудрѣишии, и малыми глаголы многата свършак бѣше. Иѣште же съ нимъ два вокводи Шаинъ и Миѣаилъ.“), у бици код места Чаморлу у данашњој Бугарској 5. јула 1413. године. Поред војске коју је предводио челник Радич, на Мехмедовој страни су се борили и одреди из Угарске и Босне, и они под заповедништвом Ђурђа Вуковића. По мишљењу В. Тошић Радич је рођен седамдесетих или почетком осамдесетих година XIV века, па је у време боја код места Чаморлу већ био „дубоко зашао у тридесете године“. Јагић 1875, 308; Тошић 1976, 7–8.

39 Претпоставља се да је реч о патријарху Данилу III (1390–1396). Гаврић и Ковачевић 2015, 21–22.

40 Довотејев свитак је писан на пергаменту, чије су димензије 530 x 330 mm, и данас се чува у светогорском манастиру Св. Пантелејмона под бројем 56. Гаврић и Ковачевић 2015, 21.

41 „Рѣкоу Дрѣнчоу съ всеми сели и заселци и мѣгтами и правинами мѣста того. Село Рѣжаницоу съ всеми мѣгтами. Рѣкоу Тоулешоу съ всеми сели и заселци и правинами мѣста того.“ Новаковић 1912, 763; Благојевић 1972, 37–38; Ђокић и Стевић 2017, 38; Гаврић и Ковачевић 2015, 22–23.

42 Тржац се као мезра, односно пусто село, које припада Кознику, први пут јавља у дефтеру из 1444/45. године. Писмом Јакуб-бега је придодат тимару Турхана, сина Крк Сараце. Споменути тимар је у трећој декади рамазана 857. (25. септембар до 4. октобар 1453. године) са деспотовог тахвила прешао у руке Алије, брата екмекчи Заганоса, који

под тим називом, али је свакако реч о Малој реци, левој притоци Пепељуше, поред које лежи заселак Пуношевиће села Риђеџштице, који је до краја XIX века био посебно село, а зати низводно заселак Срњане и села Братићи, Тулеш (Тулеш), Доње Ратаје, Новаци и Дашница.⁴³ Атар села Ржанице захвата западне и јужне падине Ржаничког брда (Чикер, 758 m), које чини развође Дреначке и Мале (Тулешке) реке.⁴⁴

га је убрзо напустио, па је дат Дурмушу, сину Софијанца Хасана, у другој декади ребул-евела године 859. (1. до 10. март 1455. године). Зиројевић и Ерен 1968, 386. Село Трџац је пописано и у дефтеру из 1516. године, када је имало 10 кућа, 2 неожењена, воденицу и 9 муслимана. Веља Глава је 1516. године имала 20 домаћинстава влаха. Уписано је и 20 одраслих мушкараца и 2 куће ратаја. На челу влаха је био примићур Ђурађ, син Вукашина. Дренча је у истом попису убележена са 30 кућа, 8 неожењених, 5 удовица и 2 воденице. Лутовац 1980, 18–19.

43 Према попису из 1444/45. године, село Дашница (Душаница) је припадало Крушевцу, и са тахвила Месута, беговог гулама, придодато је тимару Мурајди (?) Балабана, који је имао бераг султана Мехмеда, а по заповести санџакбега Синан-бега у другој декади шевала године 849. (10. до 19. јануар 1446. године). Дашница је тада имала 29 домова, и доносила годишњи приход од 1690 акчи. У истом дефтеру је уписано још једно село под именом Дашница (Душаница), али које је припадало Кознику, са 24 дома и 2 удовичка домаћинства, и годишњи приходом од 1330 акчи. Село је било саставни део тимара Бехадира, узето са тахвила сераскера Мукбила. У трећој декади рамазана године 857. (25. септембар до 4. октобар 1453. године) тимар је дат Саруци, што је потврђено у Пловдиву. Зиројевић и Ерен 1968, 385–386, 401. Горњу Дашницу, чије је друго име Ратаје, у Козничкој нахији, бележи и дефтер Крушевачког санџака из 1516. године, и тада је чинило 45 домова, 10 неожењених и 3 удовичка домаћинства, као и 2 баштине и једна воденица, а њени мештани су обрађивали и једну мезру. Братиће, уписано као Братић у дефтеру 1516. године, је имало 9 домова, једно неожењеног, једно удовичко домаћинство и једну баштину. Село Дубоча, чије је друго име Тулеш је у дефтеру 1516. године пописано са 13 кућа, три неожењена и по једним удовичким домаћинством и баштином, као и са 3 воденице. Село Новак (Новаци) је у исто време чинило 11 кућа, два неожењена и 4 баштине, а поседовало је и једну воденицу. Лутовац 1980, 18–19. Пуношевиће (Karye-i Bunoşofça nam-ı diğer Putoşevci, Koznik n.: 410) и Срњане (Sirbyani (Srinyani) k., Koznik n.: 413) су уписани као села у нахији Козник у дефтеру Крушевачког санџака из 1530. године. 167 *Numarlı muhasebe-i 2004*, 81, 95. У атару села Тулеш (Тулеш) се на локалитету Крушевица (43о 48" N, 21о 07" E), смештеном на око 2 km југозападно од села, налазе остаци једнобродне цркве са припратом. Зидови су јој били израђени од притесаног црвенкастог пешчара, а данас су видљиви до висине од око 10 cm изнад нивоа терена. Наос са олтарски делом је димензије 5 x 5 m, док је дужина припрате 4 m, а ширина 5 m. Чини се да је зид олтарске апсиде полукружан, и има ширину од 95 cm. Ширина зида који одваја наос од припрате износи 71 cm. Остаци цркве на локалитету Крушевица у Тулешу до сада нису били евидентирани од стране надлежних институција (Народни музеј у Крушевцу, Музеј жупе у Александровцу и Завод За заштиту споменика културе у Краљеви). Теренска истраживања аутора, јун 2020. године.

44 Ржаница је била пописана у дефтеру из 1516. године као велико село са 50 кућа, 8 неожењених и 3 удовичка домаћинства. Село је поседовало чак 6 воденица, а његови становници су обрађивали и једну мезру. Лутовац 1989, 18–19.

Сва наведена села, и данашњи засеоци, су дакако постојали још током касног средњег века, с обзиром да их бележе и османски пописивачи Крушевачког санџака 1516. и 1530. године.⁴⁵

Северно од поседа Дренче и северозападно од Радичеве баштине налазило се у првој половини XV века властелинство ризничара Вукашина („...кџитор...сега стго...“) и његове супруге Вукосаве („**рџџ БА ВЪЛКОСАВА КџИТОРИЦА ПОДРОУЖИЕ ВЪЛКАШИИ**“), који су на том простору подигли своју задужбину манастир Руденицу. Оснивачка повеља манастира није сачувана, али се може претпоставити да је његов метох, поред села Руденице, у чијем је атару смештен храм, захватао и слив Омашничке реке и највероватније Голубовачког потока (села Горња и Доња Омашница и Голубовац).⁴⁶

Северно од Руденице, на реци Сребрници, саграђена је од стране непознате властеоске породице, током осамдесетих година XIV века, црква манастира Велућа. Долина Сребрнице је дакако припадала баштини градитеља Велућа, чија су нам имена само делимично позната на основу некада видљивих фресконатписа поред ликова млађих чланова породице кџитора (Братан, Дејан, Константин, Оливер).⁴⁷

45 *167 Numarlı muhasebe-i 2004*, 79–98; Лутовац 1980, 18–19.

46 Заниљиво је да поред Руденице у дефтеру из 1516. године није убележен манастир, али се наводи поп Дошлица (Доселица), што иплицира и постојање цркве у селу Руденица је тада имала 23 дома и 5 неожењених. Лутовац, 18–19. Руденица (Rudasniçe (Rudaniçe) k., Koznik n.: 409) је пописана и у дефтеру Крушевачког санџака из 1530. године. Данашња Горња и Доња Омашница су биле 1530. године једно село Омашница (Homostiče k., Koznik n.: 413) у нахији Козник и Крушевачком санџаку. У истом дефтеру се наводи и село Голубовац (Golubofça k., Koznik n.: 409) у нахији Козник, али пошто је у Жупи постојала и истоимена пољана, а како су у турски дефтерима и пољане бележене као села, питање тачне убикације Голубовца би за сада требало оставити отвореним. *167 Numarlı muhasebe-i 2004*, 85, 87, 95; Лутовац 1980, 31. За историјске и археолошке податке, као и архитектонске одлике цркве у селу Руденице видети: Мирковић 1931, 83–112; Тошић 1996, 112–114; Ковачевић 1996, 114–115; Стародубцев, 2006, 101–111; Цветковић 2009, 79–100.

47 Село Горње Велуће, имало је према дефтеру из 1444/45. године 4 потпуна и 3 удовичка домаћинства, и годишњи приход од 300 акчи. Манастир се не спомиње. Изузето је из тахвила цераха Караџе и придодато тимару Хазине (?), слуге Лутфије, који је имао брат султана Мехмеда. Тимар је припао Јамуру у трећој декади сефера године 851. (8. до 17. мај 1447. године). Постао је затим самосталан влаху Караџи у трећој декади шабана године 851. (1. до 10. новембар 1447. године), а зати је са деспотовог тахвила дат старешини јаја, градитељу (?) Караџи у трећој декади рамазана године 857. (25. септембар до 4. октобар 1453. године), што је и потврђено у Пловдиву. Зиројевић и Ерен 1968, 384. Велуће (Vilofça k., Koznik n.: 409) је пописано и у дефтеру Крушевачког санџака из 1530. године, као село у нахији Козник. *167 Numarlı muhasebe-i 2004*, 97. За више информација о историји, кџиторима, живопису и архитектури цркве манастира

Даље ка северу, преко висова Печени Гроб (623 m) и Штитар (324 m), налазило се након почетка девете деценије XIV века властелинство светогорског манастира Св. Пантелејона, које је поред цркве Мати Божије Бучјанске (на месту данашње цркве Св. Ане у Бучју), обухватало и села Михаилову Јасиковицу, Бучје, Округлицу и Доњу Округлицу, односно читаву долину Бучке реке и горњи део слива Јасиковаче реке⁴⁸ („**Црѣковъ Мати Божіа Буччаньска съ сели: Буччіе, Округлица и Долна Округлица, Ысиковица Михаилова, съ всеми метоси и мегтали и правинами сель тѣхъ и црѣкве.**”).⁴⁹

Прихватимо ли мишљење Г. Шкриванића и В. Тошић, који су пусто селиште „другу Лесковицу“ (**Друга Лѣсковица**) убицирали на месту данашњег села Лесковице, северозападно од Александровца,⁵⁰ онда је део баштине великог челника Радича захватао и брдски предео између Малог Врха (939 m) и Погледа (735 m), источних огранака Гоча. На тај начин се Радичев посед својим источним ободом граничио са метосима Дренче, Велућа и Св. Пантелејмона.

Међутим, оваква убикација Лесковице се мора узети с великом дозом резерве, с обзиром да се у повељи којом деспот Ђурађ Вуковић 1428/29. године потврђује баштину великом челнику Радичу, споменуто село ближе лоцира у Горњој Морави (**оу Горнои Моравѣ**). Како се већина осталих села из повеље, а која су била смештена у Горњој Морави, може сасвим прецизно убицирати на простору западноморавске долине, између Мрчајеваца на западу и Крајева на истоку,⁵¹ питање о локацији „друге Лесковице“ би ипак требало другачије разрешити.

Османски дефтер Смедеревског санџака из 1530. године бележи у нахији Рудничка Морава село Лесковицу (Leskoviće k., Morava-i Rudnik n.,

Велућа видети: Бошковић 1955, 60–76; Петковић 1955, 45–59; Тодић 1990, 67–76; Ђокић 2014, 369–395; Цветковић и Гаврић, 2015.

48 Црква Мати Божије Бучјанске се на основу сачуваних трагова архитектуре и камене пластике може убицирати на месту данашње цркве Св. Ане у Бучју. Михаилова Јасиковица, данас село Јасиковица, југоисточно од Трстеника. Бучје, истоимено село јужно од Јасиковице. Округлица, истоимено село, на Бучкој реци, низводно од Бучја. Доња Округлица данас не постоји и налазила се свакако низводно Бучком реком од села Округлице. Радисављевић 2019, 429–443; Радисављевић 2019а, 31–44.

49 Новаковић 1912, 519. Детаљно о убикацији цркве Мати Божје Бучјанске и оближњих села, која су припадала матоку манастира Св. Пантелејмона крајем XIV и почетком XV века видети у: Радисављевић 2019, 429–443; Радисављевић 2019а, 31–44; Јечменица 2014, 187; Петровић и Фостиков 2014, 132.

50 Шкриванић 1973, 130; Тошић 1976, 14.

51 „**И оу Горнои Моравѣ: село Обрѣва, село Лѣскова, село Платово, село Њавоуѣ, и три селишта поуста: Ковачи, и Друга Лѣсковица и Бражице.**” Новаковић 1912, 335; Шкриванић 1973, 130; Тошић 1976, 14.

Rudnik kz.: TD 1011/915). У истој нахији су била смештена и друга села и пуста селишта Радичеве баштине у Горњој Морави: Лесковља (Leskova k., Morava-i Rudnik n., Rudnik kz.: TD 1011/847), Обрва (Obrovo k., Morava-i Rudnik n., Rudnik kz.: TD 1011/883), Бражице (Bražične k., Morava-i Rudnik n., Rudnik kz.: TD 1011/828), Јабучје (Yabuče k, Morava-i Rudnik n., Rudnik kz.: TD 1011/881), док је село Ковачи припадало нахији Морава (Kovač k., Morava n., Pojega kz.: TD 1011/969), а Платово се не помиње.⁵² Самим тим се „друга Лесковица“ не може поистоветити са Лесковицом северозападно од Александровца, која је 1530. године припадала нахији Козник и Крушевачком санцаку (Leskofča k., Koznik n.: 410),⁵³ већ са неким за сада неубицираним насељем, у близини Бражице, које је постојало током позног средњег века на простору између данашњих Мрчајеваца и Краљева, и које је са околним селима чинило компактан баштински посед великог челника Радича у области Горње Мораве.

Када је реч о територији источно од Лаћиследа средњовековни писани извори су веома оскудни. Поред Себечевца који је, како смо већ навели, био део баштине великог челника Радича, наводе се у Доротејевом повељи манастиру Дренчи из 1382. године два села на Расини, као и црква и двор у данашњем селу Наупаре („И на Расине село Ноугале и село Лоукари. И дворъ оу Неоупаре съ пидворицомъ (придворицомъ)”).⁵⁴

М. Благојевић села Нугале (Нугјале) и Лукари није успео да убицира, већ само указује да су се налазила на реци Расини, вероватно у близини данашње Наупаре, односно средњовековне Неупаре, у којој је био смештен двор са придворицом.⁵⁵ Н. Ђокић и М. Стевић указују да би се село Нугале могло идентификовати са данашњим селом Шогољ, смештеним на левој обали Расине, док би насеље Лукари, по њиховом мишљењу требало везати за село Куруша Лука или Курушова Лука (Kuruşa-Luka k. nam-ı diğer Kuruşova-Luka, Alaca-hisar n.: 408) у нахији Крушевац, споменуто у дефтеру Крушевачког санцака из 1530. године, а које се према њиховом тумачењу налазило на простору између Шогоља, Штитара и потеса Копљарац.⁵⁶

Питање убикације села Нугале и Лукари би по нашем мишљењу за сада ипак требало оставити отвореним с обзиром да је у османском дефтеру области Топлице, Дубочице и Крушевца, насталом 1444/45. године, убележено село Шогољ, и да би пописивачи свакако, да је дошло до

52 MAD 506 Numarlı Semendire 2009, 22, 41–42, 46, 57.

53 167 Numarlı muhasebe-i 2004, 91.

54 Новаковић 1912, 763; Гаврић и Ковачевић 2015, 22–23.

55 Благојевић 1972, 37–38.

56 Ђокић и Стевић 2017, 38–39; 167 Numarlı muhasebe-i 2004, 90.

преименовања насеља, то и прибележили (од Нугале у Шогољ), као и у великом броју осталих примера, у овом и другим дефтерима. Шогољ је тада припадао Крушевцу, и имао је 14 домова и 2 удовичка домаћинства. Годишњи приход становника села је износио 1852 акче.⁵⁷

У дефтеру Крушевачког санџака из 1530. године поново је уписано село Шогољ (Şogol k., Alaca-hisar n.: 408), али и оближње Штитаре, чије је друго име било Драновац или Дреновац (İştitar (İştâr) nam-ı diğer Dranoğça (Dranovac)).⁵⁸ Дреновац, који је припадао Крушевцу, бележи се и у дефтеру из 1444/45. године као велико село од чак 95 домова, са једним удовичким домаћинством, и тада се налазио на тимару Хасана и његовог сина Хаџиба, и доносио им је годишњи приход од 1550 акчи.⁵⁹

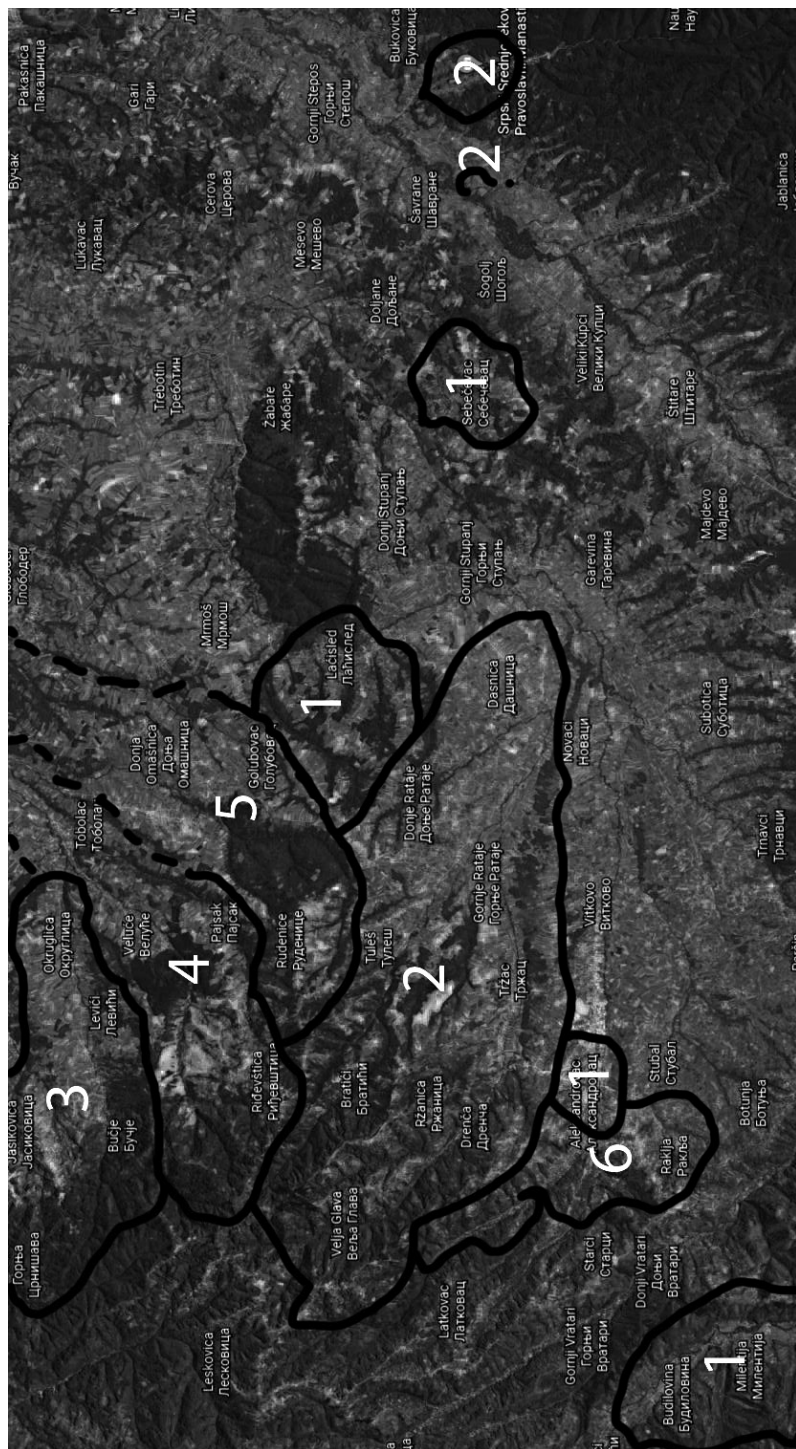
Крајем XIV и током првих деценија XV века, као што смо имали прилике да видимо, територија ограничена Западном Моравом на северу, подгорјем Копаоника на југу, реком Расином на истоку и побрђима Гоча и Жељина на западу, била је издељена на мање или веће властеоске баштине и манастирске метохе (Карта 1). Најчешће су ти поседи обухватили мање речне долине у којима је било смештено по неколико насеља (Дренча: Дренача и Тулешка река, и један сегмент реке Расине; Велуће: река Сребрница; Руденице: Омашничка река и Голубовачки поток; Св. Пантелејмон: Бучка река и горњи део слива Јасиковачке реке), са изузетком баштине великог челника Радича која се састојала само од неколико нешто међусобно удаљених села: Врбнице (данас Лаћилед), у долини Пепељуше, Себечевца, на развођу река Пепељуше и Расине, Кожетина Доњег, на горњем делу тока Кожетинске реке, Милентије, Будиловине на Расини, и река Грабовничца, десна притока Расине код Бруса).

Током првих деценија XV века Деспотовина је издељена на посебне војно-административне и управне целине, чији су центри били смештени у значајнијим утврђењима. Већи део данашње Жупе александровачке је највероватније улазио у састав посебне Козничке или Расинске власти, коју савремени извори не спомињу, али се њено постојање може разложно претпоставити. На линији Горње Злегиње, Дашница, Врбница (Лаћислед), Мрмош,

57 Шогољ је придодат тимару черибаше Јусуфа са тахвила Коџа Исмаила. Судећи по забелешкама на маргинама дефтера, черибаша Јусуфу је тимар поново потврђен у Једрену, у другој декади реџепа године 853. (20. август до 8. септембар 1449. године). Затим је у првој декади сеџера године 855. (5. до 14. март 1451. године) тимар одузет Јусуфу и дат на коришћење старом черибаша Синану. Убрзо након тога се тимар нашао у деспотовим рукама, али је већ у трећој декади рамазана године 857. (25. септембар до 4. октобар 1453. године) враћен черибаша Синану, што је и потврђено и уписано у Пловдиву. Зиројевић и Ерен 1968, 390.

58 167 *Numarlı muhasebe-i 2004*, 88, 96.

59 Зиројевић и Ерен 1968, 383.

Карта 1. Баштински и манастирски поседи у околини Александровца (Жупа): 1. баштински посед великог челника Радича Поступовића (1429/1430. и раније); 2. посед манастира Дренче (1382); 3. посед манастира Св. Пантелејмона (око 1380/1395/1400); 4. баштински посед ктитора цркве манастира Велућа (осма или девета деценија XIV века); 5. баштински посед ризничара Вукашина и његове супруге Вукосаве, градитеља манастира Руденице (почетком XV века); 6. посед манастира Студенице (1196. према препису повеље из XVIII века).

Бресно Поље, десна обала Западне Мораве, би требало тражити границу између Крушевачке власти и претпостављене Козничке (Расинске) власти. И у самој повељи деспота Ђурђа челнику Радичу из 1429/30. године се наводи да су се села Врбница и Себечевац налазила у Крушевачкој власти, док за друга насеља која се убицирају даље ка западу не даје иста констатација, већ се само географски смештају у Расину („И село Боудиловиноу и село Мелентија на Расинџ“, без ближег административног одређења. Слично је и са селом Кожетин Доњи (Кожетин Долни), које се налазило на месту данашњег Александровца или у његовој ближој околини.⁶⁰ Наведена линија је током XVI века представљана граничник између Крушевачке и Козничке нахије,⁶¹ па се може претпоставити да је она само наслеђена из ранијег периода. Оваква пракса је посведочена и у бројним другим примерима на територији данашње Србије током прва два века османске владавине.

Библиографија:

Извори:

- 167 *Numarlı muhasebe-i vilayet-i rum-ili defteri (937/1530) II* 2004: TC Başbakanlık devlet arşivleri genel müdürlüğü, Osmanlı arşivi daire başkanlığı, Yayın Nu 69, Defter-i Hakani Dizisi IX, Ankara.
- Архиепископ Данило и други, *Животѣ краљева и архиепископѣ српских*, приредио Ђ. Даничић, Загреб, 1866.
- Вукадин О. (1972): *Опкопаване црквине у Лаћиследу*, извештај настао након археолошког ископавања на локалитету Црквина у Лаћиследу 1972. године, Завод за заштиту споменика културе у Краљеву.
- Даничић Ђ. (1863): *Рјечник из књижевних стѣарина српских*, дио први, Државна штампарија, Београд.
- Јагић В. (1875): *Константијин Филозоф и његов животѣ Сѣефана Лазаревића десѣјоѣ српскоѣ*, Гласник српског ученог друштва, књига XLII, Штампано у Државној штампарији, Београд, 1875, 223–327.
- Константин Филозоф (1989): *Повесѣ о словима (Сказаније о ѣисменех) – изводи – и Живѣје десѣјоѣ Сѣефана Лазаревића*, Стара српска књижевност у 24 књиге, Књига 11, Просвета, Српска књижевна задруга, Београд.
- MAD 506 Numarlı Semendire Livasi icmal tahrir defteri (937/1530)*, T. C. Başbakanlık devlet arşivleri genel müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: Defter-i Hakani Dizisi: XIV, Ankara, 2009.

60 „И село Боудиловиноу и село Мелентија на Расинџ, и село Врбницеу, и село Себечевац оу Крушевѣчкоѣ Власти, и Кожетино Долнѣ“. Новаковић 1912, 336; Шкриванић 1973, 134.

61 167 *Numarlı muhasebe-i* 2004, 79–98.

- Мошин В., Ђирковић С. и Синдик Д. (2011): *Зборник средњовековних ћириличких њовеља и њисама Србије, Босне и Дубровника*, Књига I, 1186–1321., приредили, Извори за српску историју књ. 9, Ђирилички извори књ. 1, Историјски институт Београд, Београд.
- Новаковић Р. (1960): *Бранковићев лејѡѡис*. Српска академија наука и уметности, Посебна издања књига СССXXXIX, Одељење друштвених наука, књига 35, Научно дело, Београд.
- Новаковић С. (1912): *Законски сѡоменици срѡских држава средњеј века*, прикупио и уредио Стојан Новаковић, Посебна издања Српска краљевска академија 37, Философски и филолошки списи књига 10, Српска краљевска академија, Београд.
- Стојановић Љ. (1890): *Сѡари срѡски хрисовуљи, акѡи, биоѡрафије, лејѡѡиси, ѡиѡици, ѡоменици, зајѡиси и др.*, Споменик III, Државна штампарија Краљевине Србије, Београд.
- Šafařík P. (1873): *Dřevního písemnictví Jihoslovaniův, díl předchozí, Изворъ югослованскѡхъ достопамятностѡи*, Nákladem b. Tempského, v Praze.

Литература:

- Благојевић М. (1972): *Манасѡирски ѡоседи крушевачкој краја*, Крушевац кроз векове, Зборник реферата са симпозијума одржаног од 4. до 9. октобра 1971. у Крушевцу, ур. Адам Стошић и др, Народни музеј Крушевац, Крушевац, 25–48.
- Богосављевић-Петровић В. и Рашковић Д. (2001): *Рановизантијско утврђење на брду Гобеља код Бруса*, Саопштења XXXII–XXXIII/2000–2001, Београд, 9
- Бошковић Ђ. (1955): *Манасѡир Велуће, архѡијекѡура и скулѡѡура*. Старинар, Орган Археолошког института, Нова серија, књига III–IV (1952–1953), Београд, 60–76.
- Гаврић Г. и Ковачевић М. (2015): *Манасѡир Дренча – од рушевине до храма*, Завод за заштиту споменика културе Краљево, Краљево.
- Ђокић Н. (2002): *Најѡд ѡринца Мусе на Србију 1413. ѡдине*, Браничевски гласник 1, Пожаревац, 23–38.
- Ђокић Н. (2014): *Нека зајѡажања о ликовима на живојѡису Велуће*, у Власт и моћ, властела моравске Србије од 1365. до 1402. године, ур. проф др Сениша Мишић, Крушевац, 369–395.
- Ђокић Н. и Стевић М. (2017): *Поседи манасѡира Дренче у околини Крушевца*, у Загрлата у историји српског народа, ур. Иван Бецић и Љубиша Васиљевић, Велики Шиљеговац–Крушевац, 37–50.
- Ердељан Ј. (1996): *Средњовековни надѡробни сѡоменици у областѡи Раса*, Археолошки институт у Београду, Посебна издања 31, «Музеј Рас» Нови Пазар, Београд.
- Зиројевић О. (1984): *Цркве и манасѡири на ѡодручју Пећке ѡѡѡријарѡије до 1683. ѡдине*, Историјски институт у Београду, Народна књига, Београд.

- Зиројевић О. и Ерен И. (1968): *Појис области Крушевца, Тојлице и Дубочице у време прве владавине Мехмеда II (1444–1446)*, Врањски гласник, књига IV, Народни музеј у Врању, Врање, 377–416.
- Јакшић Д. (2013): *О именима старих српских летописа*, 2013, Истраживања књига 24, Институт за изучавање историје Војводине, Нови Сад, 223–233.
- Јечменица Д. (2014): *Поседи светојорској манастира Светој Пантелејмона у моравској Србији*, у Власт и моћ, властела моравске Србије од 1365. до 1402. године, Тематски зборник радова са међународног научног скупа одржаног од 20. до 22. септембра 2013. године у Крушевцу, Великом Шиљеговцу и Варварину, ур. проф. др Сениша Мишић, Крушевац, 184–207.
- Каличанин-Крстић М. и Шаренац Б. (2018): *Археолошка истраживања у Каменици од 2012. до 2015. године*, у Рудник и Венчац са околином у средњем веку и раној модерни, Тематски зборник радова са научног скупа одржаног 21. октобра 2017. године у Народном музеју у Аранђеловцу, ур. Сениша Мишић, Аранђеловац, 227–246.
- Ковачевић М. (1996): *Манастир Руденица, истраживачки и конзерваторско-рестаурациони радови у 1994. и 1995. години*, Гласник ДКС 20, Републички завод за заштиту споменика културе, Београд, 114–115.
- Лутовац М. (1980): *Жуја александровацка – антрополошка и етнографска истраживања*, Српски етнографски зборник, књига ХСIII, Насеља и порекло становништва, књига 43, САБУ, Београд.
- Марић М. (2006): *Археолошки локалитети на територији Жује александровачке*, Жупски зборник 1, Александровац, 28–44.
- Милетић Т. (1998): *585 година Велике Врбнице: 1413–1998*, Историјски архив Крушевац, Крушевац.
- Мирковић Л. (1931): *Руденица*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, књига једанаеста, св. 1–2, ур. П. Поповић, Београд, 83–112.
- Мишић С. (1987): *Поход султана Мусе на Десјовину 1413. године и источна српско-турска граница*, Историјски гласник 1–2, Друштво историчара Србије, Београд, 75–88.
- Мишић С. (2011): *Обнова Десјовине и њене границе (1444–1459)*, у Пад српске деспотовине 1459. године, Зборник радова са научног скупа одржаног 12–14. новембра 2009. године, ур. М. Спремић, Српска академија наука и уметности, Научни скупови књига СХХХIV, Одељење историјских наука књига 32, Београд, 63–73.
- Мркобрад Д. (1993): *Жуја александровачка – нови археолошки споменици*, Гласник САД 9, Београд, 228–235.
- Петковић В. (1955): *Манастир Велуће, историја и живопис*. Старица, Орган Археолошког института, Нова серија, књига III-IV (1952–1953), Београд, 45–59.
- Петровић В. и Фостиков А. (2014): *Цркве и манастири у долинама кнежевине Милице*, у Кнегиња Милица-монахиња Евгенија и њено доба, Тематски збор-

- ник радова са научног симпозијума одржаног 12. септембра 2014. године у Манастиру Љубостињи, ур. С. Мишић и Д. Јечменица, Трстеник, 127–137.
- Радисављевић Д. (2019): *Покушај убикације цркве Мајми Божије Бучјанске*, Гласник Баштина, свеска 47, Институт за српску културу, Приштина-Лепосавић, 429–443.
- Радисављевић Д. (2019а): *Фрајменити монументалне камене њласџике и локалиџетџ Бачвиџиџе у Јасикоџици код Трсџеника*, у Крушевац и околина у историји српског народа, ур. И. Тодоровић и др., Крушевац, 31–44.
- Рашковић Д. (2002): *Миџови и леџенде о археолоџким налазиџиџима и сџоменџицима у Крушевачком окруџју*. Митолоџки зборник 5, Рача, 207–228.
- Рашковић Д. (2011): *Прилози џознавању средњовековне џоџоџрафије крушевачкоџ краја*. Крушевачки зборник 15, Крушевац, 153–181.
- Рашковић Д. (2015): *Крушевачки крај у свеџлу нумизмаџичких налаза од анџиџке до средњеџ века*. Научни скуп „Црква Лазарица и моравска Србија“ 20. јуна 2015. године, Крушевац, 1–29.
- Рашковић Д. (2018): *Археолоџки остџаци раноџ средњеџ века у околини Крушевца и у окруџју „Сасџавака“ Јужне и Заџадне Мораве (Крушевачки крај у џреднемањџком џериоду)*, Митолоџки зборник 39, Центар за митолоџке студије Србије, Рача, 71–86.
- Рашковић Д. и Берић Н. (2002): *Резулџаџи рекоџносџирања анџичких и средњовековних налазиџиџа џрсџеничџке оџиџине и суседних областџи*. Гласник српског археолоџког друштва 18, Београд, 137–156.
- Рашковић Д., Димовски Н. и Црнобрња С. (2010): *Рановизанџиџско уџврђење Граџиџиџе у Љубинџима – Жуџа александровачџка*, Жупски зборник 5, часопис за историјска, културолоџка и природњаџка истраживања Жупе, Година V, Александровац, 29–56.
- Станић Р. (1975): *Делаџносџи завода за заџиџиџу сџоменџка кулџуре у Краљево од 1965. до 1975. џодине – Црква у Лаџиследу код Александровца*, Рашка баштина 1, Краљево, 312.
- Стародубцев Т. (2006): *О кџиџиџору Руденице*, Саопштења XXXV-2003, XXXVI-2004, Републички завод за заштиту споменика културе, Београд, 101–111.
- Тодић Б. (1990): *Прилоџ, боџем џознавању најсџарије историје Велуџа*, Саопштења XX-XXI (1988–1989), Републички завод за заштиту споменика културе, Београд, 67–76.
- Тодосијевић М. (2005): *Поджуйсџа села џрсџеничџкоџ краја*. Библиотека „Хронике села“, Књига 300, Културно-просветна заједница Србије-Београд и Народна библиотека „Јефимија“ -Трстеник, Народни музеј-Трстеник, Београд.
- Тошић В. (1976): *Велики челник Радич*, Зборник за историју 13, Матица српска, Нови Сад, 7–22
- Тошић Г. (1996): *Манасџиџ Руденица, археолоџка истраживања у 1995. џодини*, Гласник ДКС 20, Републички завод за заштиту споменика културе, Београд, 112–114.

- Ферјанчић Б. (1972): *Крушевац и околина до 1371. године*, Крушевац кроз векове, Зборник реферата са симпозијума одржаног од 4. до 9. октобра 1971. у Крушевцу, ур. Адам Стошић и др, Народни музеј Крушевац, Крушевац, 3–8.
- Цветковић Б. (2009): *Руденице и Каленић: „двојна“, трупина или суцесивна књи-иорија?*, Саопштења XLI-2009, Републички завод за заштиту споменика културе, Београд, 79–100.
- Цветковић Б. и Гаврић Г. (2015): *Манасџир Велуће*, Завод за заштиту споменика културе у Краљеви, Краљево.
- Шкриванић Г. (1973): *Власџелинџиво великој челника Радича Поступовића*, Историјски часопис, књига XX, Историјски институт, Београд, 125–137.

Карте:

- Топографска карта 1: 25 000, Куршумлија 1–2 (Купци), број листа 581–1–2*, Војногеографски институт, Београд, Друго издање, 1971, садржај допуњен 1969. године.
- Топографска карта 1: 25 000, Крушевац 3–4 (V. Дренова – југ), број листа 531–3–4*, Војногеографски институт, Београд, Друго издање, 1971, садржај допуњен 1969. године.

Dejan S. Radisavljević

THE MEDIEVAL VRBNICA AND THE GREAT ČELNIK RADIČ POSTUPOVIĆ

At the end of 14th and the beginning of the 15th century the territory bordered by the West Morava river on the north, the base of Kopaonik mountain on the south, the Rasina river on the east and the slopes of Goč mountain on the west was divided on the noble and monasterial landholdings. Oftenest this landholdings compried the lesser river valleys with small number of villages (the monastery of Drenča: the Drenačka and the Tuleška river, and the short segment of the Rasina river; the monastery of Veluće: the Srebrnica river; the monastery of Rudenice: the Omašnička river and Golubovački creek; the monastery of St. Panteleimon of Athos: the Bučka river, and upper part of the Jasikovica river drainage basin). The only exception was the fragmentary landholding (*baština*) of the great čelnik (*veliki čelnik*) Radič Postupović constituted by number of the villages distant from each other: Vrbnica (today Laćisled) on the left bank of the Pepeljuša river, Sebečevac, situated on the ridge which divided the Pepeljuša and Rasina rivers drainage basins, Kožetin Donji on the upper part of Kožetin river, Milentija and Budilovina villages on the Rasina river and the valley of the small Grabovnička river, the right tributary of the Rasina river nearby the town of Brus.

On the *baština* of the great čelnik Radič, in the village of Vrbnica (today Laćisled), on the archaeological site Crkvina, during the second or the third decade of the 15th century was build the three apse Morava style church. This church was not mentioned

in the any surviving medieval Serbian written document. Nonetheless, the characteristics of the church architecture indicating the great similarity with the remains of the recently excavated church in the village of Kamenica, on the southeast base of Rudnik mountain. The village of Kamenica was also part of the great *čelnik* Radič landholdings. The presented data indirectly speaks about the great *čelnik* Radič as a possible ktetor of the both churches. The territories around Kruševac and present-day Župa aleksandrovačka were conquered by the Ottoman Turks in AD 1427/28.

In the Ottoman defters from the 16th century was mentioned the monastery of The Presentation of the Blessed Virgin Mary (*Вавегење Пресвете Богородице*) next to the village of Vrbnica (Laćisled). Certainly, on this place, the Ottoman census takers spoke about the great *čelnik* Radič endowment church situated on the right bank of Seliški creek, the left tributary of the Pepeljuša river, and nearby the center of the village of Laćisled.

The battle of Vrbnica, fought between the armies of the Serbian despot Stefan Lazarević and the Ottoman sultan Musa in AD 1413, probably took place on the locality of Vojnež, not far away from the village of Laćisled (the medieval Vrbnica). In this battle the army of the despot Stefan was defeated.

From the first decades of the 15th century the area of the Serbian Despotate was divided into smaller territorial and administrative units by the name of *vlasti*, governed by the voivode, who was directly appointed by the ruler. During this period the region of present-day Župa aleksandrovačka likely was part of the Koznik (Rasina) *vlast*, with its center in the Koznik fortress, built on the high hill above the right bank of the Rasina river. The most eastern section of Župa, the area around the villages of Laćisled (Vrbnica), Mrmoš, Gornji and Donji Stupanj during the same time span was included in the Kruševačka *vlast*. The border between Kruševačka and Kozniča *vlast* was employed during the Ottoman Turkish period as the boundary between the nahiyas of Kruševac (Alaca – Hisar) and Koznik, in the Kruševac sanjak.

The information collected during our fieldwork researches and through new readings of the Serbian medieval written sources and the Ottoman defters provide us with a lot of appreciable facts, relevant from the point of view of the historical geography.

Key words: *Župa aleksandrovačka, Vrbnica, Laćisled, the Pepeljuša river, the great čelnik Radič Postupović, župa Rasina, Crkvina, baština, the battle on Vrbnica in AD 1413.*

УДК 94:336.225.68(439-89)"14"(093.2)
321.17:929 Стефан Лазаревић(093.2)
ID 24740361

Изворни научни чланак
Рад примљен: 03.08.2020.
Рад прихваћен: 05.10. 2020.

Ненад Обрадовић

Универзитет у Београду, Филозофски факултет
Одељење за историју
Чика Љубина 18–20, Београд
obradovicnenad93@gmail.com

Марина Штетих

Универзитет у Београду, Филозофски факултет
Одељење за историју
Чика Љубина 18–20, Београд
marinastetic@yahoo.com

СЛУЧАЈ УТАЈЕ ДЕСПОТСКИХ ПРИХОДА У САТМАРУ 1417. ГОДИНЕ*

Рад доноси историју једног спора насталог приликом прикупљања пореза у Сатмару и Неметима у Сатмарској жупанији, данас Сатумаре у Румунији, а који је припадао српском деспоту Стефану Лазаревићу као феудалном господару ових градова. Кроз призму судског спора кроз изворе на светлост дана излазе имена неких готово непознатих службеника српских деспота, а поред тога добија се једна слика управне праксе на делу поседа српских деспота у доба када су она била у рукама деспота Стефана.

Кључне речи: *Десиоџи Стефан Лазаревић, Сатмар, Неметии, Нађбања, Београд, судија, заклейи, фамилијар, порез, Никола Абрахамов, Стефан Реметски, мајистар шоварника, Никола Зеташ.*

Српски деспоти су као вазали угаских краљева добили значајне земљопоседе и приходе. Један комплекс поседа био је у Сатмарској жупанији, остала добра чине трговишта Дебрецен, Бесермењ, Дада, тврђава Мункач, Саси, Вари, Токај, Таја, Регец, Болдогке, Вилагошвар, Тур, Вар-

* Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије *Српско средњовековно друштво у њиховим изворима* (ев. број 177025), руководилац пројекта проф. др Дејан Јечменица.

шањ, Бечеј, Арача, Песер, Перлек, Бечкерек, Купиник, Земун, Сланкамен, Ердшомјо и други земљопоседи, села, бродови, приходи и царине. Међу најзначајнија добра која је деспот Стефан стекао у Угарској сигурно спадају градови Сатмар, Немети, Нађбања и Фелшебања (*civitates nostras Zathmar et Nempty necnon Rivulum Dominarum et de Mediomonte*) са неколицином села, пустара, рудницама злата и сребра, приходима од ковања новца и друга добра (*mineris auri et argenti ac cussione monetarum...cum omnibus eorundem utilitatibus et pertinenciis*).¹ Свакако да је реч о богатим даровима, међу којима су вероватно били и приходи сатмарске коморе. Због десетине сатмарских прихода (*ratione decime partis tributis nostri*) ердељски бискуп Стефан Упор (1401–1419) дошао је у сукоб са српским владаром, казнивши његовог службеника.²

Средњовековна Угарска није спадала међу нарочито урбанизоване земље. Унутар граница земље постојала су насеља са различитим степеном урбанизованости, са различитим правним положајем. Правни положај различитих угарских градова се у доба владавине краља Жигмунда коначно уобличио.³ Најшире повластице имали су слободни краљевски градови. Правим градовима сматрана су она насеља која су била окружена зидинама, мада је било и оних који их нису имали. Становници ових насеља имали су статус слободних грађана. Утицај грађанства на државну политику, међутим, није био значајан.

Поред краљевских градова постојали су и феудални градови. То су најчешће била бискупска седишта, али је било и других.⁴ Њихови становници имали су статус кметова. Краљ Жигмунд се трудио да повећа политичку тежину угарских градова, о чему сведочи краљев декрет из 1405. године.⁵ Краљ је у свом декрету истакао да постоји потреба да се нека насеља окруже зидовима, нека трговишта уздигнути у ред градови и неке обичаје укинути или поправити. Као један од разлога доношења декрета истакнута су турска и друга пустошења.⁶

Мањи степен урбанизованости био је одлика трговишта. Углавном су то била отворена насеља у којима се концентрисала трговина путем

1 Thallóczy–Áldásy 1907, 52–53, 54–56. Општи подаци о ранијој историји Сатмара, Неметија и Нађбање могу се наћи у: Csánki I 1890, 467–469. Maksay 1940, 65–70. Németh 2008, 98–101 2008, 8–9, 199–202, 281–283. Макшаи, као и други мађарски историчари овог времена, без навођења извора сматра да су насеља која су предата деспотима доживела опадање под њиховом управом.

2 Thallóczy–Áldásy 1907, 59–60. Engel 1996, I 70.

3 Engel–Kristó–Kubinyi 2005, 175.

4 Рокаи–Ђере–Пал–Касаш 2002, 79–81.

5 Romsics 2014, 203–205 (A. Kubinyi).

6 Márkus 1899, 210–211.

годишњих или недељних вашара. Неретко она су структуром становништва била слична селима, уз веће присуство занатлија, али је број становника био већи и остваривали су утицај на шире подручје. Док су нека насеља као центри властелинства развојем од села постајала трговишта, друга су ишла супротним смером и опадањем доспевала у овај положај. Једна од повластица трговишта је било и плаћање пореза у заједници, а не по глави или по кући.⁷

Услед оскудице извора којима располажемо мало се тога може рећи о управи деспотских поседа, што је посебно уочљиво за период владавине деспота Стефана Лазаревића. Остало је из тог периода свега неколицина исправа које су потекле из канцеларије српског владара, а када је реч о поседима у Сатмарској жупанији једва да их има из других канцеларија.⁸ Због тога је тешко реконструисати управни апарат који је постојао на деспотским добрима на истоку Угарске. Свакако да је управљање овим добрима било устројено према пракси и обичајима који су владали у Угарској упошљавањем, неретко, домаћих људи. Када је реч о градској управи у градовима на овом подручју под деспотском управом података има врло мало. Захваљујући једном спору од 8. јуна 1413. године познато је да је Сатмар имао судију и заклете грађане у време када је припадао домену деспота Стефана.⁹ Ови чиновници срећу се и касније током управе српских деспота.

Одавно су у српској историографији позната четири писма која је деспот Стефан Лазаревић упутио 28. октобра 1417. године из Београда грађанима Сатмара, Неметија и Нађбање.¹⁰ Међутим, мишљења смо да су сва четири документа настала поводом истог случаја. Најважнији податак који она доносе јесте чињеница да су неки од грађана задржала око 150 флорена од краљевског пореза (*de collecta regali*) који је требао бити предат српском деспоту. Затим наређује да се деспотском магистру товарника,¹¹ витезу Стефану Петровом од Ремете,¹² покорвају и да уз

7 Engel–Kristó–Kubinyi 2005, 115, 116.

8 Исправе званичника Сатмарске жупаније објавили су: Piti –Neumann – C. Tóth, 2010.

9 MNL DL 53679. ZskO IV, 186. Piti–Neumann– C. Tóth 2012, 121.

10 Thallóczy–Áldásy 1907, 61–64.

11 Магистар товарника постаје први пут старешина владаревих финансија у време краља Андрије II (1205–1235). Временом су се његове компетенције мењале. Као стварни старешина и спроводник владареве фискалне политике магистар товарника се јавља у време краља Карла Роберта (1308–1342). Види: Рокаи–Ђере–Пал–Касаш 2002, 656; Gyöngyössy 2006, 246 и даље.

12 Стефан од Ремете био је син Петра од Ремете који је био бан краткотрајне Бугарске бановине. Свој племићи придев добио је према поседу Ремете у долини реке Брезове

њега одреде особе које ће саучествовати у суђењу према судском обичају за случајеве који се износе пред магистра товарника. Стефан од Ремете добио је још један задатак, а то је заплена добара Николе, сина Абрахамовог, грађанина из Сатмара (*Nicolai filii Abrache, civis nostri de Zathmar*). Посматрано на овај начин наредба о заплени сама по себи нема нарочит значај пошто не доноси разлог овог чина.

Расветљавању случаја може да послужи једна слабо позната исправа која је настала у Сатмару 23. јула 1417. године.¹³ Исправу су издали Блаж Боруш (*Blasius Borus*), Георгије Оруш (*Georgius Orus*), Бриктије ковач (*Briccius faber*), Деметрије, син претходног (*Demetrius filius eiusdem*), Андрија Фодор (*Andreas Fodor*), Гргур Валаи (*Gregorius Valay*), Јован Чеке (*Johannes Cheke*), Јован син Ладислава (*Johannes filius Ladislai*), Никола Кенчел (*Nicolaus Kenchel*), Бенедикт Петров (*Benedictus Petri*), Гргур крзнар (*Georgius pellifex*), Тома Пох (*Thomas Poch*), Михаило месар (*Michael carnifex*), Ференц Генгип (*Franciscus Gengip*), Стефан Николин (*Stephanus Nicolai*), Тома колар (*curiiparator*), Стефан Лаврентијев (*Stephanus Laurencii*), Јаков Пурколаб (*Jacobus Purkolab*), Јаков Њакаш (*Jacobus Nyakas*), Лаврентије Мускус (*Laurentius Muscus*), Никола Алмаш (*Nicolaus Almas*), Јован Гилвези (*Johannes Gylvezy*), Ференц Калоч (*Franciscus Kaloch*), Ладислав Вернер (*Ladislavus Verner*) и Георгије литерат из Неметија (*Georgius literatus de Nemty*) са дванаесторицом из Сатмара (*et duodecem de Zothmar*).¹⁴ Према исправи именовани потврђују да су судија Никола Абрахамов (*Nicolaus Abrahe*), судија (*iudex*), и Фернец Немеш (*Francisscus Nemes*), заклетни (*coniuratus*), њима предали потпуне и исправне рачуне прикупљеног пореза у чему их они ослобађају и оглашавају слободним. Дакле, поред тога што делом указује на етничку слику града и помиње поједина занимања која су се у њему могла наћи, исправа указује да је Никола Абрахамов био непосредно задуже за убирање пореза и састављање рачуна.

код данашњег места Брезовиа у Румунији. Поседе је имао на југу Угарске у Тамишкој и Крашовској жупанији о чему сведоче поједини извори. Био је ожењен Катарином Мацедонијаи и имао је пет синова. Године 1407. спомиње се као судија сарадник (*birótárs*). Умро је између краја 1421. (26. априла те године био је жив, као и 20. маја исте године) и 17. марта 1424 године, када се у исправи којом Пипо Спано тражи исплату дуга дијаку Томи Жадањију, сатмарском вицекоморнику, спомиње његова удовица. Види: Pesty 1882, III 155, 295; Ortway–Pesty 1896, I 566, 580–581; Thallóczy–Áldásy 1907, 64; Engel 1996, I 35, 497; ZsKO VIII, 141, 161; ZsKO XI, 145; Крстић 2015, 198–199 нап. 5.

13 DL 53952. ZsKO VI, 227–228.

14 Према ситраживањима Макшаија управе Сатмара и Неметија су заједно надгледале прикупљање пореза. Maksay 1940, 70.

Уколико узмемо у обзир ове податке излази да је Никола Абрахамов, чија се добра имају пленити, врло вероватно начинио сагрешење у повереном му послу. Као сатмарски грађанин и судија могао је имати своја добра и имовину и у Нађбањи или се очекивало да може свој иметак тамо оставити. Вероватно да је његово сагрешење онај мањак од око 150 флорена које помиње једно од писама из Београда од 28. октобра 1417. године.¹⁵ Деспот наводи да су порез задржали неки од грађана, те је врло вероватно да се они зли људи који раде против свог града и његовог господара односи на виновнике ове утаје пореза. Споменута суђења у којима се очекивала помоћ градских власти, лако су се могла односити на грађане који су то учинили.

Једно недатовано писмо Стефана Реметског, писано у Ремети, вероватно је повезано са случајем. Наиме, деспотов магистар товарника пише судијама, заклетима и настањеним Сатмара и Неметија са обавештењем да им шаље свог фамилијара Николу, званог Зеташ (*Nicolaum dictum Zethas*), са наређењем да му предају новац и порезе.¹⁶ Врло је мала могућност да је управо Стефан Реметски, коме је поверено прикупљање заосталог пореза, писао судијама и заклетима Сатмара и Неметија, у којима је тај мањак настао тражећи управо 150 флорена, колико недостаје. Завршетак целог случаја није познат пошто нам даље вести извора недостају. Није искључена могућност да управо његов нестанак из савремених извора значи да је случај решен како је то деспот наредио. У том смислу се може разумети наређење Пипа од Озоре издатог 22. новембра 1417. године у коме налаже поджупану и судијама племства Тамишке и Крашовске жупаније да одложе рочишта Стефана, сина Петровог, од Ремете пошто је он заузет у деспотовој служби.¹⁷ Посматрајући хронологију догађаја, могло би се закључити да је Стефан Реметски био заузет у деспотовој служби управо решавањем проблема насталог на деспотски поседима у Сатмарској жупанији.

Финансијске проневере у градским срединама нису биле специфична појава карактеристична за деспотске поседе. Иако оне нису биле учестале појаве, постоје слични примери у угарској историји.

Из пописа прихода и расхода темишварског краљевског властелинства који је начинио магистар Никола Павлов 1372. године имамо један интересантан податак.¹⁸ Темишвар и Мезешомјо имали су дати 400 фло-

15 Thallóczy–Áldásy 1907, 61.

16 DL 48225. ZsKO VI, 306. Према садржају исправе Мајус и Борша су исправу датовали у време након 28. октобра 1417. године.

17 DL 53974. Ortway–Pesty I 1896, 539–540. Thallóczy–Áldásy 1907, 64. ZsKO VI, 328.

18 На овим подацима аутор се посебно захваљује др Иштвану Петровичу који му је на исте скренуо пажњу. Попис је објавио Пал Енгел у склопу своје расправе о хонор поседима, тврђавама и жупанијама. Engel 1982, 880–922.

рена дажбина. Међутим, из неких разлога исплаћено је само 86 флорена. Иако није наведено који су разлози у питању, уочљива је велика несразмера између очекиване своте и онога што је заиста предато. Наравно, овде не можемо са сигурношћу говорити о злоупотреби, иако је не можемо са сигурношћу ни одбацити, овај попис показује колика и каква су одступања могла настајати приликом полагања рачуна.¹⁹

Краљ Жигмунд је 29. августа 1417. године из Констанце морао подсећати судију и заклете грађане Естергома да исплате 400 златних флорена, које су требали положити у руке надбискупа, а које годинама нису исплаћивали.²⁰

Леп пример временски исто тако близак случају који се десио на деспотским поседима у Сатмару јесте случај пожунског градског судије Улриха Раухенвартера и његових финансијских прекршаја. Раухенвартер остао је упамћен по својим многобројним злоупотребама против којих су грађани писали угарском краљу. Улрих Раухенвартер је био богат трговац, човек близак краљу Жигмунду и његов верни присталица. Раухенвартер је био судија три пута, од пролећа 1396. до пролећа 1399, затим од пролећа 1401. до пролећа 1406. и надаље од пролећа 1407. до пролећа 1412. године. Градска управа Пожуна, у којој је он стајао на важном месту, показала се спремном да по сваку цену одговори краљевим новчаним потребама. Неретко је сам Раухенвартер позајмљивао владару свој новац. Раухенвартерове злоупотребе положаја огледале су се у подизању различитих зајмова у име града, од којих је део доспевао у владареву благајну. Краљ Жигмунд, притиснут беспарицом, га је због тога дуго штитио.²¹ Жалили су се грађани и на друге пропусте. Тако су наводили да је правду делио по свом нахођењу, самовољно је употребљавао своја овлашћења, једног грађанина је затворио без ваљаног разлога и слично. Његово држање грађанима Пожуна је дозлогрдило 1412. године те га у звању нису поново изабрали, чак није ушао ни у градско веће. На месту судије заменио га је Вениг Гилиген.²² Једним својим писмом, упућеним 27. септембра 1413. године, грађани су владару изложили да је он узимао од њих новац на име краљевог издржавања током боравка владара у граду.²³ Грађани су тврдили и да је дефицит у градској каси прилично порастао у последњих пет година и да га Раухенвартер није могао подмирити како је то обећа-

19 Engel 1982, 919. Petrovics 2008, 12–13.

20 ZsKO VI, 258.

21 Skorka 2007, 450–451.

22 Skorka 2007, 450. Skorka 2009, 44, 57. Аутор се захваљује др Тибору Алмашију, др Жолту Хуњадију и др Богларки Вејс што су му пажњу скренули на ову тезу.

23 DF 239432. Skorka 2009, 58, напомена 210 и 213.

вао да ће учинити. Грађани су тражили да положи рачуне. Мањак је досегао цифру од 13 000 флорена.²⁴ Бивши судија је, како би избегао одговорност, априла 1413. године покушао да сиромашне становнике града подбуни против градског већа у чему је имао подршку Еберхарда Виндекеа. Након што му ово није успело, а како није могао положити исправне рачуне, Раухенвартер је побегао из града у Трнаву на дан Светог Јакова (25. јун). Међутим, није успео умаћи правди. Његова кривица је доказана и судило му је појунско градско веће. Заточен је у тамници где је и, непознато када, умро.²⁵

Закључујући може се рећи да је спор настао након што су градски судија Никола Абрахамов и заклети Ференц Немеш предали попис сакупљеног пореза. Након што је примећено да постоји недостатак од 150 флорена деспот упућује свог магистра товарника да надокнади мањак и заплени ствари Николе Абрахамовог. Помоћ у том послу и у судским споровима тражен је од локалних власти које су биле упознате са законима и начином решавања сличних спорова у њиховој околини. Према тону деспотских писама наслућује се да је мањак настао намерно. Овај кратак и у изворима слабо посведочен случај доноси једну епизоду из праксе слабо познате управе српских деспота у градовима Сатмарске жупаније који су им предати на држање.

Оно што је заједничко у овим случајевима јесте чињеница да су судије града искористиле свој положај и да су несавесно руковале повереним финансијама. Након откривања ових прекршаја они су побегли из својих градова. Због недостатка извора даља судбина Николе Абрахамовог је неизвесна. Није истражено да је завршио пред деспотовим судом као Раухенвартер, али о томе немамо никаквих података. Свакако проневера која се десила на деспотским поседима није била непознаница у другим крајевима Угарске како је то горе показано. Разлози који су условили ову злоупотребу нису јасно дефинисани у исправама. Макшаи је био мишљења, на основу потешкоћа приликом убирања пореза посведоченим у исправама, да је у питању вид отпора према деспоту као феудалном господару.²⁶ Овакво мишљење не можемо на основу расположиве грађе ни прихватити ни одбацити у целости. Могуће је да је удаљеност феудалног господара, као и промена доташањег правног положаја насеља, била додатни подстицај за чињење проневере на поседима у Сатмару.

24 Skorka 2009, 58. Елемер Мајус је Раухенвартерово држање окарактерисао као трговачко-патрицијско и које собом носи злоупотребе, самовољу и бројне жалбе. Mályusz 1984, 177.

25 Mályusz 1984, 177. Skorka 2009, 59.

26 Maksay 1940, 70.

Извори и литература

Необјављени

- Magyar Nemzeti Levéltár (MNL)
Diplomatikai Levéltár (DL)
Diplomatikai Fényképgyűjtemény (DF)

Објављени

- Borsa, Iván–Tóth C, Norbert (2003): *Zsigmondkori oklevéltár VIII* (1421). Budapest: Magyar Országos Levéltár. (ZsKO VIII).
- Крстић, Александар (2015): Два необјављена латинска писма деспота Стефана Лазаревића. *Иницијал* 3 (2015) 197–209.
- Mályus, Elemér–Borsa, Iván (1994): *Zsigmondkori oklevéltár IV* (1413–1414). Budapest: Akadémiai Kiadó. (ZsKO IV).
- Mályusz, Elemér–Borsa, Iván (1999): *Zsigmondkori oklevéltár VI* (1417–1418). Budapest: Magyar Országos Levéltár. (ZsKO VI).
- Márkus, Dezső (ur.) (1899): *Corpus Juris Hungarici, Magyar törvénytár 1000–1895*. Budapest: Franklin társulat.
- Neumann, Tibor–Tóth C, Norbert (2008): *Zsigmondkori oklevéltár XI* (1424). Budapest: Magyar Országos Levéltár. (ZsKO XI).
- Ortvay, Tivadar–Pesty, Frigyes (1896): *Oklevelek Temesvármegye és Temesvárváros történetéhez I* 1183–1430. Pozsony: A Magyar Tudományos Akadémia anyagi támogatásával Temesvármegye és Temesvárváros közönsége.
- Pesty, Frigyes (1882): *Krassó vármegye története. III Oklevéltár*. Budapest: Krassó-Szőrény vármegye közönsége.
- Piti, Ferenc – Neumann, Tibor – Tóth, C. Norbert (2010): *Szatmár megye hatóságának oklevelei (1284–1524)*. Nyíregyháza: Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Önkormányz Múzeumok Igazgatósága.
- Thallóczy, Lajos – Áldásy, Antal (1907): *Magyarország melléktartományainak oklevéltára II, A Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára 1198–1526*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémiai.

Литература

- Csánki, Dezső (1890): *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- Gyöngyössi, Márton (2006): *Magyar pénztörténet (1000–1526)*. u: Gyöngyössi, Márton (ur.) *Magyar középkori gazdaság- és pénztörténet*, Bölcsész Konzorcium, Budapest, 227–286.
- Engel, Pál (1982): Honor, vár, ispánság. Tanulmányok az Anjou-királyok kormányzati rendszeréről. *Századok*, 116, 880–922.
- Engel, Pál (1996): *Magyarország világi archontológiája (1301–1457) I*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémiai, Történettudományintézet.

- Engel, Pál–Kristó, Gyula–Kubinyi, András (2005): *Magyarország története 1301–1526*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Maksay, Ferenc (1940): *A középkori Szatmár megye*. Budapest: Stephaneum.
- Mályusz, Elemér (1984): *Zsigmond király uralma Magyarországon (1387–1437)*. Budapest: Gondolat.
- Németh, Péter (2008): *A középkori Szatmár megye települései a 15. század elejéig*. Nyíregyháza: Jósa András Múzeum Kiadványai.
- Petrovics, István (2008): *A középkori Temesvár. Fejezetek a Béga-parti város 1552 előtti történetéből*. Szeged: JATE Press.
- Рокаи, Петер–Ђере, Золтан–Тибор, Пал–Касаш, Алескандар (2002): *Историја Мађара*. Београд: Клио.
- Romsics, Ignác (ur.) (2014): *Magyarország története*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Skorka, Renáta (2007): Egy középkori emlékirat kutatási lehetőségei. u: Balogh, Margit (ur.) *Disciplínák határain innen és túl*, Magyar Tudományos Akadémia, Társadalomkutató, Budapest, 447–462.
- Skorka, Rénáta (2009): *A kalandor krónikás-Eberhard Windeke emlékiata Zsigmond királyról és koráról*. Докторска дисертација одбрањена на универзитету Етвеш Лоранд у Будимпешти 10. јуна 2009.

Nenad Obradović
Marina Štetić

THE CASE OF TAX EVASION ON THE ESTATES OF SERBIAN DESPOTS IN SZATMÁR COUNTY

The paper brings a history of a trial that arose from the tax collection in Szatmár and Némethi in the Szatmár county (today Satu Mare in Romania). The Szatmár county belonged to the Serbian despot Stefan Lazarević, who was the feudal lord of Szatmár and Némethi. The available sources about the trial shed light on the names of some almost unknown officers of the Serbian despots. Moreover, we gain a wider picture of the administrative practice in a part of the Serbian despots' estates in the period when they belonged to despot Stefan.

Key words: *Despot Stefan Lazarević, Szatmár, Némethi, Nagybánya, Belgrade, familiar, Miklós son of Abraham, István of Remete, magister tavarnicorum, Miklós Zethas.*

UDC 94:327(485:497.11)"1709"(093.2)

321.61:929 Карло XII(093.2)

355.48(485:470)"1709"(093.2)

ID 24743177

Rad primljen: 15.06.2020.

Rad prihvaćen: 04.09.2020.

Melina Rokai

University of Belgrade, Faculty of Philosophy,

Department of History

18–20 Čika Ljubina, Belgrade

melinarokai85@hotmail.com

CHARLES XII, THE SWEDES AND BELGRADE

After the death of his father Charles XI, King Charles XII of Sweden ascended the Swedish throne at the age of fifteen in 1697. Most of his life was filled with the wars he undertook. This paper fills a gap in historiography and points to hitherto unknown information from the itinerary of Charles XII during the campaign against Russian Tsar Peter I the Great from the Ottoman Empire, when his return to Sweden via Belgrade was planned after the battle of Poltava in 1709.

Key words: *Charles XII, Belgrade, Sweden, Battle of Poltava, 1709.*

INTRODUCTION

The life of the Swedish King Charles XII has been treated in a vast number of studies, which pertained to a large variety of languages. His expeditions, in particular, have been studiously and thoroughly researched by many authors. The historian's special attention was drawn to the itinerary of Charles's return after the campaign he undertook against the Russian Tsar Peter I the Great in 1709. He participated in that campaign as an ally of the Turks, from the Ottoman Empire to Sweden he returned from Turkey via Wallachia, Hungary, Austria, and Germany. After his return to his home country, the original plan for Charles XII to return home via Belgrade remained unknown in scholarship. An exception is a book by the Hungarian historian Aladár Ballagi. Founding his research on original sources, he thoroughly addressed the issue. However, his findings probably remained unknown to the non-Hungarian general readership as well as scholars due to the barrier posed by the language. Relying on

Balagi's work, this paper aims to, somewhat compensate for this gap that, thus, appears in the biography of Charles XII and the known history of Belgrade, as well as to call attention to and acquaint readers with this unfulfilled plan for his return.

The exciting life of the famous Swedish King Charles XII (born 1660, ruled 1697–1718) has already interested his contemporaries. His first biography was written by the Frenchman Voltaire, no less famous, if not more famous than him, only twelve years after Charles' death, in 1730. This edition, which was banned by French censorship, was soon followed by two new ones, issued by circumventing censorship, which testifies to the great interest of the readers at that time. The second edition was prepared by Voltaire himself in Rouen in 1731. The third, corrected edition followed in 1751. In French schools, the biography of Charles XII by Voltaire occasionally served as an auxiliary textbook. As early as the 18th century, translations into twelve languages appeared; in Swedish, Danish, Dutch, English, German, Latin, Italian, Portuguese, Russian, Turkish, Arabic, and Hungarian.¹ Readers in the Serbian language became acquainted relatively late with the life of Charles XII from the translation of the famous politician and polyhistor Stojan Novaković published by the Serbian Literary Association in 1899.²

OPINIONS OF BIOGRAPHERS ON THE CHARACTER OF CHARLES XII

Biographers of Charles XII, who favoured his person and his work called him “Alexander the Great” – “Hannibal” – “Richard the Lionheart” – and later “Napoleon of the North”. The biographers of his greatest rival, the Russian Tsar Peter I the Great, were less enthusiastic about him. Thus, it needs to be mentioned that they compared him to Don Quixote, for example.³ Also, Waliszewski considers Charles XII “wild, cruel and terrible”!⁴ The anonymous author of the article on Charles XII in *the Encyclopaedia of the Lexicographic Institute (Enciklopedija Leksikografskog instituta)* states in parentheses next to his name: “Alexander of the North, but also the Madman of the North.”⁵ A Serbian historian Dragoljub-Dražica Pavlović considers the wars of Charles XII “mad” in his study titled *The Unification of Germany*, which was published

1 Ballagi 1922, 223; Voltair 1903.

2 *Историја Карла XII и Волтера*, 1897, 244.

3 Brückner 1879,?; Прелог 1926, 186.

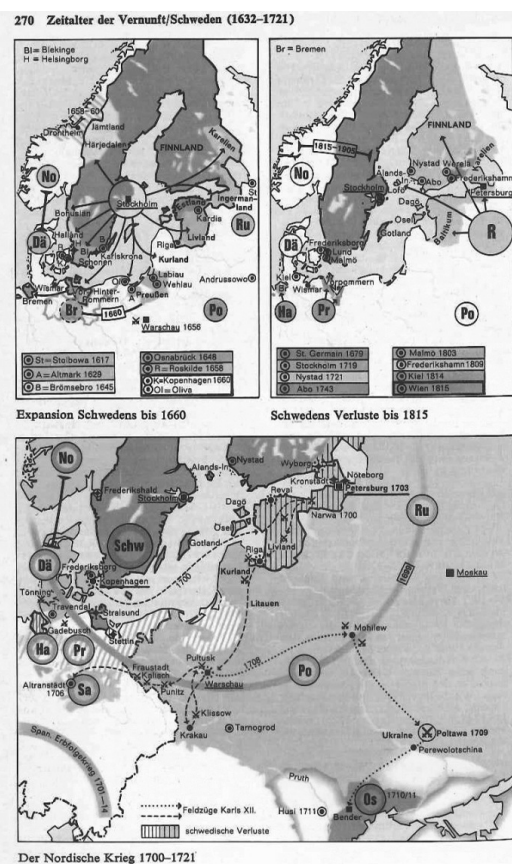
4 Waliszewski 1944, 339–341.

5 *Encyclopaedia of the Lexicographic Institute*, 4, Yugoslavia-Majkov, Lexicographic Institute, Zagreb, MCMLIX, 134, vol: K (arlo) XII.

only a year after the publication of Voltaire's biography of Charles XII in the Serbian language.⁶ A contemporary, his political accomplice and as a rival military leader Eugene of Savoy offered an opinion, considering Charles XII a "wild and incalculable man."⁷

CHARLES XII'S STRUGGLE WITH RUSSIA

The struggle with the Russian Empire, i.e. its ruler, Tsar Peter I the Great (1672, ruled 1682–1725) comprised most of Charles XII's reign. It culminated in the so-called The Great Northern War (1700–1721), which continued with intermittent success only to end with the victory of Imperial Russia and its allies: Poland-Saxony and Denmark.⁸

6 Pavlović 1898, 47.

7 Ballagi 1922, 128.

8 Taple 1959, 7–520, 633–666; Kinder 1971, 270–271, Appendix nr. 1, 270.

The main battle between Sweden and Russia was fought for the south-eastern coast of the Baltic Sea, which, owing to Charles XII's ancestors, primarily the great Gustav Adolf (born 1594, ruled 1611–1632), eventually came under Swedish rule. Charles XII wanted to preserve power over the Baltic, turning Baltic Lake into a closed Swedish “lake”. On the other hand, Peter the Great in his effort to “open a window to the West” gradually conquered the area from the mouth of the Neva River.⁹ When Charles XII learned that Peter the Great commenced building his new capital St. Petersburg on this soil, he allegedly exclaimed “let them build fortresses, we will occupy them.”¹⁰ As it is well known, this strategy did not yield results. On the contrary, the invasion of Charles XII was stopped near Narva in Estonia in 1700. After this halt, Charles XII headed for Ukraine intending to join the army of his ally, the Turkish (Ottoman) Empire, another opponent of Russia. The united Turkish-Swedish army was defeated near Poltava on July 8, 1709, and when Peter the Great himself was surrounded in the next campaign, the Ottoman leaders decided to release the Russian emperor and make a separate peace with Russia.

RETURN OF CHARLES XII FROM TURKEY TO SWEDEN

One of the conditions of this separate peace treaty was that Charles XII could stay with his army on the territory of Turkey until his return home, i.e. to the part of the southern shore of the Baltic Sea, which was still under Swedish rule. It should be mentioned that the parts of this territory, Swedish Pomerania, remained under the rule of the Swedish crown until the Congress of Vienna in 1815, when they were ceded to Prussia in exchange for Norway, which was, in turn, taken away from Denmark.¹¹ The city of Wismar was formally under Swedish rule until 1906. Charles XII, after the defeat at Poltava, had to take refuge in Bender in Bessarabia (today Moldavia) on Turkish territory on July 21, 1709. Since the peace was concluded behind his back, Charles XII considered himself cheated, and at first, hoping to continue the war with Russia on his own, he refused to leave Turkey with his army.

The Swedish king and his army in Turkey presented a huge financial burden to the Ottoman state treasury. Therefore, the question arose as to which way Charles XII would return home. In the meantime, an unfavourable international situation has arisen. On the one hand, the war for Polish inheritance between the Saxon elective Prince Frederick II Augustus (reigned 1694–1733) prevented Charles XII from returning home through this country, and on the

9 Grabianski 1939, 54–55.

10 Waliszewski 1944, 367; Прелог 1926, 186.

11 Дебидур 1933, I, 103.

other hand, the Rákóczi uprising (1705–1711) and the plague prevented his return through Hungary. At first, it was thought that Charles XII, with a smaller entourage, would be sent from Istanbul by boat via Thessaloniki to Marseilles, as Louis XIV had already ordered the Governor of Provence to take the necessary steps to receive the Swedish king. However, Charles XII did not want to leave his army in the Turkish territory and did not accept this possible way of leaving the Ottoman Empire. So the land route remained. As he did not want to leave Bender voluntarily, opposing the forcible abduction, Charles XII was captured and taken under armed force after physical incidents of “Kalabalik” between his Swedish entourage on the one side and the Turks and Tatars on the other. He was escorted from Bender via Ismail and Tulcea, where he crossed the Danube and Karnobat (Bulgaria) for Dimotika in Eastern Thrace on the banks of the Maritsa River (Didimotika, Greece), and moved in the former villa of former Grand Vizier Kara Mustafa, who had been executed due to the failed Hungarian campaign of 1683–1699. In the meantime, the Swedish army scattered throughout Bessarabia (Moldova) began to concentrate in the vicinity of Bender under the command of Swedish General Axel Sparre.¹²

In this situation, a plan arose, that after the suppression of Rákóczi’s revolt, in 1711, Charles XII would return home through Hungary, then within the Habsburg monarchy. One variant of that itinerary was for Charles to return via Timisoara or Belgrade, both cities still under Turkish rule, and Petrovaradin, already held by the Austrians. Charles XII’s plan to return via Belgrade was completely unknown in Belgrade and Serbian historiography in general, although the Hungarian scholar Aladár Ballagi announced the news about it in his book a hundred years ago. According to this plan, Charles XII and his Swedes would have been accompanied to Belgrade by the Turkish army, and from there by the Austrian army. His private post office to Petrovaradin (Cusi), which was the final stop of the recently established Austrian imperial post office, also travelled on the Belgrade road, similar to the Turkish one, which partially transmitted the letters of Charles XII. This plan probably came about because the Turkish post partially transmitted the letters of Charles XII via the Belgrade road, and also his private post used to travel to Petrovaradin (Cusi), which was the final stop of the recently established Austrian imperial post office.

The road from Bender through Belgrade was known to the Swedish entourage of Charles XII from before. His envoy Otto Wilhelm Klinckowström intended to follow this path on October 27, 1709. He was ordered to address “Prince” Francis II Rákóczi and the French General des Alleurs, and to go over the “hill”.¹³ The regular private post of Charles XII between Istanbul and

12 Ballagi 1922, 69–72.

13 Ballagi 1922, 301–302, nr. VII.

Belgrade was established at the end of December 1711 by the Swedish envoy to the Porte, Colonel Funck, although specific information on the functioning of this post exists only from 1712. Couriers were accompanied by a janissary guard to Petrovaradin. From Petrovaradin, couriers would take a good Roman or old route along the Danube, across Banoštor (Bononia) and Sotina (Cornaco), crossing the Drava valley to Osijek (Mursa), from Osijek to Varaždin, and from Varaždin, via Ptuj and Graz to Vienna.¹⁴ After the defeat of the Rakoczi uprising, the Swedish post briefly journeyed through Moldavia and northeastern Hungary, but when Peter the Great occupied Moldavia in the summer of 1711, the post office had to return to Belgrade. The Austrian War Council also wanted Charles XII to travel through the Habsburg lands via Belgrade and Petrovaradin.

Interestingly, the Hapsburg court in Vienna also motivated this for religious reasons. Namely, the evangelical (Lutheran) Swedish king would travel through infidel Orthodox, Roman Catholic and Reformed (Calvinist) places, while the road through Transylvania (Transylvania) and northern Hungary (partly today's Slovakia) would lead him through the settlements of his fellow evangelicals (Lutherans), and the Habsburg court feared the expression of sympathy from their population, the travelling Swedish king when the recatholicization of Hungary and Transylvania was the main state interest.

The main argument against Charles XII's journey via Belgrade was the fact that Donji Srem, which led from Belgrade to Petrovaradin, was so devastated in the last Austro-Turkish wars that according to unanimous reports of contemporaries, there were no residential buildings at all, so that people in Slavonia and Srem lived in pits. Passengers were instructed only in the hospitality of the postal masters. It should be remembered that Srem south of the Morović-Beška line, even after the Peace of Karlowitz, concluded in 1699, remained within the framework of the Ottoman Empire. There would have been no food in this devastated area to supply a larger number of people; such was the army of the Swedish king. Besides, navigation on the Danube was made impossible due to the non-existence of roads on the swampy area by which would have moved the cattle that were used for towing boats. This was the decisive reason why the planned Charles XII's journey via Belgrade was not realized.¹⁵

Certainly, the return journey of Charles XII through the territory of the Habsburg Monarchy, regardless of its direction, did not depend only on Charles XII, but also on the authorities in this state, primarily its ruler of the same name, Charles (known as Roman-German Emperor VI, and as Hungar-

14 Ballagi 1922, 51, 63, 79.

15 Kostić 2014, 10, 16–17, 20, 28, 50, 68, 71–73, 79–83.

ian King III (1711–1741). Although, in the beginning, the Monarchy was not without reason afraid of Charles XII, whom it considered an “incomprehensible savage man”, and in whom the Protestants of the whole of Europe and especially Hungary saw the protector of their faith “defensor religionis”. Emperor Charles VI remembered well that his Swedish namesake in 1707, during the reign of his older brother, Emperor Joseph I (1705–1711), forced Austria to respect the rights of Protestants in Silesia. Charles XII, also, had already bravely and successfully addressed the Viennese court, invoking the provision of the Peace of Westphalia in 1648 in favour of the Protestants of Hungary, against the surrender of Hungarian Protestant churches to Catholics in Transylvania (Transylvania).

After some deliberation, the Austrian government, nevertheless, approved the Swedish king’s route through its countries. After such predispositions, the Council of Ministers under the chairmanship of Eugene of Savoy, in order not to involve Emperor Charles, decided to allow Charles XII to pass through some areas of the Habsburg Monarchy. After the Swedish state adviser Count Moritz Wellingk, the envoy of Charles XII, solemnly promised that his master would not travel through Silesia, but through Austria and southern Germany, his itinerary was allowed. As far as we know the historiography so far, contenting itself with stating this fact did not search for the causes of this act of Charles VI (III) and his government.¹⁶

I suggest that the position of Austrian court circles was most likely also influenced by the current international situation. The War of the Spanish Succession was ended with the Peace of Utrecht in 1714. The more lucid leaders of the Habsburg Monarchy needed to prepare for the continuation of the fight with the Ottoman Empire, which was interrupted by the Peace of Karlowitz in 1699.¹⁷ In such a situation, the stay of a strong Swedish army, a potential ally of the Ottoman Empire, would have certainly not bode well for the Habsburg Monarchy. It should not be forgotten that some Turks believed that “Charles XII was sent by Allah so that they would conquer the world with his help”.¹⁸

Following the instructions of Eugene of Savoy, agents of the Austrian War Council closely followed the movements of Charles XII and his army. The most elite members of the escort, Feldzeugmeister Stanislaw Poniatowski, the father of the future last Polish king incognito, Count Bjelka Tura chief adjutant, Guards Captain Karlo Albert Alderfeldt, and Lieutenant Colonel Bousquet, originally from Languedoc in the roles of captains, along with chamberlains, cooks and stable boys started to follow the King from Pitesti, following

16 Ballagi 1922, 54–75.

17 Hammer 1979, 123.

18 Ballagi 1922, 76.

the same route as Charles XII, whilst taking care always to remain one day behind him. Even further behind the king were three Swedish officers: Hermann Cedercreutz, Andreas Gyllenkrok, and Anton Ferman, who followed the same path as Charles XII, but with a delay of three days.

The earlier biographies of Charles XII considered that the King travelled with only one companion.¹⁹ Charles XII himself travelled with a small entourage and incognito. The entourage consisted of Guards Cavalry Colonel Otto Friedrich Düring and Chief Adjutant Brigadier Friedrich Gustav Rosen. They journeyed under the false name of Johann Palm (= Charles XII), Erick von Ungernt (= Rosen), and Peter Friscke (= Düring). The Swedish office adviser Feif Kasten issued for all three of them passport in German, certified by the royal seal, which was done according to the mandate (order) of His Royal Highness, i.e. Charles XII. Feif Kasten also issued three special passports for three companions in case they separated along the way.

After thanking Sultan Ahmed III (reigned 1703–1730) in a written form on November 6, 1714, the Swedish king and his entourage left Pitesti in Wallachia for their long journey the next day, November 7. On the way through Wallachia, three boyars were commissioners for the nutrition of the Swedes. Charles XII crossed into the territory of Transylvania, i.e. the Habsburg Monarchy, via Turnu Rosu. The military commander of Transylvania, Count Stephan Stainville, was in charge of welcoming Charles XII. He instructed the chief commissioner, Count Mihajlo Mikes to escort Charles XII from the border to Brasov in a company of three hundred Szeklers. He immediately informed the civilian authorities about the arrival of the Swedish king. Charles XII, however, with his entourage turned through the Strait of Verestoronj (Rothenturm, Turnul Rosu) towards and through Nagyseben (Hermannstadt, Sibiu), Saszsebes (Mühlbach), Gyulafehérvár (Alba Iulia), and Nagyenyed (Aiud) and headed for *Kolozsvár* (Cluj-Napoca), where he arrived on November 10, 1714. His oldest companion, the faithful dog Pompeo, died at his feet in Cluj-Napoca. Charles XII himself felt weak.²⁰ Three companies (1600 soldiers) made of Serbian soldiers secured the Imperial authority in Transylvania. However, there is no information stating that they had met Charles XII on his journey through this province.²¹

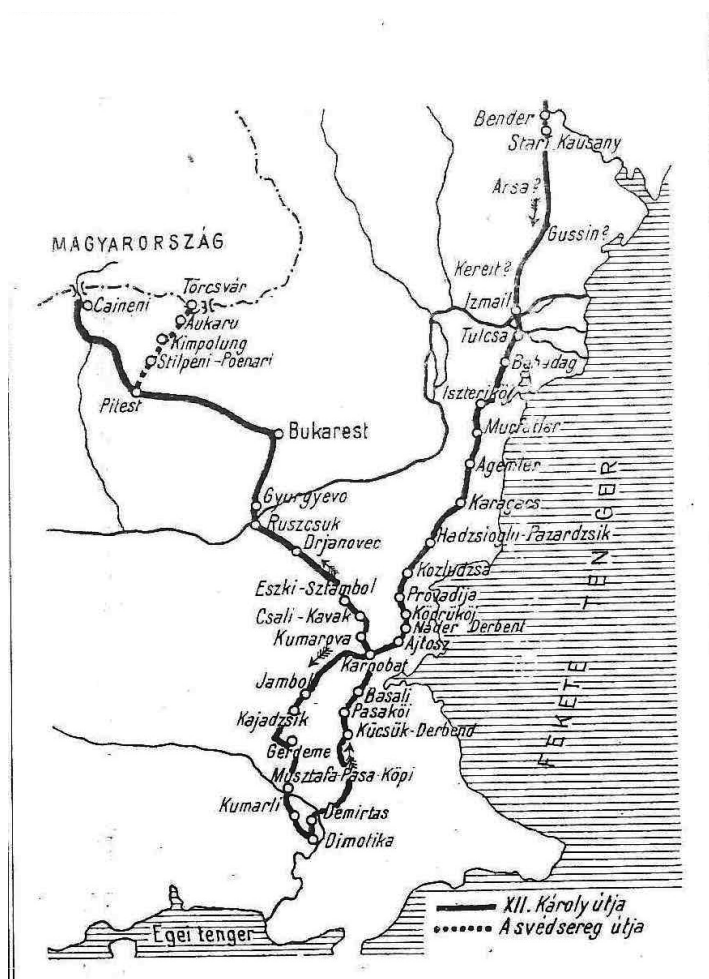
Charles XII continued from Cluj-Napoca to Zilah, where the border between Transylvania (Transylvania) and Hungary in the narrower sense was located. Continuing his journey from *Vöröstorony* to Zilah, he covered 33 miles (= 53.11 km) in less than two days. Charles XII travelled by post carriage. In

¹⁹ Bosl 1974, 1442.

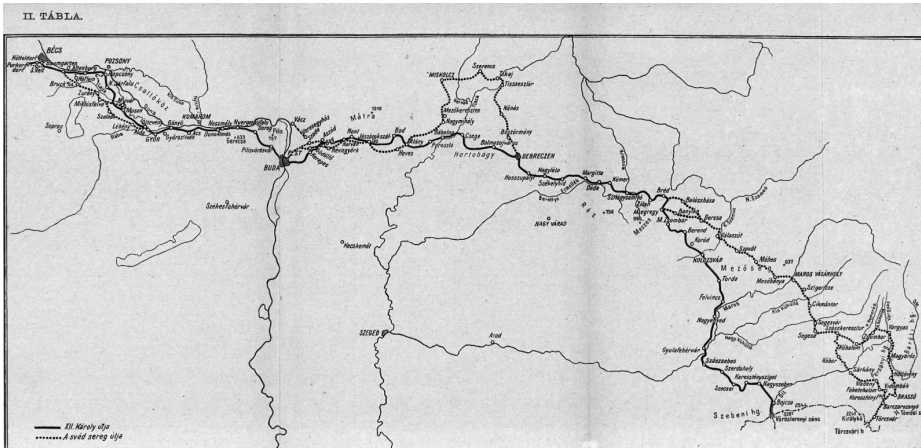
²⁰ Ballagi 1922, 193–99

²¹ Ballagi 1922, 154.

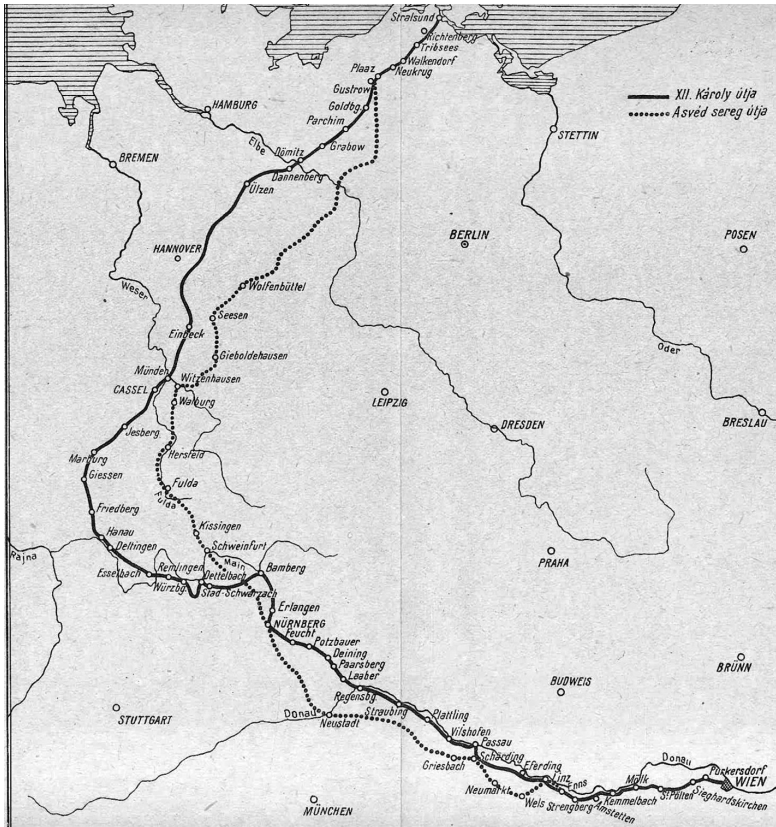
Zilah, he stayed in the family house of György Zovány, a Calvinist senior. A plaque was placed on this house in 1911, with the inscription “The Swedish king (Charles XII, MR) XI 1714 stayed in the vaulted room of this house.”²² From Zilah and through Hajduböszörmény, a former Serbian despotic estate, Charles XII continued to Debrecen, where on November 13 he stayed with the chief city judge (mayor), Diozegi Samuel at his house on the street that will later be known as the Széchenyi Street. He moved from Debrecen on, passing through Balmazújváros and the *Hortobágy* wasteland, where he crossed the Tisza on a ferry, and headed straight for Pest.

The first part of Charles XII's journey from Bender to Dimotika

The second leg of the journey from Törösvár to Pest

The last leg of the journey from Vienna to Riga

In Pest, Charles XII stayed in the house of *Tomás* (Toma) Ivanovic (he is not in the register of Ballagi, emphasized by the author MR), at the corner of Váci Street and a street today known as *Irányi Dániel* Street. The citizens of Pest marked the building with a red marble sign.²³ That board was replaced with a new one made of gray marble by pharmacist Dr. David Bayer-Krucsay, (Honorary) Consul of Sweden and placed on the new multi-storey building on the bicentennial of this event, November 17, 1924. The plaque represents Charles XII on horseback. It has an inscription in golden letters in Hungarian and Swedish below. The Hungarian text is written in three lines, with only the name of its final destination in the third line reads: “E helyen pihent XII. Károly svéd király 1714. XI / 17-én, lóháton, 14 nap alatt tette meg az utat Törökországból Stralsundig. In Swedish: “Carl XII ratade här paa Ridi Fraan Turkier till Stralsund, nov. 1714. In English translation: “The Swedish king rested at this place on November 17, 1714. He crossed the journey from Turkey to Stralsund on horseback in 14 days.” The Swedish text is somewhat shorter because it does not mention the duration of his journey, the exact date of the day on which he had stayed in Pest was not written, nor that he had travelled on horseback. Thus, the Swedish text is only one and a quarter lines in length. Below it is written only in Hungarian: “Dr. Bayer-Krucsay Dávid svéd konzul ajándéka 1924 XI / 17.én ” (“Gift of Dr David Bayer-Krucsay the Swedish Consul 17. XI 1924.” Translated into English by the author MR.)

The plaque representing Charles XII on horseback, on the building at the corner of Váci Street and *Irányi Dániel* Street, Budapest.

²³ Áldor 1875, 120–1; Ballagi 1922, 193–99.

From Pest, Charles XII crossed the “flying bridge” (most likely a ferry, pontoon bridge) to Buda. After a short rest there, he continued from Buda in the company of the Austrian Minister Görz by post road, via Schwechat and Bruck an der Leitha, to Vienna, where he arrived on 16 November. The costs of Charles XII’s journey through Hungary and Austria were borne by the Habsburg financial administration.²⁴ Charles XII waited for the Swedish officers there and continued home, this time in truth on horseback, across the neutral German territory, bypassing the enemy Saxony. He was followed by Swedish officers in carriages. The main stops of Charles XII and the Swedes were Regensburg, Nüremberg, Bamberg, Würzburg, Marburg, Kassel. Although Charles XII was in disguise in Kassel, he was recognized by the envoy of the Hessen-Kassel landgrave, Brigadier Kagge, who was also a Swede. He took Charles XII to Friedrich I the heir to the throne, the fiancé of Charles’ sister Ulrika Eleonora, who became the next Swedish king (1676, reigned 1720–1751).

The last stage of Charles XII’s “odyssey” covered the space from Kassel to Swedish Pomerania, i.e. Stalsund. According to Voltaire, Charles XII arrived in Stralsund at night, at one o’clock after midnight on November 21, 1714. Recent studies, however, state that his journey ended on November 22, at dawn between three and four o’clock. According to Voltaire an opinion, which we have seen that was inaccurate, was deemed widespread – the inaccurate opinion that Charles XII rode for fourteen days non-stop from Turkey to Stalsund. This claim is based on a letter from Charles XII himself, addressed to his grandmother.²⁵ Charles XII generally counted Wallachia as the starting point of his journey, which in reality was at that time truly under Turkish rule. Historians have proved that if the entrance to Wallachia is counted, at Pitesti, then fourteen days was not enough days for such a journey, and if fourteen days is counted from his exit from Wallachia at *Vöröstorony* (Turnul Rossu) then, it was too much time to be spent in such a journey. In any case, Charles XII covered more than 350 miles (= 563.27 km) from Dimotika to Stalsund, and 287 miles (= 461.88 km) from Wallachia in fourteen days.²⁶

The Swedish army, meanwhile, passed through the Töröcsvár Pass towards the Töröcsvár Fortress (Bran Castle), mistakenly considered as Dracula’s castle by the modern tourists.²⁷ The Swedes then stayed in tent camps around Braşov (Kronstadt). According to the precise data of the city account book, this

24 Ballagi 1922, 262–81.

25 Ballagi 1922, 215.

26 Ballagi 1922, 215.

27 Schuster 1917, 88 nr 8–10.

city spent 1648 Rhine forints and 50 krajcars to receive the army of Charles XII. Since Bran has been in the possession of the city of Brasov since 1498, that amount certainly includes the costs of the Swedish army's stay in Bran, which was covered by the city of Brasov. Out of this amount 1000 forints were returned next year.²⁸

In the famous Black Church in Brasov (in der evangelischen Pfarrkirche), the Swedish delegation was welcomed by the first city pastor (Stadtpfarrer) Paul Neidel and by the city preacher (Stadtprediger) Daniel Fronius. At the request of Baron Müllern's court chancellor, Neidel delivered a sermon in the "Hochdeutsch" language, which the Swedes also understood and used, and not in the local Saxon dialect. In the eyes of the Transylvanian Saxons, Charles XII was "an unwavering and brave hero of the lion's heart".²⁹ The preacher called on him for God's blessing, expressing the wish that the King would not forget his endangered and harassed zealous fellow believers when he returned to his distant homeland.

The army of Charles XII moved in five columns from Brasov through Transylvania in three directions. Due to the reasons of security, the Swedish army, divided into three divisions, moved separately in three directions and at intervals. The commanders of the relevant garrisons were informed about this. As the Belgrade-Petrovaradin route was dismissed as an option, the commander of Petrovaradin, General Baron Wilhelm Löffelholz, was not notified.³⁰ This was necessary because Transylvania was devastated by the Rákóczi's uprising and the plague. The Austrian Court War Council demanded that the Swedes move in two columns from Zilah, a border town between Transylvania and Hungary. The itinerary of the first column was supposed to be as follows: *Szilágy-Somlyó*, Hajdúböszörmény, *Hortobágy*, Csege, and then through the Heves County Hatvan, Pest, Buda, Esztergom. Komarom, Győr, Mosonmagyaróvár, where they would cross the Leitha River, the border river towards Austria, leaving the area of Hungary and would arrive at Bruck an der Leitha. The other direction in which the Swedes were supposed to move was via *Szilágy-Somlyó*, Szentjobb, *Nagyvárad* (Veliki Varadin, Oradea), Krasna and Szatmár (Satu Mare) counties, Gönc in *Abauj*, Tokaj, *Ónod*, Borsod in the county of the same name, to Pest, where was supposed to merge with the direction of the first column, via Esztergom, Komarom, where they would eventually cross the Danube at Csalokez (Big Island) and arrive at Pozsony (Bratislava). There they would return across the Danube to its right side, again

28 Ballagi, 1922, 232; Schuster 1917, 88, nos. 8–19.

29 Ballagi 1922, 17.

30 Ballagi 1922, 140.

via Mosonmagyaróvár. There, leaving the territory of Hungary, they would enter the territory of Austria near Bruck an der Leitha. Another variant of this itinerary was to go straight from Komarom on the right bank to Pozsony and from there to Bruck an der Leitha. From here, via Austria, Bavaria, Würzburg, Hessen-Kassel, Hanover, and Mecklenburg, they arrived home in Swedish Pommerania. The Swedish army, which arrived from Turkey for Pomerania, numbered 1499 men and 2056 horses³¹ out of 30,000, with which Charles XII started the war in due time.³² It is also wrong to think that there were only 300 soldiers.³³ It took the army exactly twenty weeks, or 140 days, which means ten times as much time as Charles XII, who crossed the same route in 14.³⁴

If Charles XII himself did not return home via Belgrade, members of one of his delegations, led by Major of the Royal Guard Budenbrock, two royal chamberlains, Carlo Sternberg and Johann Christian Savary, as well as one servant followed this path. They returned home via Belgrade, the seat of the Belgrade pasalik, Petrovaradin, Osijek, and Buda. They were supposed to inform the competent authorities of Sweden about the arrival of the ruler who had been hurrying home. Major Budenbrock, of course, arrived before his king and welcomed him under Stralsund.³⁵

Although Charles XII did not reach Belgrade in the end, this place once again played a role in Swedish-Turkish relations, which was indirectly influenced by another Swede, the Commander-in-Chief of the Swedish Army, Axel Sparre. In a letter to Charles XII written from the suburbs of Vienna on December 31, 1714, the Commander-in-Chief praised the Imperial Lieutenant General Maximilian Ludwig Regal, the new commander of the Buda garrison, otherwise an evangelical (Lutheran), a very kind man. The same man was also highly praised by the famous Lady Montague. Regal received and hosted Swedish soldiers in Pest, probably intending to recruit them for the Austrian army in the upcoming war against the Ottoman Empire, just as it was the practice of the Austrian military authorities with the French, British and soldiers of other armies.³⁶

Regal himself died during the conquest of Belgrade as the result of being hit by a cannonball in the new Austrian-Turkish war (1716–1718), on August 13, 1717. Following the order issued by Eugene of Savoy to the commander of

31 Ballagi 1922, 234–241.

32 Тарле 1959, 490.

33 Bosl 1974, 1242.

34 Ballagi 1922, 234–241.

35 Ballagi 1922, 138–139, Орфелин 1772, 74.

36 Kostić 2014, 23.

Petrovaradin, General Wilhelm Löffelholz, the very man who never fulfilled his role of the guide to Charles XII from Petrovaradin to Belgrade, Regal was buried in the yard of the Petrovaradin Franciscan Church, without any religious rites, “sine ullis ecclesiam ceremony” as emphasized by the Protocol of the Petrovaradin Franciscan Monastery, which is kept in the archives of the Franciscan Monastery in Ilok.³⁷ Although this source does not mention it, it was most likely completed with military honours.

EPILOGUE

After arriving in Stralsund 1714, Charles XII received a gift from the command staff of his army.³⁸ He briefly thanked the Habsburg Emperor Charles VI for the hospitality towards him and his army and immediately began preparations for the continuation of the war with Russia and its allies. Four years after his return from Turkey, Charles XII considered it most important to enter into Norway, which was then under Danish rule, an ally of Peter the Great. Charles XII besieged the fortress of Frederiksborg near Frederiksdal. On November 30, 1718, during an inspection of the position of his army in the trenches, he was shot in the left temple with a handgun. By the time his adjutant Kulberg and Sikije reached, Charles XII, King of Sweden, had already exhaled his last deep sigh.³⁹ He spent most of his thirty-six years in wars outside his kingdom, fighting unsuccessfully for her and her greatness, as he understood it.

Three years after the death of the warlike Charles XII, the Peace of Nystad in 1721 ended the Northern War. Sweden had to cede almost the entire southeastern Baltic to Russia. The result was devastating for Sweden, as it symbolized the end of Sweden as a European power; a status that it had held at the time of Charles XII's accession to the throne. Russia under the leadership of its Tsar Peter I the Great replaced Sweden as a northern and European power in general. In southeastern Europe, the Habsburg monarchy with the Peace of Passarowitz of 1718 (the same year in which Charles XII died), pushed the Ottoman Empire deep into the Balkan Peninsula, taking over its role. Sweden and Turkey, the great powers of the seventeenth century had been replaced by new ones: Russia and Austria. A new era has begun in the history of Europe.⁴⁰

37 Ballagi 1922, 254, and the 3rd note.

38 Ballagi 1922, 199.

39 Voltaire 1897, 238–240.

40 Waliszewski 1944, 361; Taple 1959, 410, 417; Živojinović 2003, 410, 417; Rokai 2018 73–89; Benda 1967, 133.

CONCLUSION

In conclusion, the attention needs to be drawn to a variety of historical persons to whom Charles XII was compared and names he was called. Thus, “Alexander the Great”, “Hannibal”, “Richard the Lionheart” and later “Napoleon of the North”, and “Madman of the North”,⁴¹ are just some of the epithets that were given to Charles XII during his life and after his death. After the death of his father Charles XI at the age of fifteen, Charles XII ascended the throne in 1697 as King of Sweden. During the 18th and 19th centuries, he was celebrated as a national hero who opposed more numerous and more powerful enemies. Regardless of his numerous campaigns, this work only sought to draw attention to a hitherto unknown fact in Serbian historiography of the unfulfilled plan of Swedish King Charles XII to return home to Sweden via Belgrade after a campaign he had undertaken as an ally of the Ottoman Empire against the Russian Tsar. Peter I the Great.

Bibliography

- Áldor, Imre (1875): *XII. Károly svéd király története*. Budapest: Franklin – Társulat.
- Ballagi, Aladár (1922): *XII. Károly és a svédek átvonulása Magyarországon 1709–1715*, Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- Benda, Kálmán (1967): *XII. Károly, Életek és korok*. Szerkeszti H. Balázs Éva, Magyar Történelmi Társulat. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Bosl, Karl – Franz, Günther – Hofmann, Hanns Hubert (1974): *Biographisches Wörterbuch zur deutschen geschichte, II, I-R*. München: Francke Verlag, 1442.
- Brückner, Alexander (1879): *Peter der Große, Allgemeine Geschichte in Einzeldarstellungen, Hauptabteilung, 3, Theil 6*. Berlin: Grote.
- Дебидур, Анато́л (1933): *Дипломајска историја Европе, Од ошварања Бечкој конгреса до закључења Берлинској, 1814–1878*. Књига прва. Превео с француског Иконић Драгомир, Библиотека Јавног права, Уредник Др Илић Михаило, Професор Универзитета у Београду, IX . Београд: Издавачка књижарница Геце Кона.
- Grabianski, Aleksander Dr. (1939): *Sinteza povijesti Poljske*. Mala knjižnica Matice hrvatske, Nova serija, Kolo III, Svezak, 18. Zagreb: Izdanje Matice hrvatske.
- Gvadányi, József Gróf Magyar lovas Generális (1792). *Tizen-kettődik Károly Svétzia ország királyának élete, és álmétkodást fel-múló vitézségének és több tsudálkozást okozó nagy dolgainak le-írása, mellyeket Hazánk anya-nyelvén az olvasásba*

41 Ballagi 1922, 215.

- gyönyörködök kedvéért írt.* Pozsonyban és Komáromban: Wéber Simon Péter költséggével és betüivel.
- Hammer, Joseph von (1979): *Historija Turskog (Osmanskog) carstva*, 3, Zagreb: Nerkez Smailagić.
- Јелачић, Алексеј (1929): *Историја Русије*. Београд: Српска књижевна задруга, Поучник.
- Kinder, Hermann – Hilgemann, Werner (1971): *dtv-Atlas zur Weltgeschichte, Karten und Chronologischer Abriss, Band 1, Von den Anfängen bis zur Französischen Revolution, Mit 128 Kartenseiten*. Siebente Auflage. München: Deutscher Taschenbuch Verlag. 270–271.
- Kostić, Veselin (2014): *Britanija i Srbija: Kontakti, veze i odnosi 1700–1860*. Beograd: Arhipelag.
- Орфелин, Закарије (1772): *Житије и славниа дела јосударја императора Пејтра Великаго самодержца всероссийскаго, с предположением крайкою географическою и политическою Историји о российском царстве, Нин первие на славенском јазик сјисана и издана, Частъ перваја*. В Венецији: В Типографји, Димитрија Тхеодозиа. Con licenza de superiori.
- Павловић, М. Драгољуб (1898): *Уједињење Немачке*, Српска књижевна задруга, 48. Београд-Загреб: Штампано у Српској штампарији у Загребу.
- Прелог, Милан, (1926). *Пејтар Велики (у сјомен двестіоодишњице његове смрти 28. I 1725), Историјски појмуреји и чланци*, Београд: Геца Кон.
- Rokai, Melina (2018): “Between Enmity, Rivalry and Alliance: Half a Century of the Swedish– Ottoman Relations”. *Belgrade Historical Review*, X, 73 – 89.
- Тарле, Евгениј Викторович (1959): *Севернаја војна и шведскоје нашествие на Русију, Рускиј флот и внешнеја политика Пејтра I, X*, Москва.
- Тарле, Е. В. (1994): III, *Изабранне сочиненија академика*. Ростов на Дону: Феникс, 1994.
- Schuster, Fritz (1917): “Die Törzburg und das Törzburger Dominium”. (in) *Kronstädter Zeitung*. 88, nr. 8–10.
- Волтер (1897): *Историја Карла XII од Волиџера*, превео Стојан Новаковић. Београд: Српска књижевна задруга.
- Voltaire (1903): *XII. Károly élete*, Fordította Pruzsinszky Pál. Budapest: Olcsó Könyvtár.
- Voltaire (1965): *XII. Károly élete*, Fordította Justus Pál. Budapest.
- Waliszewski, Kazimierz (1944). *Petar Veliki, Junaci, djela i misli, Knjiga 6, II*, Zagreb.
- Живојиновић, Ж. Драгољуб (2003). *Усјон Евроје 1450–1789*. Пето допуњено издање. Београд: Јавно предузеће Службени лист СРЈ.

Melina Rokai

КАРЛО XII, ШВЕЂАНИ И БЕОГРАД

Шведски краљ Карло XII после смрти оца Карла XI ступио је као петнаестогодишњак на шведски престо 1697. Највећи део његовог живота био испуњен ратовима које је предузимао. Овим радом се попуњава празнина у српској историографији и указује се на досад непознат податак из итинерара Карла XII са похода против руског цара Петра I Великог из Османског царства, када је после бике код Полтаве 1709 године планиран његов повратак за Шведску преко Београда.

Кључне речи: *Карло XII, Београд, Шведска, Бијка код Полтаве, 1709.*

УДК 94:355.48(436:560)"1683/1699"(093.2)

94(=163.41)"16/17"(093.2)

94(=511.141)"1683/1699"(093.2)

ID 24762633

Изворни научни чланак

РаД примљен: 07.07.2020.

РаД прихваћен: 04.09.2020.

Владимир Абрамовић

Универзитет у Београду, Филозофски факултет

Одељење за историју

Чика Љубина 18–20, Београд

vabramov@f.bg.ac.rs

ПРИЛОЗИ ИСТРАЖИВАЊУ УЧЕШЋА СРПСКЕ (РАЦКЕ) И УГАРСКЕ МИЛИЦИЈЕ У РАТОВИМА ПОЗНОГ 17. И РАНОГ 18. ВЕКА

Учешће српске и угарске милиције у рату између Хабзбурга и Османског царства (1683–1699) је тема о којој је често писано у домаћој и странио историографији, било у склопу чланака који су се у целисти бавили том темом, или фрагментарно, у оквиру шире конципираних радова. Међутим, у њима је наведена проблематика посматрана из донекле уске перспективе, што је отежавало право разумевање положаја и значаја милиције у склопу хабзбуршких оружаних снага. У овом раду настојаћемо да на основу сачуваних извора осветлимо бројност, састав и командну структуру милиције, као и да прикажемо контекст у коме је водила ратне операције.

Кључне речи: *српска милиција, угарска милиција, Павле Несћоровић Деак, Јован Монастирлија, Анђоније Знорић, хусари, нерегуларне јединице, Велики бечки рат (1683–1699)*

Аустријска војска је крајем 17. века понела незваничну титулу мајстора вођења „малог рата“ (*Kleinkrieg*), тачније герилског рата, сукоба ниског интензитета. Оружане снаге Хабзбурга су током трајања Великог бечког рата (1683–1699) стицале командно и борбено искуство захваљујући коме су достигле високи ниво оперативне прилагодљивости. У тој епохи је увежбана сарадња између редовних и нередовних јединица, што им је давало велику тактичку флексибилност; аустријска војска је маестрално користила лако покретљиве нерегуларне јединице за извиђање, препаде, заседе, пресецање линија снабдевања, отимање провијанта, хватања заробљеника и слично. Такву динамику друге европске војске нису поседовале.

Међутим, иако се ова сарадња показала веома плодносно, остали смо ускраћени за једно дубље познавање устројства и састава ових нерегуларних јединица. На основу извора се може закључити да аустријским заповедницима није било важно да знају структуру и састав тих јединица, као ни тачан број бораца. За то постоји више разлога, међу којима би се као главни могло навести неразумевање, схваћено у једном ширем смислу. На овом месту је потребно једно појашњење; наиме, иако су нерегуларне јединице биле регрутоване првенствено са територије Угарске и, касније, Балкана, етничко порекло и језичка баријера нису биле узрок овог неразумевања. Сасвим основано се може рећи да су и регуларне јединице, које су долазиле из наследних аустријских земаља и Светог римског царства, биле прилично разнолике, па то није изазивало такав однос командног кадра.

Прави узрок лежи у начину на који су те нерегуларне јединице водиле операције, а који је изазивао nelaгоду и презир код аустријских генерала. Наиме, читав тај сплет заседа, препада, брзог маневрисања, варки итд. побуђивао је превише асоцијација на разбојништво. Nelaгода коју је овакво понашање изазивало била је додатно појачана самосвешћу командног кадра о сопственом аристократском пореклу, које је подразумевало одређени начин понашања, а који је стајао у супротности са владањем нерегуларних јединица. Овај став се најбоље може илустровати коментаром Лудвига Баденског на план Марлбороа и Еугена Савојског за избеживање француске војске из Баварске током Рата за шпанско наслеђе (1701–1714), који је подразумевао пустошење те земље са циљем да се Французима на тај начин онемогући боравак у њој – наиме, он је револтирано рекао да „жели да се са непријатељем бори као генерал, а не као хусар“.¹ Дакле, сматрамо да главни узрок овог презира лежи у дихотомији „аристократски или господски рат“ насупротив „бандитском рату“.

На овом месту бисмо направили један осврт на етнички састав ових нерегуларних јединица, које ће се у овом раду често називати синтагмом „угарска и српска милиција“. Као што је већ речено, људство ових јединица потицало је са територије Угарске и са Балкана. Међутим, етнички састав јединица није био хомоген, па се на основу придева који је стајао уз јединицу не може наслутити њен састав. Врло илустративан пример представља писмо упућено Павлу Несторовићу Деаку из октобра 1689, којим се он поставља за команданта српске милиције у освојеној Србији.² Наиме, у пратећем документу је дат списак његових официра, који скоро у једнаком броју носе мађарска (Комори Јанош – *Comori Janos*, Франц Митер – *Franz Mitter*, поручник Јанош из Осијека – *Haydnack Janos von Osseg*

1 Pepper 2010, 197.

2 Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv (=KA), Feldakten (=FA), Alte Feldakten (=AFA), 195 X-XIII Türkenkrieg (1689), 1689–10–24

итд.) и српска (Рац Мишко – *Ratz Mischko*, капетан Маровић – *capitan Marovitz*, Јован Јановић – *Joan v. Janovitz* итд.) имена.³ Такође, и само име овог заповедника се у литератури и изворима наводи на различите начине; његова националност се мења у зависности од начина на који се пише име. У цитираном документу се пише као *Nestorovits Paul Deak*,⁴ што имплицира српско порекло; у другим савременим документима се он назива и *Paul Diack* (види слику); у иностраној литератури се често писао као *Paul (Pal) Déak de Michály*,⁵ чиме се потенцира мађарско порекло; на крају, у француским изворима и литератури се назива *Paul Deack* или *Poldeack*,⁶ што заправо може да замаскира његово порекло. Ова амбивалентност није карактеристична само за изворе, већ се пренела и на историографију, тако да би увек са опрезом требало приступати темама које се тичу етничког порекла појединих команданата у евој епохи.

Павле Деак, Дигитални архив Аустријске националне библиотеке
ÖNB/Wien, PORT_00150771_01

3 KA, FA, AFA, 195 X-XIII Türkenkrieg (1689), 1689-10-ad24

4 KA, FA, AFA, 195 X-XIII Türkenkrieg (1689), 1689-10-24

5 Ottenfeld, Teuber 1971, 42

6 Choppin 1898, 37

Поред ових докумената, национална мешовитост састава угарске и српске милиције може се и посредно утврдити – према именима пребега и дезертера који су из царске прешли у француску службу током Деветогодишњег рата (1688–1697)⁷ и Рата за шпанско наслеђе (1701–1714). Од тих пребега сачињени су први хусарски пукови у француској служби. Презимена нижих официра ових новформираних јединица илуструју ову тезу: потпоручници Пашић (*Passic*) и Силађи (*Silady*) и капетан Лајош (*Layos*)⁸, потпоручник Радуловић (*Radulowitsch*) и поручник Рац Јанош (*Raizjanos*).⁹

Шта се осим ових запажања још може закључити из извора? Иако, како је већ напоменуто, аустријски команданти нису придавали превише пажње саставу и бројности нерегуларних јединица, ипак нисмо у потпуности у мраку што се тиче њихове бројности. Наравно, опрез је нужан приликом тумачења бројева које добијамо из извора, пошто су они традиционално непоуздани када је у питању 17. век. Узрок ове непоузданости није у томе што људи из те епохе нису умели добро да процене бројност, већ се налази у специфичном начину организације војске Хабзбурга. Наиме, за њу је била карактеристична институција постојања инхабера, односно власника пука. Они су улазили у једну врсту партнерства са војним властима, при чему су обавезе биле јасно подељене. Инхабери су били задужени да обезбеде људе, униформе, оружје и муницију за своје пукове, док су војне власти биле задужене да обезбеде финансије за њих. У пракси су инхабери о свом трошку обезбеђивали потребне ствари, а затим се рефундирали. Том приликом би обавезно наводили да су регрутовали и опремили више војника него што заправо јесу, како би зарадили на разлици. Због тога је у извештајима увек било наведено увећано бројно стање јединица – нажалост, не можемо знати прави број, као ни проценат за који је дошло до увећања. Требало би истаћи да ова пракса није била тајна, у смислу да су војне власти врло добро знале да су добијале увећане бројке. Интересантно је приметити да у овој пракси није било ничег спорног према мерилима 17. века, односно, овакав поступак је сматран као сасвим легитиман начин зараде.¹⁰

Овакав лежеран однос команданата према бројном стању сопствених јединица био је још израженији када би извештавали о одредима српске или угарске милиције. Том приликом је често долазило до заокру-

7 Хусари учествују у ратним операцијама против Француске почевши од 1693. године. У питању су били Палфијеви и Колонићеви хусари. Generallandes Archiv Karlsruhe (=GLA K), 46/3743 I, Felzugsjournal 1693, f. 2

8 Choppin 1898, 59

9 Choppin 1898, 32

10 Hochedlinger 2003, 102–104; Hochedlinger 2010, 112–115.

живања броја војника, па би се, на пример, наводило да је у некој акцији „учествовало 2.000 Раца“;¹¹ такође, често се није ни наводио број, већ би било речено да је „одред Раца“ учествовао у некој акцији. Као пример можемо навести догађај из јула 1691, када је главнини царске војске која се тада налазила код Фелдвара (данас Дунафелдвар) стигла депеша којом је Лудвиг Баденски обавештен да су Раци потукли извесног Мустафу пашу у близини Митровице, па су након овог пораза турске посаде тог града, као и Шапца, напустиле своје положаје. У жељи да се искористи ситуација, упућен је пуковник Кауниц са 600 људи, неколико топова и одредом Раца са идејом да покуша да поврати Пожегу, Брод, Рачу и Купину на Сави.¹²

Ипак, сачуване су неке опште процене бројног стања српске и угарске милиције током Великог бечког рата. На пример, генерал-квартијермастер Хајнрих Тобијас фон Хаслинген, начелник штаба царске војске која је ишла на поход против Османлија током 1691. године, у свом дневнику похода навео је да њихов оквиран број износи између 10.000 и 15.000.¹³ Сачуван је још један извор који говори о овом питању – ради се о рукопису дневника једног анонимног официра, учесника Великог бечког рата, који на једном месту помиње да се у бици код Сланкамена (1691) 6.000 Срба борило на страни царске војске.¹⁴ У наставку поменути официр каже да их је на простору Угарске и Ердеља заправо било више од тог броја, јер су водили операције против Османлија широм те територије.¹⁵

Потребно је нагласити и да то нису и једини извори који говоре о броју нерегуларних јединица на ратишту у Угарској. Постоје записи српских калуђера који се односе на битку код Сланкамена, а који говоре да је подвојвода Јован Монастерлија са 10.000 својих момака водио борбу против Турака на падинама Фрушке Горе.¹⁶ Такође, Монастерлији су принчеви Шарл Водемон и Лудвиг Баденски упутили похвалнице 1699. односно 1701. године, у којима су истакнуте његове заслуге у борби са Турцима, а посебно у бици код Сланкамена. Обојица наводе да је Монастерлија командовао над 10.000 пешака и коњаника. Водемон у свом документу чак истиче да је Монастерлија код Сланкамена командовао над одредом од 3.600 коњаника и 6.400 пешака.¹⁷ Сматрамо да се овим бројевима не може

11 Österreichisches Staatsarchiv, KA, Militärische Nachlässe (=NL), 1510 (B), Band VI, 88

12 KA, NL, 1510 (B), Band VI, 16

13 KA, NL, 1510 (B), Band VI, 9

14 KA, FA, AFA, 197 Türkenkrieg (1691), 1691–13–2, 874v

15 KA, FA, AFA, 197 Türkenkrieg (1691), 1691–13–2, 874v

16 Стојановић 1905, 95

17 Руварац 1895, 44–45.

поклонити пуно поверење из два разлога. Пре свега, број и однос пешака и коњице је код Водемона сувише прецизно наведен, што представља драстичан изузетак у односу на сачуване изворе. Осим тога, документи су настали пуних осам, односно десет година након догађаја, што упућује на то да су наведени бројеви и однос произвољно написани.

Међутим, ови записи отварају два нова питања: питање непосредне команде над милицијом и однос између милиције и царске војске. Иако је јасно да је однос између царске војске и нерегуларних јединица био једноставно, али прецизно уређен – редовна војска и њени заповедници су имали старешинство над нередовном – потребно је истаћи да се у домаћој историографији често истицала наводна самосталност команданата српске милиције у односу на царску војску. Иако је тачно да су они имали оперативну независност у мери у којој су то захтевале ратне прилике и природа „малог рата“, неосновано је говорити о томе да су они могли самостално да спроводе акције против Османлија. Истине за вољу, и у другим, локалним националним историографијама могу се наћи сличне тврдње о наводној независности заповедника који би припадали одређеном етничком корпусу, али су те тврдње такође без основа. Важно је напоменути да та проблематика превазилази оквире овог рада – може се рећи да би заслуживала своју посебну студију.

Друго питање је сложеније, а односи се на проблематику директне команде над милицијом. У српској историографији се сматра општеприхваћеним да је Јован Монастерлија, након што је проглашен за подвојводу у априлу 1691, преузео команду над целокупном српском милицијом, као и да је имао неоспорни ауторитет због свог војничког умећа и додељене титуле. Међутим, историјски извори дају једну битно другачију слику. На овом месту желимо да истакнемо да нам није намера да умањимо Монастерлијин значај, већ да његову улогу ставимо у шири и тачнији контекст епохе и тиме боље осветлимо положај српске (и угарске) милиције у Хабзбуршкој монархији.

Важно је истаћи да је српска милиција имала истакнуте команданте и пре него што је Монастерлија постао подвојвода: ту је већ помињани Павле Несторовић Деак, који је у октобру 1689. био постављен за команданта нерегуларних пукова у освојеној Србији. Други командант српске милиције који се истакао у Великом бечком рату је Антоније Валеријан Зич фон Знорић. Он је првобитно био постављен као Деаков помоћник 1689, да би га касније по значају надмашио.¹⁸ Увид у индексе протокола бечког Ратног савета сведочи да је Знорић био знатно чешће у кореспонденцији са аустријским војним властима од Монастерлије. Преписка коју

18 KA, FA, AFA, 195 X-XIII Türkenkrieg (1689), 1689–10–24

су њих двојица водили са Ратним саветом односила се углавном на сличне и типичне ствари – снабдевање, попуњавање људства, ексцеси и инциденти итд. Ипак, стиче се утисак да је обим комуникације са Знорићем био већи, као и да је Ратни савет у њему видео поузданијег сарадника. Изгледа да су Монастерлијин блиски однос са патријархом Црнојевићем и контакти са деспотом Ђорђем Бранковићем¹⁹ будили неповерење у бечким војним круговима, па су они настојали да истакну Знорића као неку врсту противтеже.

У једном допису Ратном савету упућеном поводом предстојећег сабора у Баји (1694), организованог под руководством патријарха Црнојевића и подвојводе Монастерлије, износи се страховање да би Срби, за које се претпостављало да ће се масовно одазвати скупу, могли донети одлуку да пребегну на страну Османлија.²⁰ Како су каснији догађаји показали, та бојазан се није остварила. Ипак, ова ситуација одлично илуструје механизам којим су се Срби служили како би очували своје привилегије; такво понашање служило је да се (ефикасно) успостави противтежа притиску који су вршиле угарске власти и поједини царски команданти на терену. Важно је истаћи да је такав став српских првака био сасвим у складу са обрасцима комуникације између владара и поданика, односно привилегованих група поданика у 17. веку у Европи, и не треба га сматрати неким посебним изузетком.

Међутим, овакве реакције и већ поменути контакти са деспотом Бранковићем, подстакли су бечке власти да подстицањем Знорићевих амбиција са своје стране направе баланс у односу на Монастерлију и патријарха. У једном извештају Ратном савету из 1694. Знорић се назива потпуковником и командантом „националног народа“ – *National Völcker*.²¹ Ова титула представља занимљиву конструкцију, с обзиром да је Монастерлија бар номинално требало да буде народни старешина, с обзиром на титулу подвојводе коју је носио. Охрабрен оваквим приступом Ратног савета, Знорић је слободније истакао своје амбиције: тражио је да јединице којима је командовао буду уздигнуте у ранг редовне војске. Захтевао је да му се одобри да своју пешадију организује по угледу на немачки пешадијски пук,²² а да коњицу организује по мађарском или хрватском узору.²³

19 KA, Zentralstellen (=ZSt), Wiener Hofkriegsrath (=HKR), Hauptreihe (=HR), Bücher 393, 342

20 KA, ZSt, HKR, HR, Bücher 393, 69

21 KA, ZSt, HKR, HR, Bücher 393, 144

22 KA, ZSt, HKR, HR, Bücher 393, 206

23 KA, ZSt, HKR, HR, Bücher 393, 144

Антоније Знорић је молио и да му се званично додели чин пуковника, као и да се његове јединице почну плаћати из државне благајне, попут других регуларних пукова.²⁴ Бечке војне власти су показале склоност да позитивно одговоре на ове захтеве.²⁵ У време одржавања сабора у Баји, почетком 1694, Знорић је добио похвалницу и одликовање за прошле и будуће заслуге.²⁶ Тренутак уручивања одликовања и пратећа формулација наводе на закључак да се у Бечу озбиљно размишљало да се Знорић супротстави Монастерлији и Црнојевићу. Можемо само спекулисати шта би се догодило у наредним годинама у троуглу Монастерлија–Црнојевић–Знорић да Знорић није погинуо 1695. у бици код Лугоша.²⁷ Са његовом смрћу, планови Ратног савета су изгубили могућност да се остваре.

Други командант који се истакао током Великог бечког рата је већ помињани Павле Несторовић Деак. За њега се може рећи да је имао турбулентну каријеру са доста успона и падова. Као што је већ поменуто, он је у јесен 1689. постављен за команданта српске милиције у Србији. У наредним годинама успешно се борио против Турака, али чини се да није заузимао онако истакнуто место попут Монастерлије и Знорића, барем у односу на Ратни савет. Међутим, његов успон започиње након 1696, када му је допуштено да као инхабер оснује сопствени хусарски пук, којим је командовао до 1706, када је инхабер привремено постао генерал Вислаи (Viszlai), да би се након тога пук налазио под власништвом генерала Спленија (Spleni, 1706–1730), затим Чунгенберга (Czungenberg, 1730–1732), па Десосија (Desossi/Dessewffy 1732–1735), и генерала Јохана Баронија Ројгерција (Johann Baroniai Reuterci, 1735–1760). Приликом сваке промене инхабера и пук је мењао своје име, најчешће у складу са презименом власника.²⁸ Ову чињеницу је важно имати на уму када се говори о пуковима аустријске војске, поготову о оним нерегуларним, јер честе промене имена могу да заварују траг и унесу забуну око историјата једница.

Деаков хусарски пук учествовао је у бројним акцијама у Угарској између 1696. и 1699. У питању су биле типичне акције за ту врсту јединица у „малом рату“ – извиђање, хватање заробљеника и бројни окршаји са противником.²⁹ Након избијања Рата за шпанско наслеђе, Деаков пук се борио у северној Италији, између осталог код Милана 1702.³⁰ и у Пије-

24 KA, ZSt, HKR, HR, Bücher 393, 288

25 KA, ZSt, HKR, HR, Bücher 393, 281

26 KA, ZSt, HKR, HR, Bücher 394, 36

27 Гавриловић 1993, 26.

28 Seyfart 1760, 112.

29 Theatri Europaei Continuati XV 1707, 8, 236, 382.

30 Außführliche Relation 1702; Relation von demjenigen 1702.

мону 1703.³¹ Међутим, током лета 1705. Деак је са својом јединицом пребеглао Французима. Французи су ово оберучке дочекали и од ових људи су 25. септембра 1705. формирали хусарски пук *Poldeack*, на челу са Деаком. Изгледа да се ова јединица са променљивим успехом борила у француској служби. Шопен каже да се Деак није показао као дорастао тој позицији и задатку, мада у наставку преноси и друго мишљење, које тврди да се Деак часно држао. У сваком случају, током битке код Торина у септембру 1706. Деакова јединица је изгубила своју пуковску заставу, која се од тада чува у Краљевској оружарници у Торину. На његов рачун упућене су бројне жалбе, па је он са својим сином крајем септембра 1706. дезертирао из француске војске и вратио се у царску службу.³² Епизоду са Деаковим дезертерством помиње и Ерик Лунд, али је грешком смешта током Деветогодишњег рата.³³

Јован Монастерлија свакако представља најпознатијег и најславнијег команданта српске милиције у Великом бечком рату, који је и формално носио највишу титулу – титулу подвојводе. Интересантно је приметити да се у изворима он остварује врло неконзистентно – *Vice Ducatis*, *Vice Ductor*, *Vice Despot* и оберкапетан. Међутим, као што смо већ видели, аустријским властима је сметала његова блискост за патријархом Црнојевићем и Ђорђем Бранковићем. Управо је то разлог зашто су власти настојале да донекле поткопају његову позицију истицањем Знорића, па и Деака. Такође, потребно је подсетити да је Монастерлија примио две похвалнице за држање у рату од принчева Баденског и Водемона.³⁴ Такође, цар Леополд је Монастерлији поклонио поседе у Угарској почетком 18. века, цитирајући у даровници његове заслуге у бици код Сланкамена.³⁵

Стиче се утисак да су аустријске власти имале амбивалентан однос према Монастерлији: са једне стране, током рата су га уздигли на позицију номиналног народног старешине, док су истовремено подривали његов ауторитет подстицањем друге двојице истакнутих команданата. Са друге стране, након рата, примио је бројне похвалнице и награде у којима се истицало његово храбро држање. Мишљења само да су аустријске власти заузимале врло прагматичан однос у питању команде над српском милицијом, желећи да успоставе контролу над њом преко поменутих команданата, истовремено настојећи да неке од њих не дају превелики значај. Војне власти су ове команданте заиста држале одговорним за по-

31 *Außführliche Beschreibung 1703.*

32 Choppin 1898, 37–38.

33 Lund 2012, 218.

34 Руварац 1895, 44–45.

35 Руварац 1895, 45.

нашање српске милиције – због једног инцидента из 1691, када су њени припадници на патријархов позив напустили положаје у Ердељу и запутили се ка Осијеку, чинећи успут бројне ексцесе, Монастерлија је добио укор од стране Ратног савета.³⁶

Као још једну илустрацију аустријског прагматичног прилаза проблему контроле српске (па и угарске) милиције, треба навести и допис команданту Будима, пуковнику Арејцаги, од 3. априла 1691, у коме се инсистира да се, на основу царског патента, дозволи српској милицији да има „националне“ офицере, људе који су били вични ратној вештини.³⁷ Такође, када се помињу „национални“ офицери, важно је истаћи да је поред Деака, Монастерлије и Знорића постојало још мноштво капетана и других команданата различитих чинова који су се храбро држали током Великог бечког рата. Такође, неки од њих ће у 18. веку стећи славу, па и племићке титуле. Навешћемо само неке, без посебног редоследа: Продан Штет, Субота Јовић, Јован Текелија, Вук Исаковић, Млатишума. Међутим, ни један од њих није достигао онакву славу и утицај као што су имала њих тројица.

Како се правилно може оценити значај српске и угарске милиције за оружане снаге Хабзбурга? Подсетимо се на тренутак да се на основу до сада изнетих података основано може рећи да се број припадника угарске и српске милиције на почетку последње деценије 17. века кретао између 10.000 и 15.000. Овај број је сигурно варирао током те деценије, али вероватно није драстично одступао од овде изнетих вредности. Нажалост, не можемо знати унутрашњу организацију милиције и бројност пешадије и коњице – хајдука и хусара – у оквиру њених појединих одреда. Потребно је истаћи да сама прича о бројности може да наведе на погрешан пут. Прави значај угарске и српске милиције састојао се у њеној употребној вредности – прецизније у мноштву улога које је могла да испуни. Најважнија је била, наравно, она намењена лакој коњици – хусарима. Њихов задатак је пре свега било извиђање и чаркање са противником, патролирање, као и спречавање непријатељског извиђања. Такође, лака коњица је приликом марша на непријатељској територији пружала главнини војске заштиту од противничке лаке коњице. То је од посебног значаја било на фронту према Османлијама, који су имали једнако бројну и покретљиву лаку коњицу. Такође, једнако важна је била и способност милиције да изведе муњевите препаде, постави заседе, непријатељу пресече линије снабдевања, преотме провијант, оружје и муницију, као и да зароби „језике“. Ова последња активност се посебно ценила; Хаслинген у

36 KA, ZSt, HKR, HR, Bücher 386/1, 326

37 KA, ZSt, HKR, HR, Bücher 386/1, 201

свом дневнику похода из 1691. напомиње да је била обећана награда у износу од сто дуката онеме који би заробио „часног Турчина“.³⁸ Поред тога, постоји још једна активност која се у изворима помиње само посредно, а која је била од изузетног значаја за аустријску војску. Радило се о могућности да се преко српске милиције добију прворазредни обавештајни подаци о стању у османској позадини, а који су прикупљани преко мреже сународника јужно од Саве и Дунава.

Важно је напоменути да српска милиција која се борила у склопу хабзбуршке војске није била регрутована само на територији Краљевине Угарске. Знатан број војника ових чета дошао је из области јужно од Саве и Дунава током Велике сеобе 1690. Једна од главних брига Ратног савета у пролеће 1691. била је потреба да се нерегуларне јединице у што краћем року униформишу, односно, да се на јасан начин истакне њихова припадност. У једном допису се издаје наређење да се Србима који би ступили у редове царске војске поделе заставе, провијант, муниција и нешто новца.³⁹ Један други документ нешто детаљније описује изглед заставе које су дељене одредима српске милиције. Са једне стране се налазио царски орао, док се са друге налазио Свети крст.⁴⁰ У протоколима Ратног савета се често инсистира на што ургентнијем достављању ових обележја, док се снабдевање оружјем помиње само на једном месту, када је тражено да се њеним припадницима поделе пиштољи и карабини.⁴¹ Осим тога, Ратни савет је настојао и да се српској милицији исплати новац на име плата за официре, али то је често није било спровођено у дело.⁴² Ово није налазило на добар пријем код људства, па су јединице подносиле ремонстрације,⁴³ али и правиле нереде.⁴⁴ Потребно је истаћи да су нередовне исплате биле последица лошег стања аустријске ратне касе, која је имала проблема да исплати и редовне јединице.

Оволико инсистирање Ратног савета првенствено на опремању јединица српске милиције ратним заставама Светог римског царства немачког народа, при чему се достављање муниције и оружја веома ретко спомиње, упућује на закључак да су њени припадници већ били наоружани када су ступили у царску службу. Ако је то био случај, онда се највероватније радило о одметнутим секбанима – припадницима нерегуларних османских снага које су претежно биле састављене од хришћана – који су

38 KA, NL, 1510 (B), Band VI, 60

39 KA, ZSt, HKR, HR, Bücher 386/1, Protokoll-Registratur mit Index (1691), 63, 89

40 KA, ZSt, HKR, HR, Bücher 386/1, 156

41 KA, ZSt, HKR, HR, Bücher 386/1, 220

42 KA, ZSt, HKR, HR, Bücher 386/1, 162

43 KA, ZSt, HKR, HR, Akten 70, 1691 juny, fol. 335

44 KA, ZSt, HKR, HR, Bücher 386/1, 283; 527

прешли на аустријску страну током 1689. и 1690. и који су се заједно са народом и патријархом повукли преко Саве и Дунава. Важно је истаћи да Велики бечки рат није био први случај да су се хришћански секбани одметнули од Османлија и пришли Хабзбурзима, већ су се такви догађаји дешавали и раније, за време Дугог рата (1593–1606).⁴⁵

За крај, може се рећи да је поред неоспорне користи које хабзбуршка армија имала од милиције у свом саставу, употреба нередовних јединица имала и своје мане. Једна од највећих била је непоузданост: један од записа у протоколима Ратног савета сведочи о томе да су припадници једног одреда српске милиције напустили своје положаје и пребегли преко Дунава.⁴⁶ Поред тога, дешавало се и да милиција грешком нападне савезничку јединицу: управо то се десило грофу Фернанду Марсиљију у Ердељу у октобру 1691. Тамошњи одред српске милиције био је у потери за једном групом Татара, током које је наишао на грофа Марсиљија са пратњом; пошто нису одмах препознали о коме се ради, напали су их. Том приликом је Марсиљи био рањен ударцем сабље у главу, па је морао да проведе неко време у оближњој Липови како би се опоравио.⁴⁷

Активности угарске и српске милиције, првенствено хусара, на Рајни током Деветогодишњег рата такође пружају обиље доказа за њену употребну вредност, као и за мане. Лудвиг Баденски је током прве године своје команде у том рату (1693) веома вешто употребио ове лаке коњанике да пресече линије снабдевања француске војске и тако јој боравак на територији Светог римског царства немачког народа учини немогућим. На тај начин је издејствовано њено повлачење преко Рајне без знатнијег учешћа редовних јединица царске војске.⁴⁸ Колико год да је оваква употреба хусара била од користи, потребно је истаћи да су они подједнако отимали провијант од Француза и пљачкали сељаке Швапског округа, чију су област номинално требали да заштите. То је за последицу имало да је царска војска морала да одвоји део својих снага како би мотрили на хусаре, чиме се доводило у питање оправданост њиховог боравка на овом ратишту.⁴⁹ У архиву у Карлсруеу се чува посебан свежањ докумената који говоре о инцидентима чији су виновници били хусари стационирани на овом подручју.⁵⁰

45 Agoston 2010, 127; Aksan 2006, 89.

46 KA, ZSt, HKR, HR, Bücher 386/1, 334

47 KA, FA, AFA, 197 Türkenkrieg (1691), 1691–10–6; Stoye 1994, 115.

48 Plassman 2000, 202–207.

49 Plassman 2000, 279–280.

50 GLA K, 171/1595, Die durch Husaren in Pforzheim verübten Insolentien 1695–1696

Библиографија:

Необјављени извори:

Österreichisches Staatsarchiv

Kriegsarchiv (KA)

- Feldakten (FA), Alte Feldakten (AFA):
 - 195 (1689 X – XIII Türkenkrieg)
 - 197 (1691 Türkenkrieg, 1691)
- Zentralstellen (ZSt), Wiener Hofkriegsrath (HKR), Bücher:
 - 386/1 (Protokoll-Registratur mit Index, 1691)
 - 393 (Protokoll-Expedit mit Index, 1694)
 - 394 (Protokoll-Registratur mit Index, 1694)
- Zentralstellen (ZSt), Wiener Hofkriegsrath (HKR), Akten:
 - Akten 70, Exp./Jän.-Reg./Dez. (1690–1694)
- Militärische Nachlässe (NL):
 - 1510 (B)

Landesarchiv Baden-Württemberg, Abt. Generallandesarchiv Karlsruhe

Generallandesarchiv Karlsruhe (GLA K)

- 46 Haus- und Staatsarchiv: I. Personalia, Baden-Baden, Ludwig Wilhelm:
 - 3743 (Reichskrieg gegen Frankreich, Feldzugsjournal, verfasst von dem General Graf Ferdinand von Harsch in den Jahren 1697–1698)
- 171 Pforzheim, Amt und Stadt / (1316-) 15. Jh. – 1864
 - 1595 (Die durch Husaren in Pforzheim verübten Insolentien 1695–1696)

Објављени извори:

Außführliche Beschreibung der von denen Kays. Trouppen auß Italien, unter dapfferer Anführung des Hrn. Gen. Guido von Stahrenberg mit Ihro Königl. Hochheit Hertzogens von Savoyen glücklich-vollbrachter Conjunction (1703)

Außführliche Relation, Das vorgewesene Dessein des Herrn Obristen Ebergeni und Herrn Paul Diack, mit dem General-Adjutanten Marquis Davia uud denen commandirten nach der Stadt Meyland betreffend (1702)

Relation, Von demjenigen, Was bey der Käyserlichen Armee In Italien vom 10. biß auf den 16. Julii 1702. fürgangen (1702)

Matthäus, Merian (1707): *Theatri Europaei Continuati XV*. Franckfurt am Mayn

Литература:

Agoston, Gabor (2010): *Empires and warfare in east-central Europe, 1550–1750: the Ottoman-Habsburg rivalry and military transformation*. y: Frank Tallett, D. J. B. Trim (yp.) *European Warfare, 1350–1750*, Cambridge: Cambridge University Press, 110–134.

- Aksan, Virginia (2006): War and peace. у: Suraiya N. Faroqhi (ур.) *The Cambridge History of Turkey III, The Later Ottoman Empire, 1603–1839*, Cambridge: Cambridge University Press, 81–117.
- Гавриловић, Славко (1993): *Из историје Срба у Хрватској, Славонији и Угарској: (XV–XIX век)*. Београд: Филип Вишњић
- Lund, Erik A. (2012): The Generation of 1683: The Scientific Revolution and Generalship in the Habsburg Army 1686–1723. у: Brian J. Davies (ур.) *Warfare in Eastern Europe, 1500–1800*, Leiden: Brill, 199–248.
- Ottenfeld, Rudolf von, Oscar Teuber (1971): *Die Österreichische Armee von 1700 bis 1867*. Graz: Akademische Druck- u. Verlagsanstalt
- Pepper, Simon (2010): Aspects of operational art: communications, cannon, and small war. у: Frank Tallett, D. J. B. Trim (ур.) *European Warfare, 1350–1750*, Cambridge: Cambridge University Press, 181–202.
- Plassman, Max (2000): *Krieg und Defension am Oberrhein. Die Vorderen Reichskreise und Markgraf Ludwig Wilhelm von Baden, 1693–1706*. Berlin: Duncker&Humblot
- Руварац, Иларион (1892): *Сѣари Сланкамен*. Земун: штампарија Симе Пајића
- Seyfert, Johann Friedrich (1760): *Kurzgefassete Geschichte aller Kaiserlichen Königlichen Regimenter zu Pferde und zu Fuß*. Frankfurt und Leipzig
- Стојановић, Љубомир (прир.): *Сѣари срѣски зайиси и најѣиси III*. Београд 1905
- Stoye, John (1994): *Marsigli's Europe 1680–1730: The Life and Times of Luigi Ferdinando Marsigli, Soldier and Virtuoso*. New Haven, London: Yale University Press
- Hochedlinger, Michael (2010): 'Onus Militare'. Zum Problem der Kriegsfinanzierung in der frühneuzeitlichen Habsburgermonarchie 1500–1750. у: Peter Rauscher (ур.) *Kriegführung und Staatsfinanzen. Die Habsburgermonarchie und das Heilige Römische Reich vom Dreißigjährigen Krieg bis zum ende des Habsburgischen Kaisertums 1740*, Münster, Aschendorff Verlag, 81–136.
- Choppin, Henri (1898): *Les Hussards: Les Vieux Régiments, 1692–1792*. Paris: Berger-Levrault

Vladimir Abramović

CONTRIBUTIONS FOR THE STUDY OF PARTICIPATION OF
SERBIAN (RASCIAN) AND HUNGARIAN MILITIA IN WARS OF
THE LATE 17TH AND EARLY 18TH CENTURY

The participation of Serbian and Hungarian irregulars in the Great Turkish War (1683–1699) has been covered in various domestic and foreign historiographical works, either as a part of more broadly conceived studies, or in more specific articles. However, this topic was, as a rule, covered from a too narrow perspective, which tended to obscure the proper evaluation of the contribution of Serbian and Hungarian militia during the wars of the late 17th and early 18th century. In this paper, we have considered the relations between regular Habsburg forces and militia, relations of its renowned commanders among themselves and towards Austrian military authorities, as well as number of men in irregular units, along with their national composition. The focus is placed on the operational capability and battlefield roles militia has fulfilled – reconnaissance, screening of friendly troops, patrolling, raiding, ambushing, seizure of provisions, capturing prisoners and “tongues”, as well as harassment of enemy formations. One of the often overlooked abilities of the Serbian militia was the capability to provide first-grade military intelligence from the depth of the Ottoman territory, due to well-branched network of informants and compatriots in the Balkans. Also, the negative aspects of irregulars were brought to light – their unruliness, sometimes dubious loyalty and propensity for looting even on a friendly or allied territory.

Keywords: *Serbian militia, Hungarian militia, Pavle Nestorović Deak, Jovan Monasterlija, Antonije Znorić, hussars, irregulars, Great Turkish War (1683–1699)*

Marija Kocić

Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet

Odeljenje za istoriju

Čika Ljubina 18–20, Beograd

marija.kocic@f.bg.ac.rs

KOMPLEMENTARNA PRIMENA EPISTOLARNE GRAĐE U KVALITATIVNOM ISTRAŽIVANJU EPIDEMIJA KUGE U OSMANSKOM CARSTVU – PRIMER SARAJEVA 1782–1783. GODINE

Istraživanje ima za cilj da pruži uvid u mogućnosti i načine korišćenja epistolarnе грађе u истраживању особености епидемија куге на територији Османског царства. Због специфичног односа према куги у тој држави научницима данас не стоји на располагању велики број извора који би омогућили систематска и интроспекцијска истраживања саме епидемије. Управо је из тог разлога последњих година у научним круговима епistolарна грађа стекла значај. У раду је та врста историјске грађе коришћена заједно са другим изворима у намери да се утврде donekle занемаривани аспекти епидемије – облици њених манифестација и одступања која би можда указивала на одеђене специфичности саме болести.

Кључне речи: *куга, Сарајево, Босна, Херцеговина, Ђулио Бајамонти, Далмација, медицина.*

UVOD

Епидемија куге у Сарајеву 1782–1783. наступила је након већ дуге историје пустошења појединих делова Европе и османског Леванта. Велика пандемија бубонске куге позната као Црна смрт изазвала је низ промена у svakodnevici.¹ Поједине европске државе počele су да примењују карантине, у посебним зградama (lazareti). У њима би особа која би допutoвала из заражене области, или оних за које се сумњало да су заражене, остajала најдуже 40 дана (пuni

1 О овим пандемijама детаљније у: Kocić – Samardžić, 2019, 32–33; овде је наведена детаљна литература

karantin). Medicina je nastojala da pronađe lek za obolele, ali je još uvek bila daleko od pronalaska penicilina. Kuga je u Evropi postepeno suzbijena primenom karantina, organizovanjem sanitarnih kolegijuma i vođenjem zdravstvene politike. Do početka 18. veka politika evropskih vlasti postala je u izvesnom smislu delotvorna, mada je zaraza i dalje opstajala, posebno na Balkanu.

Osmanska država bila je deo islamske civilizacije, u kojoj je odnos prema zaraznim bolestima bio određen predestinativnim nagoveštajima zabeleženim u delima i postupcima proroka Muhameda (haditima/hadisima). Zbog toga je važeci model ponašanja bio stav, da je kuga Božija kazna i da se protiv nje ne treba boriti.² Fatalistička koncepcija bila je dogma osmanskih vladajućih krugova sve dok nisu osnažili uticaji pojedinih evropskih država čiji su predstavnici počeli nametati Porti obavezu poštovanja karantina. Karantin je Porta pod pritiscima konačno prihvatila 1838. Time su u osmanskoj državi upravo na polju zdravstvene zaštite razbijeni verski nazori i raskinuto s fatalističkom koncepcijom.

Fatalistički odnos nije bio stran ni stanovnicima mletačke Dalmacije, o čemu svedoče izveštaji obaveštenih i školovanih savremenika iz 18. veka. Morlaci u Dalmaciji nisu bili ništa manje fatalisti od Turaka, uverenih da je kuga poslata od Boga i da je čovek ne može izbeći. Svaki put kad bi ih ispitivale mletačke vlasti, da li znaju na koji način su se zarazili, odgovarali bi da je to bila Božija volja. Na jednog savremenika poseban utisak ostavila je činjenica da oni nijednom nisu pomislili da su dobili zarazu krađom, ili posetom zaraženim ljudima i mestima.³ Takav stav uticao je i na njihov odnos prema lečenju ove zarazne bolesti i, generalno, spremnosti da prihvate domete naučne medicine.⁴

METODOLOŠKI PRISTUP I KONKRETIZACIJA RASPOLOŽIVIH IZVORA

Istraživanja kuge na balkanskom prostoru imala su za cilj da rasvetle njenu najočigledniju posledicu, smrtnost, ali su obuhvatila i druge aspekte.⁵ Istraživači su uglavnom bili prinuđeni da koriste izvore dubrovačke i mletačke provenijen-

2 O odnosu muslimanskog stanovništva prema kugi na primeru Istanbula, i generalno Osman-skog carstva, videti: Kocić – Samardžić, 2019, 46–48 i dalje.

3 “*Il fatalismo de’Turchi per riguardo alla peste è fondato sulla persuasione, in cui sono, ch’essa sia mandata espressamente da Dio, e che l’uomo non debba, né possa scansarsene, e i nostri Morlacchi, niente meno fatalisti de’Maomettani, ognivoltacchè venivano interrogati se sapessero per qual via si erano appestati, rispondevano che ciò era avvenuto per sola volontà di Dio, ne mai cadeva loro in pensiero d’aver contratta l’infezione rubando, siccome facevano, effetti contaminati, o praticando in altro modo con persone o con luoghi infetti*”; Bajamonti, 1786, 64.

4 “*non apprezzano gran fatto i rimedi dell’arte medica*”; Božić-Buzančić, 2000a, 88; Paolo Boldù, Zadar, 27. avgust 1783. Videti i: Kocić – Sanardžić, 2019.

5 Videti: Коцић, 2013,

cije. Korisni su bili i pojedini rukopisi na staroslovenskom. Osmanski izvori lišeni su podataka značajnih za ovu vrstu istraživanja. Nukret Varlik u radu objavljenom 2016. (*New Science and Old Sources: Why the Ottoman Experience of Plague Matters*)⁶ posebno je ukazao na značaj epistolarne građe u rasvetljavanju pojave, trajanja i posledica kuge na osmanskome prostoru. Njegove pretpostavke bile su osnovni motiv studije *Kuga u Istanbulu sredinom 18. veka prema izveštajima evropskih savremenika*. Tim radom smo na prethodno definisanim metodološkim osnovama koje je ponudio Varlik nastojali da odredimo pojavne oblike kuge koje su u navedenom periodu u više naleta pogodile najveći osmanski grad – Istanbul, upravo korišćenjem epistolarne građe.⁷ Takvim pristupom mogli smo da proniknemo i u stavove onovremene medicine, tretman obolelih, primenjene načine lečenja i ponuditi analizu manifestacionih oblika same bolesti izraženih kroz njene simptomatične osobenosti na telima obolelih. Isti metodološki princip primenićemo i u ovom istraživanju. Naročita pogodnost bila je dostupnost pojedinih izvora koji se mogu svrstati u epistolarnu građu, a pojavili su se u svedočanstvima objavljenim neposredno pošto se kuga povukla iz Dalmacije.

Sva pisma koja su u radu predmet detaljne analize objavljena su u okviru spisa Đulija Bajamontija (1744–1800) štampanog 1786. pod naslovom «*Storia della peste che regno in Dalmazia Negli Anni 1783–1784.*». Kako nisu bila plod njegovih napora, a trebalo je da posluže u svrhu opravdanja njegovih stavova, Bajamonti je našao za shodno da navede njihove autore i datum nastanka. Na taj način, uprkos činjenici da su originalni iskazi i ispisi danas nepovratno izgubljeni, ova pisma uspela su da budu sačuvana. Ona su štampana u trećem poglavlju pomenutog dela koje nosi naslov «*Peste ai confini della Dalmazia*».⁸ Njegov značaj u istraživanju epidemija kuge u Bosni svojevremeno je priznao i istoričar Bogumil Hrabak.⁹

Takvom metodološkom pristupu od domaćih istoričara najbliže je bio upravo Hrabak koji se u nekoliko radova posebno bavio epidemijama kuge u Bosni, obuhvativši i Sarajevo.¹⁰ Kako je u jednom od njih istakao, bosanskih izvora za istraživanje kuge bilo je malo, ali za to nije ponudio nikakvo objašnjenje, da bi u nabranjanju obuhvatio Bašeskijin letopis. Hrabak je najveći značaj u istraživanju ovog problema prepoznao u «*arhivskoj građi mediteranskih arhiva*», odnosno u dokumentima u Zadru, Dubrovniku, Veneciji, Kotoru.¹¹ Iako se dotakao u svojim navedenim radovima kuge koja je 1782–83. pogodila Sarajevo, on je epidemiju praito na većem prostoru i u dužem trajanju,

6 Videti popis literature na kraju rada.

7 Kocić – Samardžić, 2019, 30 i dalje.

8 Bajamonti, 1786, 27 i dalje.

9 Hrabak, 1981, 5.

10 Hrabak, 1989; Hrabak, 1981.

11 Hrabak, 1981, 5.

ostavljajući prostora za fundiranje novog rada koji u osnovi ima za cilj da utvrdi relevantne okolnosti vezane za trajanje, manifestaciju i pogubne posledice kuge u Sarajevu u navedenom periodu.

Đulio Bajamonti bio je lekar koji je za razliku od pojedinih svojih savremenika imao drugačiji pristup epidemiji. Bajamonti je najrepresantivniji primer prosvetiteljstva toga vremena u Dalmaciji. Na prosvetiteljstvo u Dalmaciji naročito podsticajno pokazala se komunikacija među naučnim centrima intenzivirana korišćenjem štamparske prese za publikovanje rezultata promatranja i vlastitih utisaka, i to je sve doprinelo povećanju broja traktata iz oblasti medicine. Uticaji su dolazili iz Italije. Lekari i ostali akteri društvenog života na Apeninskom poluostrvu shvatili su značaj štampane reči za sticanje novih saznanja, ali i polemičku kritiku postojećih.

Cvito Fisković smatrao je Bajamontija «*najsvestranije obrazovanim Splićaninom druge polovice 18. veka*».¹² Otac Đulija Bajamontija bio je takođe lekar. Bajamonti je studirao u Padovi.¹³ Nekoliko godina pre pojave kuge u Dalmaciji oženio se pripadnicom nižeg društvenog sloja, ali njegova porodica takvu ženidbu nije mogla da prihvati. Ista odluka uticala je na to da ne dobije položaj gradskog lekara u Splitu. Kako je Duško Kečkemet ukazao 1781. i 1782. živeo je u Kotoru.¹⁴ Cvito Fisković naveo je da je 1782. Bajamonti živeo u Herceg-Novom, gde je krstio svoju prvorodenu kćer, a radio je kao gradski lekar.¹⁵ Grad je napustio iste 1782, dok su njegovi biografi smatrali da je tokom epidemije kuge 1783–84. boravio u Splitu.¹⁶ Ove navode potvrđuje arhivska građa koju je pre dve decenije objavila Danica Božić-Buzančić, na osnovu koje se stiče uvid da je Bajamonti tokom leta 1783. bio angažovan na suzbijanju kuge u Splitu i njegovoj okolini.¹⁷ On je 1785. dobio položaj doktora na Hvaru, gde je ostao do 1790.¹⁸

POJAVA I ŠIRENJE EPIDEMIJE

Najznačajniji osmanski izvor o kugi u Sarajevu 1782–1783. pripada muli Mustafi Ševki Bašeskiji (oko 1732–1803),¹⁹ koji je epidemiju iskusio ostavši bez

12 Fisković, 1979, 573.

13 Padova je tokom 18. veka nastavila da figurira kao jedini univerzitetski centar Venecije, ali je na polju medicinskih istraživanja do istog perioda izgubila primat, kada je na glavu bila Edinburška medicinska škola; Kocić – Samardžić, 2019, 34.

14 Fisković, 1979, 573.

15 Fisković, 1979, 575.

16 Kečkemet – Ajanović, 1983, odrednica ne poseduje paginaciju. Videti i: Novak, 1978, 78.

17 Posebno videti: Božić-Buzančić, 2000a, 44; Paolo Boldù, Zadar, 19. jul 1783.

18 Novak, 1978, 76. O njegovom životu na Hvaru detaljnije u: Perinić Lewis – Rudan, 2012, 57–118.

19 Vladislav Skarić u jednom od radova nekoliko rečenica posvetio je ovom znamenitom Sarajliji, koji je po njemu bio dobrog srca i neprijatelj svakog nasilja. Detaljnije o njemu u: Skarić,

dve kćeri.²⁰ Najveći deo života proveo je u Sarajevu. Bašeskija je bio dobro upoznat sa sarajevskom svakodnevicom. Godine koje su prethodile velikom talasu kuge, nisu bile povoljne za stanovnike Sarajeva i drugih gradova Bosne. To se zaključuje iz pojedinih njegovih opservacija, koje se odnose na bolesti koje su pogađale stanovnike Sarajeva. Početak hidžretske 1193. (od 19. januara 1779. do 7. januara 1780) pao je u vreme velike studeni. Kako je naveo «*pametara nejma da pamti ovakvu zimu*».²¹ Vrlo hladna zima pretila je da će nasupiti gladna godina. Do početka maja vladala je velika suša, da bi konačno 31. maja pala obilna kiša. Usred leta pao je na planinama sneg.²² Loše vremenske prilike nisu se nepovoljno odrazile na voće i povrće, koje je te godine obilno rodilo. Novi bosanski paša Mustafa-paša Nišandžija stigao je u Sarajevo krajem godine po izuzetno toplom vremenu kakvo se, u to doba godine, nije pamtilo.²³ Tek je za vreme praznovanja «*hrišćanske Nove godine*» palo malo snega i zahladnilo.²⁴

Početak hidžretske 1194. (od 8. januara 1780. do 27 decembra 1780) pao je obilan sneg. Te godine pomrlo je mnogo žena, ali nije moguće utvrditi od koje bolesti. U vreme Jurjeva (Đurđevdana) groznica (vrućica) pojavila se među stanovnicima Sarajeva. Oborila je i Bašeskiju koji je zabeležio da je to bio njegov treći napad vrućice, koja je trajala nedelju dana.²⁵ I te godine rodilo je voće (trešnje, višnje i šljive), a tokom leta bilo je obilnih kiša s grmljavinom.²⁶ U pozno leto i jesen celih 40 dana padala je kiša.²⁷ Krajem godine pojavio se «*dečiji kašalj*» od koga je obolelo i dvoje Bašeskijine dece.²⁸

Posledice loših vremenskih prilika počele su da se osećaju od početka 1195. godine po Hidžri (od 28. decembra 1780. do 16. decembra 1781). Kako je zabeležio «*hrana je u 1195. godini bila veoma skupa zbog nerodice*».²⁹ Te godine je i «*naprasno pomrlo mnogo porodilja*».³⁰ Zbog porasta cene pšenice, većina stanovnika Sarajeva bila je primorana da se hrani kukuruzom.³¹

Kuga je pre velikog ubojitog talasa na kratko pogodila Sarajevo početkom 1782. i trajala je mesec dana, a budući da joj Bašeskija ne poklanja veliku pa-

1985, 159.

20 Bašeskija 1987, 218.

21 Bašeskija, 1987, 174.

22 Bašeskija, 1987, 176

23 Bašeskija, 1987, 179.

24 Bašeskija, 1987, 184.

25 Bašeskija, 1987, 190, 191.

26 Bašeskija, 1987, 191.

27 Bašeskija, 1987, 192.

28 Bašeskija, 1987, 195.

29 Bašeskija, 1987, 202.

30 Bašeskija, 1987, 202.

31 Bašeskija, 1987, 204.

žnju, izgleda da od nje nije stradalo mnogo ljudi.³² Tu godinu obeležila je velika suša koja je pogodila grad i okolinu. Od ospica je pomrlo mnogo dece.³³ Bogumil Hrabak smatrao je da se radilo o varioli³⁴ odnosno velikim boginjama.³⁵ U isto vreme cena kukuruza porasla je i bila gotovo jednaka ceni žita «*pa se svijet okani i kukuruza*».³⁶ Kuga je, međutim, po Bašeskiji tokom te godine bila prisutna u nekim sarajevskim mahalama.³⁷

Ovu prazninu nadopunjuju izvodi iz zvaničnih i privatnih pisama, ili izjava datih pred mletačkim sanitarnim vlastima, koje je objavio Đulio Bajamonti. On je, pošto je kuga opustošila Dalmaciju, rešio da ovoj bolesti posveti studiju napisanu iz potrebe mobilisanja javnosti. Kuga se u Bosni pojavila 1. maja 1782. u velikom i naseljenom selu Sjenici (*Seinizze*) udaljenom 150 italijanskih milja od Sarajeva.³⁸ Javnost je bila zbunjena činjenicom da li se radi o kugi, ili je u pitanju bila jedna od nekoliko zaraznih bolesti koje su odnosile stanovnike te osmanske provincije. Tek iz spisa sanitarnog odeljenja u Sinju od 26. avgusta 1782. postalo je jasno da se radi o kugi.³⁹ Do tada je, međutim, epidemija zahvatila delove Bosne i proširila se do Novog Pazara.

U dokumentu nastalom 29. avgusta 1782. u Sinju navedeno je da je tokom samo nekoliko dana u Sarajevu od kuge preminulo 400 ljudi, i da je ova bolest bila prisutna u nekim sarajevskim selima.⁴⁰ Bašeskija je bolje bio upoznat sa smrtnošću muslimanskog dela stanovništva. Iako napominje da su od kuge 1782–1783. stradalo ukupno 8.000 stanovnika Sarajeva, među kojima je bilo i hrišćana (katolici i pravoslavni) i Jevreji⁴¹ tačne podatke o smrtnosti tog dela stanovništva nije naveo. Međutim, epistolarna građa potvrđuje da su krajem oktobra 1782. kugom bili zahvaćeni Vratnik,⁴² Latinluk, At-mejdan, Trebević i Velebit, odnosno delovi Sarajeva i njegove neposredne okoline.⁴³ Precizniji po tom pitanju bio je medik u Sarajevu Valentin, koji je u pismu hirurgu u Zadru

32 Bašeskija, 1987, 209.

33 Bašeskija, 1987, 210.

34 Храбак, 1981, 34.

35 O načinu lečenja ove bolesti na primeru Istanbula videti: Kocić – Samardžić, 2019, 35–36.

36 Bašeskija, 1987, 211.

37 Bašeskija, 1987, 211.

38 Bajamonti 1786, 28; Sjenica je grad u današnjoj Srbiji, udaljena od Sarajeva oko 216 kilometara, što odgovara i navodu Bajamontija.

39 Bajamonti 1786, 30; iz registra zdravstvenog podkolegijuma u Sinju, 26. avgust 1782.

40 Bajamonti, 1786, 30; iz registra zdravstvenog podkolegijuma u Sinju, 29. avgust 1782.

41 Bašeskija 1987, 219.

42 Bogumil Hrabak naveo je u svom radu ovaj toponim kao “*Uranik*”; Храбак, 1981, 35. U originalu stoji “*Uranick*”; Bajamonti, 1786, 34; nadintendant u Imotskom, 20. oktobar 1782. Sigurno je da se radi od Vratniku, koga pominje i Bašeskija opisujući dešavanja od H. 1196. (17. decembar 1781. – 6. decembar 1782); Bašeskija, 1987, 209.

43 Bajamonti, 1786, 34; nadintendant u Imotskom, 20. oktobar 1782.

Ferdinandu 15. novembra 1782. naveo da su kugom pogođeni katolici u Sarajevu ali da je nije bilo među pravoslavcima.⁴⁴ Jevreji u Sarajevu, kojih je bilo 40 kuća, uglavnom su živeli u getu. Međutim, izgleda da su neki pripadnici ovog naroda obitavali i van geta, sudeći po istom navodu, od kojih je preminulo troje (dvojica muškaraca i jedna žena).⁴⁵

Od sredine decembra 1782. do sredine januara 1783. u delu Sarajeva poznatom kao Rupe, naseljenom pravoslavcima (u dokumentu navedeni kao Grci) od kuge je bilo zaraženo 3 kuće. U delu grada označenom kao Ispod, «što će reći ispod Trebevića», bilo je inficirano više od 300 muslimanskih kuća. Dnevno je u tom delu grada od kuge obolevalo 100 do 120 osoba.⁴⁶ U delu Sarajeva poznatom kao At-mejdan, u kome se nalazio saraj bosanskoga vezira, bilo je zaraženih. U središnjim delovima grada poznatim kao Musela i Zeta⁴⁷ (*Isetta*), na obali reke Miljacke, bilo je takođe zaraženih kuća, među muslimanima i ciganima, koji su naseljavali njihove mahale.⁴⁸ Tri dana kasnije (18. januara) Đorđe Karaman potvrdio je da je kuga bila prisutna u delu grada poznatom kao Žagrić (*Xiagrich*) i pod Trebinjem (*pod-Tribignje*). Od nje je u toku 4 dana preminulo preko 100 osoba. Njemu je, pored paroha u Sarajevu, postojanje zaraze potvrdio i medik Konstantin koji je ostao u gradu. Ovaj medik bio je u prilici da pregleda leševe i da se lično uveri da se radi o kugi.⁴⁹

Sudeći na osnovu izveštaja Petra Kovačevića, pravoslavca i osmanskog podanika, stanovnicima Sarajeva početkom 1783. bilo jasno da se radi o pomoru, ali ne i da je u pitanju kuga. Bosanski paša koji je boravio u Travniku, bio je spreman da pošalje ljude u Sarajevo da ispituju okolnosti u vezi s pomorom.⁵⁰ Odlučio je da pošalje jednog medika i trgovca. Oni su utvrdili da se u Sarajevu, kao ni u Travniku, niti drugim delovima Bosne nije radilo o kugi «*ma ch'erano febbri maligne ex coagulatione, prodotte da densità nella massa, e che le molte petecchie ed i tumori nascevano per effetto di un pernicioso governo, aumentante la forza espulsiva*». Navedeni izveštaj ukazuje na pokušaje bosanskih vlasti da i one očigledne manifestacije zaraze preinače shodno svojim interesima, i to se, pre svega, primećuje u načinu na koji je objašnjena pojava bubona. Vodili su računa kako se stanovništvo ne bi dodatno uzbudilo, a u isto vreme i granice prema mletačkoj državi ne bi bile zatvorene. Bajamonti je naveo da su i

44 Navodi ih kao *Greci*, ali se ovaj iskaz gotovo sigurno odnosi na pravoslavno stanovništvo Sarajeva; Bajamonti, 1786, 37; medik u Sarajevu Valentino mediku u Splitu Ferdinandu; Sarajevo, 15. decembar 1782.

45 Bajamonti, 1786, 37–38; isto pismo.

46 Bajamonti, 1786, 39–40; iskaz Raje Kovačevića, Imotski, 15. januar 1783.

47 Moguće Zetra.

48 Bajamonti, 1786, 40; isti iskaz.

49 Bajamonti, 1786, 41–42; usmeni iskaz Đorđa Karamana, Sinj, 18. januar 1783.

50 Bajamonti, 1786, 43–44; izveštaj nadintendanta u Imotskom, Imotski, 15. januar 1783.

Turci, koji su inače slabo bili upoznati s medicinom, sumnjali u njihov nalaz.⁵¹ Slično mišljenje delio je Pjetro Grizonjo, pravdajući njihov nalaz činjenicom da Osmanlije kugi nisu poklanjale pažnju.⁵² Do aprila je prestala svaka sumnja da se radi o kugi. O tome svedoči izveštaj katoličkog prelata koji je potvrdio da je kuga zahvatila Latinluk,⁵³ i izveštaj pomenutog Petra Kovačevića od početka aprila da je kuge bilo u Sarajevu, Zvorniku i da je zahvatila druge krajeve Bosne, približavajući se Mostaru u Hercegovini.⁵⁴

U delu *Ljetopisa* gde beleži događaje iz 1197. po Hidžri (od 7. decembra 1782. do 25. novembra 1783.) Bašeskija je svoju percepciju kuge zasnovao na broju žrtava. Kuga se pojavila na Aliđun.⁵⁵ Aliđun je muslimanski naziv za hrišćanski praznik sv. Ilije koji se praznuje 2. avgusta. Međutim, nije naveo odakle je kuga prenetu u Sarajevo, ali je i sporan deo o samoj njenoj dataciji. Ovaj deo Bašeskije zahteva dodatna tumačenja. Po svoj verovatnoći kuga se u Sarajevu pojavila 2. avgusta 1782. Na ovakav način upućuje Bašeskijin navod da je od pojave u Sarajevu tokom narednih 8 meseci kuga u proseku odnosila relativno mali broj ljudi.⁵⁶ To bi značilo da je kuga od početka avgusta 1782. do marta 1783. godine bila prisutna u gradu, ali da još uvek nije razvila do krajnjeg stepena svoj ubojiti efekat. Bašeskija, koji je i sam kontradiktoran, neposredno novim iskazom potvrđuje ovu našu tvrdnju. Naime nakon toga (od aprila 1783) narednih četiri meseca svakog dana umiralo je u proseku 20 do 30 osoba,⁵⁷ što ukazuje da je epidemija na vrhuncu (od početka aprila do kraja jula 1783). Kako je zabeležio: 33. dan iz Jurjeva⁵⁸ u Carevoj i Begovoj džamiji «*što u podne,*

51 *“I Turchi, che non conoscono gran fatto le teorie mediche, rimasero poco persuasi di tale sentenza: ma ben dovea succedere altramente fra noi, che coltiviamo le scienze, ed abbiamo in credito la dottrina.”*; Bajamonti, 1786, 45; isti dokument.

52 Pjetro Grizonjo naveo je: *“...innoltrò nella Bosnia persone intendenti per esplorare la verità delle precorse diffamazioni. Gli esploratori incontrarono mille inciampi. Diedero addietro a mezzo il cammino, e furono obbligati contentarsi di alcune notizie, che ritrassero da fonti impuri. Non vollero però mostrar di essere ritornati senza costrutto; e siccome furono persuasi, persuasero, che il male che serpeggiava nella Turchia era un Epidemio totalmente diverso dal contagioso pestilenziale. Furono creduti; ed a ragione si dovea prestar fede a’medesimi, e per le loro cognizioni, e per il loro carattere. Ma la loro buona fede era stata sorpresa. Gl’Ottomani tratto tratto bersagliati dal flagello della peste, non ne fanno gran caso?”*; Grisogno, 6 (delo nema paginaciju).

53 Bajamonti, 1786, 47; Alović iz Kreševa parohu u Posušju, 31. mart 1783.

54 Bajamonti, 1786, 47; iskaz Petra Kovačevića, osmanskog podanika iz Mostara dat nadintendatnu u Imotskom, Imotski, 3. april 1783.

55 Bašeskija 1987, 218.

56 Bašeskija 1987, 218.

57 Bašeskija 1987, 218.

58 Jurjevo je praznik svetog. Jurja koji pada 23. aprila. U pravoslavnoj crkvi njegovu analogiju predstavlja praznik sv. Đorđa (Đurđevdan) koji se praznuje 6. maja. Do reforme kalendara 1582. oba ova praznika slavljena su istog dana.

što u ikindiju⁵⁹ klanjale su se trideset i četiri dženaze». ⁶⁰ Još teža situacija vladala je 6. juna kad je u obe džamije klanjano ukupno 45 dženaza. ⁶¹ Na osnovu kazivanja Bašeskije moguće je utvrditi da je, iako je kuga gotovo kao endemična pojava opstajala u Sarajevu, novi talas zahvatio grad od avgusta 1782. do avgusta 1783. kad je poprimila razmere epidemije. Kao i u slučaju Istanbula, i u Sarajevu je najubojitiji efekat ostvarila tokom letnjih (najtoplijih) meseci. Do sličnih zaključaka došao je Bogumil Hrabak koji je naveo da je od Ilindana do Ilindana u Sarajevu umrlo 8.000 stanovnika (muslimana, hrišćana, Jevreja i dece). ⁶²

Po jednom savremenom iskazu u Sarajevu je samo do maja 1783. preminulo više od 7.000 ljudi. ⁶³ Početkom navedenog meseca dnevno je umiralo 200 ljudi. ⁶⁴ Nadintendant u Imotskom koji je zabeležio iskaze očevidaca, naveo je da je od pojave do početka Uskrasa 1783. od kuge preminulo 12.000 ljudi. ⁶⁵ Kad je kuga postala očigledna, stanovništvo je masovno počelo da napušta grad. Katolici su se povlačili prema Sutjesci, pravoslavni ka Mostaru. ⁶⁶ U izveštaju glavnom sanitarnom klegijumu (*Magistrato al Sanita*) u Veneciji generalni providur Dalmacije Paolo Boldù početkom jula 1783. naveo je da je od kuge dnevno umiralo 80 do 100 osoba, dok su mnogi stanovnici napustili grad da bi se spasili. ⁶⁷ Po Bašeskiji kuga je potpuno iščezla tek sredinom avgusta 1783. ⁶⁸ Njegov navod potvrđuju zvanični mletački izveštaji koji nakon tog datuma uopšte ne pominju kugu u Sarajevu, mada je trajala u pojedinim delovima Bosanskog pašaluka. ⁶⁹ Bogumil Hrabak je, međutim, naveo da je kuga

59 Poslepodnevni namaz (molitva).

60 Bašeskija 1987, 218.

61 Bašeskija 1987, 218.

62 Hrabak, 1981, 34.

63 Bajamonti, 1786, 47; iskaz Petra Kovačevića, osmanskog podanika iz Mostara nadintendantu u Imotskom, Imotski, 3. april 1783.

64 Bajamonti, 1786, 49; nadintendant u Imotskom, Imotski, 3. maj 1783.

65 Bajamonti, 1786, 50; isti dokument. Različite verzije o broju mrtvih od kuge u Sarajevu pominje u pismu pisanom na lokalnom (ilirskom) jeziku u kome je naveo da su neki govorili da je od kuge preminulo 8.000 ljudi, a drugi 15.000; Bajamonti, 1786, 52; fra Anđelo Glavaš iz Kreševa vikaru samostana u Imotskom, Imotski, 22. maj 1783.

66 Bajamonti, 1786, 53–54; Andrija Rebić iz Kreševa; Kreševo, 22. maj 1783. Da se kuga tokom leta 1783. širila u druge delove Bosne dokazuju i zvanični mletački izveštaji. Posebno videti: Božić-Buzančić, 2000a, 55–56; Paolo Boldù, Split, 29. jul 1783. Po istom dokumentu, kuga je zahvatila oblast Duvna u Bosni, ali se počela širiti i na delove Hercegovine. Ona se pojavila u okolini Stoca, Ljubinja, Mostara i Nevesinja. Kuga je zahvatila i nekoliko kuća u Foči, zatim selu Drinići, Konjicu, kao i u prethodno navedenim mestima. O tome je Paolo Boldù bio obavešten od strane nadintendanta u Herceg-Novom Burovića. Avgusta kuga je stigla i u Podgoricu; Božić-Buzančić, 2000a, 93; Paolo Boldù, 28. avgust 1783.

67 Božić-Buzančić, 2000a, 32; Paolo Boldù, Zadar, 8. jul 1783.

68 Bašeskija 1987, 218.

69 Videti: Božić-Buzančić, 2000a; Božić-Buzančić, 2000b.

opstala u Sarajevu i tokom jeseni, a povukla se tek krajem novembra, mada je i tokom decembra od nje «*dnevno sahranjivano po tri čeljadi*».⁷⁰

SIMPTOMI I TOK BOLESTI

Za stanovnike Bosne je godina 1782. počela novim naletom bolesti. Velike boginje, grip (*flusso*)⁷¹ i druge *akutne groznice*⁷² ovladale su tolikom žestinom da su pojedini savremenici sumnjali da se radilo o kugi.⁷³ Đulio Bajamonti iznosi zanimljiv podatak kojim nismo raspolagali kad smo istraživali kugu u Istanbulu, kad smo potvrdili da se kuga nakon izvesnog vremena pretvarala u neku vrstu groznice, sudeći po opisima toka bolesti. Mnogi ranomoderni izvori period «*jenjavanja*» epidemije nazivali su *malignom groznicom (febre maligna)*.⁷⁴ Analizirajući zdravstvene prilike u Bosni na početku 1782. Bajamonti je naveo da se u periodu izlečenja kod obolelih obično javljala maligna groznica, koju su Turci zvali *tarlema*.⁷⁵ Za objašnjenje tog pojma i njegovog značenja danas ne postoje pouzdani podaci, dok je sam Bajamonti izjednačava s malignom groznicom. To je ujedno prvi nama poznati slučaj da su se na prostoru Bosne, verovatno pod uticajem okruženja, počele razlikovati određene varijacije zdravstvenog stanja bolesnika, koje su imale veze sa kugom, ili njenim neposrednim «*derivatima*».

Epistolarna građa dragocena je u nedotostatku zvaničnih izveštaja osmanske administracije, a pružala je pojedinosti o nastanku i toku bolesti. Prvi detaljan opis epidemije nalazi se u pismu iz novembra 1782. Oboleli je prvo počeo da oseća znake uznemirenosti (teskobe).⁷⁶ U pismu je korišćen izraz «*trato*» koja pored ostalih u anatomiji ima značenje «*snop nervnih vlakana*». Prema tom opisu zaraženi bi iznenada počeo da oseća jaku bol u određenim delovima tela, zatim bi usledili bolovi u predelu srca, koje bi počelo usporeno da radi.

70 Hrabak, 1981, 34.

71 influenza

72 Bajamonti ih navodi kao «*febre acute*»; Bajamonti, 1786, 27.

73 Bajamonti, 1786, 27.

74 Videti poglavlje «*Kužna (pestilentna) groznica*» u: Kocić – Samardžić, 2019, 59–60. Ovde je navedena dodatna literatura.

75 Obaj Bajamontijev naziv u originalu glasi: «*Fra le ragioni per cui le dette malattie cagionarono molta strage fu probabilmente la svantaggiosa cura applicata alle medesime, o l'abbandono in cui si lasciavano, specialmente le febbri da noi dette maligne e colà denominate tarlema, temute da' Turchi più dello stesso contagio, dimodochè ben sovente chi ne cade infermo resta privo delle più necessarie assistenze*»; Bajamonti, 1786, 27. Bogumil Hrabak donekle progresno tretira ovaj izraz. Videti: Храбаk, 1981, 35.

76 Koristi termin «*gelosia*», koja u današnjem italijanskom jeziku ima značenje ljubomore, ali se na taj način ne može prevesti u analiziranom originalu. Verovatno se taj izraz odnosio na *uznemirenost*, kako smo ga i preveli.

Zatim bi usledila pojava velikih bubona u predelu prepona i ispod pazuha, koji bi za kratko vreme počeli da gnoje, najavljujući skoriju smrt obolelog.⁷⁷ Kao najznačajnije simptome epidemije upravnik sela Aržana u narednom pismu napisanom 17. novembra naveo je usporeni rad srca, groznicu, da bi usledila pojava bubona i karbona.⁷⁸ U opisu obolelih Rajo Kovačević sredinom januara 1783. naveo je detaljan opis, preciznije prvih manifestacija. Bolest u početnom periodu bila bi praćena velikom groznicom i povraćanjem, a zatim bi se javio jak bol u glavi u ramenom delu.⁷⁹

Najdetaljniji opis kuge koja je te godine vladala u Bosni, odnosi se na primere obolelih u Kreševu. Izveštaj potiče od pripadnika franjevačkog reda koji su u tom mestu imali samostan. Fra Andria Reba (Rebić) kolegi je 22. maja 1783. pisao da se bolest javljala jakim bolovima u glavi. Bol bi obično bio toliki da bi zaraženog oborio na mestu na kome bi se zatekao. Odmah bi usledila snažna groznica. Potom bi se pojavile velike okrugle crvene izrasline po preponama, na bedrima, ispod ušiju i po grlu obolelog. Te izrasline vremenom bi dobile purpurnu boju. Izrasline bi nastavile da se šire po celom telu. Potom bi se pojavili karboni, odnosno crne tačke, za koje autor izveštaja koristi izraz “*petecchie*”. Ubrzo bi obolela osoba preminula. Nijedan od zaraženih nije imao mogućnosti za oporavak i niko od njih nije mogao da doživi sledeći dan.⁸⁰

Na osnovu takvih opisa nadintendant za zdravstvo u Imotskom sastavio je izveštaj kojim je vlastima u Zadru ukazao na anatomske osobenosti epidemije. U njegovom pismu od 26. maja 1783. stoji da bi zaraženi prvo počeo da

77 Originalni opis manifestacije bolesti glasi: “...è quello certamente che là si sente manifestato con sintomi di tutta gelosia, vale a dire, che affliggendo tutto ad un tratto il paziente con un'oppressione e languor di cuore ed in seguito con elevazione all'inguine oppur sotto l'ascella di grosso bubbone, che non suppurando in pochissimi giorni, riduce quello al suo fine”; Bajamonti 1786, 35; pismo upravnika sela Aržani u imotskoj oblasti, 9. novembar 1782.

78 U originalu opis glasi: “rapporto a'sintomi del morbo che il più significante ed osservabile vi regna, cioè accompagnato da languor preventivo di cuore, febbre, ed apparizione successiva di bubbone elevato...e carboni”; Bajamonti, 1786, 36; pismo upravnika sela Aržana, 17. novembar 1782.

79 “Il principio di tal male comincia con una gagliardissima febbre, accompagnata da vomito e da insoffribile dolor di capo e spalle; indi se gli scopre un picciolo brusco nelle parti dell' anguinaja, sotto li scagli e dietro al collo, il quale, aumentandosi di giorno in giorno, cresce alla grandezza d'una cipolla, nel mezzo della quale si rimarca una picciola puntina di color pavonazzo”; Bajamonti, 1786, 39–40; iskaz Raje Kovačevića, Imotski, 15. januar 1783.

80 U originalu glasi: “La malattia, fratello, è di questa maniera: precede un fiero dolore di capo, e così forte, che le genti a terra cadono, ed a stento, finché si confessano, possono sostenersi ad una palizzata. Dopo di questo, succede la febbre ardentissima, e poi si solleva come una grande cipolla o sul inguine, o sotto al braccio, o sulle coscie, o all' intorno delle orecchie, o della gola, e tutta rossa, e dall'intorno presso alla pelle violacea; dappoi si spargono per tutto il corpo, come miglio le petecchie inclinati al nero, e subito muore. E chi si ammala non si ricupera altro, ma non può arrivare ad un giorno nessuno”; Bajamonti, 1786, 52–53; pismo fra Andrie Rebića, samostan u Kreševu, 22. maj 1783.

oseća nesnosan bol u glavi, koju nije mogao normalno da podupire. Potom bi se na preponama pojavili buboni, ili ispod pazuha. Ti buboni imali su crvenu boju, dok su pri ivici bili ljubičasti. Potom bi se pojavile crne izrasline koje je i nadintendant u Imotskom opisao kao “*petecchi*”, što se odnosilo na karbone. Njihova pojava bila je siguran znak da će zaražena osoba brzo da premine.⁸¹ Za te crne plikove muslimani u Bosni koristili su izraz “*aspa*”.⁸²

Potpuno osoben, posebno slučajevne manifestacija kuge, je opis Đerđa Olovčića u Kreševu od 22. maja 1783. Njegovo kazivanje može se u izvesnoj meri osporiti, posebno na onim mestima na kojima izlaže sopstvene impresije. Njegova tvrdnja da se kuga nikada do tada nije pojavila u takvom obliku potiču od osobe okrenute vlastitom vremenu, vođenoj željom da istakne prevelike patnje s kojim su se njegova sabrača u kreševskom samostanu suočila. Iako Olovčić nije bio medicinski obrazovan, posmatranjem je došao do zaključka da se kuga mogla manifestovati na nekoliko načina. Kod pojedinih zaraženih osoba jedini njen znak bili su buboni, dok bi drugi, verovatno od bolova, zapali u stanje derilijuma. Bili su mu poznati slučajevi da je jedna ista osoba mogla i po nekoliko puta da se zarazi kugom, i preživi. Da bi ukazao na žestinu epidemije koja je u to vreme pogodila njegovo okruženje posebno je istakao da one osobe koje su ranije dva puta preležale kugu, u ovom njenom naletu sigurno bi preminule.⁸³

Pjetro Grizonjo u opservaciji kuge na teritoriji mletačke Dalmacije u istom periodu, primetio je da nisu svi zaraženi imali identične simptome. Prema pisanju ovog savremenika, prosečna manifestacija bolesti bila je strahovit bol u glavi, praćeno velikom temperaturom, i u ponekim slučajevima povraćanjem. Ovo je bio po Grizonju siguran znak da zaražena osoba neće preživeti. Zatim bi se na određenim delovima tela pojavili bunoni i karboni. U pojedinim slučajevima zaražena osoba umirala je i pre pojave bubona. U drugim slučajevima, na telu umrlog mogle su se приметiti tek njihove naznake. Generalno, period bolovanja (ležanja u krevetu) kratko je trajao.⁸⁴ Takođe, bolest nije ostavljala iste posledice na psihičko stanje bolesnika. Kod jednih ona se manifestovala

81 U originalu ovaj navod glasi: “*che ne'colpiti dal ferrigno morbo si riconoscono per sintomi l'impossibilità a pazienti di sostenere il capo ritto, apparizioni di bubboni all'inguine o sotto l'ascelle, di color rosso e con circonferenza violacea, e manifestazione ad alcuno di larghe e frequenti petecchi e per tutto il corpo, il qual sintomo in particolare decide di pronta ed irreparabil morte*”; Bajamonti, 1786, 57–58; pismo nadintendanta u Imotskom, 26. maj 1783.

82 Bajamonti, 1786, 54; pismo Andrije Rebića nadintendantu u Imotskom, 22. maj 1783.

83 “*Peste maravigliosa mai pria conosciuta di tale malvagità; sopr' alcuni se ne solleva una, sopra alcuni anche due e tre, ed alcuni vengono aspersi di sole petecchie, a guisa del vajuolo; alcuni delirano e saltano, ed è tanto malvagia, che quelli, i quali risanarono da due pesti fino ad ora, adesso muojono da questa.*”; Bajamonti, 1786, 54; pismo Đerđa Olovčića, Kreševo, 22. maj 1783.

84 Grisogno, 21–22.

“napuštanjem duha”, nagoveštavajući da je oboleli zapao u stanje apatije, a kod drugih ispoljavanjem besa i ljutnje. Mnogi oboleli trpili su velike bolove od bubona i umirali u agoniji.⁸⁵

Svi izvori koji su predmet ovog istraživanja u određenoj meri ukazuju na osnovne manifestacije epidemije i svi u jednakoj meri ukazuju da je ona pogađala pripadnike svih verskih zajednica u Sarajevu. Od nje nisu bili pošteđeni katolici, pravoslavni, Jevreji, muslimani, kao ni Cigani koji su takođe činili deo gradskog stanovništva. U pogledu uzrasta po koji se epidemija pokazala posebno pogubnom, epistolarna građa ne navodi nijedan konkretan primer, ukazujući da je kuga pogađala sve, od najmlađih do najstarijih žitelja Sarajeva. Gotovo neočekivano, po ovom pitanju određena razjašnjena ponudio je savremenik ove epidemije – Mula-Mustafa Bašeskija. Na jednom mestu u *Ljetopisu* naveo je da je prvih deset meseci od pojave kuga najveću smrtnost izazvala “među djecom siromašnog svijeta”.⁸⁶ Isti slučaj dešavao se i u drugim okolnostima, kako pokazuje primer Istanbula. Time primer Sarajeva 1782/83. dokazuje ranije utvrđenu činjenicu da je epidemija kuge u pojedinim naletima posebno veliku stopu smrtnosti imala među mlađom populacijom, ali su zabeleženi i slučajevi kad je odnosila u većem broju starije stanovništvo. Ovo je pre svega moglo da zavisi od jačine imuniteta koje je osoba uspeła da razvije.

LITERATURA

- Bajamonti, Giulio (1786):** *Storia della peste che regno in Dalmazia Negli Anni 1783–1784*. Venezia: Presso Vincenzio Formaleoni.
- Bašeskija, m. M. Š. (1978):** *Ljetopis (1746–1804)*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Božić-Buzančić, Danica (2000a):** Lettere al L'ecellentissimo Magistrato sopra la Sanita di Venezia dell'Illustrissimo ed Eccellentissimo signor Paolo Boldu Proveditore Generale in Dalmazia ed Albania, l'anno 1783. *Fontes izvori za hrvatsku povijest*, 6, 18–160.
- Božić-Buzančić, Danica (2000b):** Lettere al L'ecellentissimo Magistrato sopra la Sanita di Venezia dell'Illustrissimo ed Eccellentissimo signor Francesco Falier Proveditore Generale in Dalmazia ed Albania, l'anno 1783–1784. *Fontes izvori za hrvatsku povijest*, 6, 162–364.
- Grisogno, Pietro:** *Sopra il morbo pestilenziale insorto nella Dalmazia Veneta l'anno 1783. Lettera el conte Pietro Nutricio Grisogono Avvocato Veneto diretta al chiarissimo dottor Christiano Wolf medico Svedesse, e socio delle Reali Accademie di Berlino, Lipsia ec. Seconda Edizione*. Mantova: Nella Stamperia di Giuseppe Braglia.

⁸⁵ Grisogno, 23.

⁸⁶ Bašeskija, 1987, 218.

- Kocić, Marija – Samardžić, Nikola (2019):** Epidemije kuge u Istanbulu sredinom XVIII veka prema izveštajima evropskih savremenika. Beograd: Naučno društvo za istoriju zdravstvene kulture, 2019 (separat). Preštampano u: *Acta historiae medicinae veterinae*, 38, 1–2, 30–80.
- Varlık, Nukret (2016):** New Science and Old Sources: Why the Ottoman Experience of Plague Matters. U: Green, M. H. (ed.), *The Medieval Globe, vol. 1: Pandemic Disease in the Medieval World Rethinking the Black Death*, 1, 193–227.
- Vince-Pallua, Jelka (1996):** Julije Bajamonti – etnograf, etnolog?. U: Frangeš, Ivo (ur.), *Splitski polihistor Julije Bajamonti*. Split: Književni krug Split, 220–231.
- Kečkemet, Duško – Ajanović, Ivona (1983):** BAJAMONTI, Julije (Giulio), U: *Hrvatski biografski leksikon*. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža. Dostupno na sajtu: <http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=1073>; poslednji put pristupljeno 23. avgusta 2020.
- Fisković, Cvito (1979):** Julije Bajamonti u Herceg-Novom. *Mogućnosti, časopis za književnost, umjetnost i kulturne probleme*, 26, no 5, 573–584.
- Novak, Grga (1978):** Pismo dra Julija Bajamontija godine 1790. *Starine JAZU*, 57, 75–92.
- Kečkemet, Duško (1975):** Život i djelo Julija Bajamontija. U: *Julije Bajamonti, Zapisi o gradu Splitu, Izbor, prevod & komentar Duško Kečkemet*. Split: Biblioteka MM, 7–82.
- Perinić Lewis, Ana – Rudan, Pavao (2012):** Spectemur agendo – prepoznaje se po našem delovanju! Prosvjetiteljski rad biskupa Ivana Dominika Stratika i liječnika Julija Bajamontija na otoku Hvaru. *Rad HAZU. Razred za društvene znanosti*, 49=512, 57–118.
- Храбак, Богумил (1981):** Кужне редње у Босни и Херцеговини 1463–1800. *И с - њоријски зборник*, 2, no 2, 5–41.
- Hrabak, Bogumil (1989):** Talasi kuge na bosanskohercegovačkom upravnom prostoru 1463–1800. *Acta historiae medicinae stomatologiae pharmaciae medicinae veterinariae*, 29, no 1, 19–36.

Marija Kocić

COMPLEMENTARY USE OF EPISTOLARIC SOURCES IN QUALITATIVE RESEARCH OF PLAGUE EPIDEMICS IN THE OTTOMAN EMPIRE – EXAMPLE OF SARAJEVO 1782–1783

The plague in its endemic form was constantly present in the Bosnian pashalic. Occasional epidemics were extremely deadly. A large number of studies from decades ago remained limited to certain features of these epidemics, mainly focused on summary presentations, based on the statements of government officials, or the contemporary testimonies. Recently, the science raised the question of using epistolary material

of neo-ottoman provenance in order to examine medical manifestations of the disease. In Ottoman history, epistolaric sources are of an exceptional importance. The reconstruction of the plague epidemic in Sarajevo in 1782–83, on the basis of such sources, indicates that the plague in Sarajevo showed certain features, primarily in terms of the age structure of the deceased. As contemporaries unequivocally testify, in certain periods, in most cases, the plague affected mainly the younger part of the population. At a later stage, it carried predominantly the elderly. None of the analyzed sources specifically recognized any measures taken by the Ottoman authorities to remedy the epidemic. The citizens of Sarajevo, withdrew to rural estates on their own initiative, or to more remote areas. This research tried to precisely determine the timing of the infection appearance, the details of its spread, the attitude of the Ottoman authorities towards the epidemic, and finally all the manifestations of the disease. Sources indicated that the plague in Sarajevo did not cause the same symptoms in each particular case of infection and disease.

Keywords: *plague, Sarajevo, Bosnia, Hercegovina, Giulio Bajamonti, Dalmatia, medicine.*

İbrahim Serbestoğlu

Ondokuz Mayıs University, Turkey
ibrahimserbest53@hotmail.com

Abidin Temizer

Burdur Mehmet Akif Ersoy University, Turkeye
abitem@gmail.com

MEHMED FERIDUN BEY; THE AMBASSADOR OF THE OTTOMAN EMPIRE TO BELGRADE (May 1890-May 1893)

The Ottoman Empire began to establish diplomatic relations immediately after Serbia gained its independence with the Berlin Treaty. In this context, the first embassy was opened in Serbia in early 1879 and Hüseyin Hüsnü Sermed Efendi was appointed as the first ambassador on May 1879. After Hüseyin Hüsnü Sermed Efendi, Babanzâde Halil Halid Bey (September 1880-January 1885), Yusuf Ziya Pasha (October 1885-December 1889), Mahmud Nedim Pasha (December 1889-May 1890) were appointed as ambassador in Belgrade. Mehmed Feridun Bey was the 5th ambassador appointed to Belgrade (May 1890-May 1893). In this study, the process of Mehmed Feridun Bey's appointment to Belgrade and his activities in Belgrade are discussed. The Ottoman Archive documents constitute the main source of the study.

Keywords: Mehmed Feridun Bey, The Embassy of Ottoman in Belgrade, Serbia, Ottoman Empire, Balkans

INTRODUCTION

The present study covers the biography of the Ottoman Empire's Belgrade ambassador Mehmed Feridun Bey and his activities in Belgrade Embassy. This article, which was written by using Ottoman archive documents and the literature, will give information about Mehmed Feridun Bey and his activities and show the role of Feridun Bey's role in the relations between the two countries.

Relations between Ottomans and Serbs started with the Ottoman Empire's passage to Rumelia. In the process that started with the Byzantine request for help from the Ottoman Empire against the Serbs¹, wars took place in Chermomenin 1364, 1371 and 1372 and Niš was conquered by the Ottomans in 1375. The invasions Ottoman Empire started in Serbia were completed with the conquest of Belgrade in August 1521.²

Turkish-Serbian relations, which were free of problems in general until 19th century, began to deteriorate with the 1804 riot.³ Serbian riots were effective in a short time and with the Bucharest treaty signed after the 1806–1812 Ottoman-Russian war, the Ottoman Empire accepted Serbia to be free in internal affairs.⁴ However, the Serbs did not think that this was enough and continued their riots. In the riots of 1815 and 1821⁵, the main goal of Serbs was independence. At the request of Russia, Serbia was also included in the Edirne treaty, which ended the 1828–1829 Ottoman-Russian war. After this treaty, Ottoman Empire recognized the autonomy of Serbs with the decree issued on October 17, 1830.⁶ Serbs continued to struggle for independence after they gained their autonomy. For this purpose, the Serbian governance tried to get the support of Western powers, especially Russia, on the one hand⁷ and supported riots against the Ottoman Empire on the other hand. One of these riots is the 1875 Herzegovina rebellion. By supporting the Herzegovina rebellion which broke out in 1875, Serbia once again had to confront the Ottoman Empire. First, at the end of July 1875, "General Committee for Aid to the Riot" was established. After this, two thousand volunteers and three million dukas of financial aid were sent to Herzegovina.⁸ Not content with this, Serbia also demanded Ottoman Empire to leave the region. When the Ottoman Empire rejected this demand, Serbia made a treaty with Montenegro and declared war on the Ottoman Empire. Despite winning the war with Serbia-Montenegro, Ottoman Empire could not get anything in return. With the involvement of European countries, a conference was held in Istanbul on December 23, 1876. In order to invalidate this conference which was held for European countries to interfere with the internal affairs of the Ottoman Empire, the Sublime Porte declared Kanun-ıEsasi on the day the meeting would start; however, it

1 Cezar 2010, 30–32.

2 Hammer 1997, 19–20; Başar 2010, 52; Eroğlu 2017, 84–88.

3 Cezar 2010, 2858–2863.

4 Toprak 2013, 351.

5 Hacısalihoglu 2009, 123.

6 The autonomy process of Serbia has been studied in detail by Ayşe Özkan. For detailed information on this, see Özkan 2011.

7 Toprak 2013, 351–352.

8 Gölen 2009, 145–182; Gölen 2010, 122–125.

did not have any influence on foreign delegates. At the end of the conference, European states informed the Sublime Porte about the decisions, including the provisions that the territories of Serbia and Montenegro were expanded. However, the Ottoman Parliament, which convened on January 18, 1877, declared rejecting the conference decisions.⁹ These developments made the tense Ottoman-Russian relations even tenser and prepared the basis for 1877–1878 Ottoman-Russian war.

Finally, Serbia gained independence with the Treaty of Berlin signed after 1877–1878 Ottoman-Russian war.¹⁰ Thus, the riots which started in 1804 reached their goal 74 years later.

1. THE BEGINNING OF OTTOMAN-SERBIA DIPLOMATIC RELATIONS AFTER SERBIA'S INDEPENDENCE

Ottoman Empire immediately started diplomatic relations with Serbia, which gained independence with the Treaty of Berlin, and appointed an ambassador to Belgrade. This situation can be explained with the policy Abdulhamid II followed in the foreign politics. The main goal of Abdulhamid II was to prevent the state from losing further land and to minimize the foreign interventions as much as possible. He followed a balance policy between countries in order to reach this goal. This way, while he used the Western states as a counterbalance factor against each other on the one hand, he tried to take advantage of the disagreements of states with each other, especially the Balkan countries that had just left the Ottoman Empire, on the other hand. For example, he preferred Germany, emerging as a new power, as an alternative ally against England, France and Russia; and used the Macedonian issue¹¹ against Bulgaria, Serbia and Greece. He pit England against France in Egypt and England against Germany with the Berlin-Baghdad Railway Project in Basra and Mesopotamia.¹²

One of the important strategies followed by Abdulhamid II for a peaceful foreign policy is the friendships he made with the leaders of countries. The best examples of this is the friendships he made with German emperor Wilhelm II¹³, Serbian King Milan and Montenegro Prince Nikola.¹⁴

9 Aydın 2015, 103–113.

10 Öztuna 2006, 58.

11 For Macedonia issue, see Adanır 2001).

12 Bolat2014, 21.

13 Ortaylı, 2004.

14 Özcan 2015, 57.

Since Abdulhamid II's goal was a peaceful foreign policy, he immediately recognized Serbia, Montenegro and Romania, which had just separated from the Ottoman Empire and by appointing ambassadors and consuls to these countries, he both showed his good will and protected the rights of Muslims in the Balkans through the consulates established.

During the process of Ottoman-Serbia diplomatic relations which started right after 1878 Treaty of Berlin, an embassy was opened in Belgrade in early 1879 and Hüseyin Hüsnü Sermed Efendi was appointed as the first Turkish ambassador.¹⁵ Sermed Efendi remained in this post until August 1880, in which he was appointed as the ambassador to Cetinje.¹⁶ After Sermed Efendi, Babanzâde Halil Halid Bey was appointed as Belgrade ambassador. Halil Halid Bey continued this post, which he was appointed on September 20, 1880, until January 1885.¹⁷

After Halil Halid Bey, Yusuf Ziya Pasha was appointed as the Belgrade ambassador. He served between October 1885-December 1889.¹⁸ The fourth ambassador appointed to Belgrade is Mahmud Nedim Pasha.¹⁹ Shortly after Mahmud Nedim Pasha was appointed to Belgrade as the ambassador, he was removed from this post and sent to Athens again with the title of ambassador.²⁰ Thus, he was the Belgrade ambassador for about five months between December 1889 and May 1890.

Mehmed Feridun Bey was appointed as the minister plenipotentiary in place of Mahmud Nedim Pasha. He carried out this duty for three years between May 1890 and May 1893.

Diplomatic relations of the Ottoman Empire with Serbia were not carried out only through Belgrade embassy. Due to the large Muslim population in Serbia, consulates were opened in many cities. Belgrade, Niš, Vranja, Užice and Kragujevac are the cities in which Ottoman Empire had consulates.

2. OTTOMAN AMBASSADOR TO BELGRADE MEHMED FERIDUN BEY

2a. Mehmed Feridun Bey's Biography

Mehmed Feridun Bey, the son of Kemal Bey, the General Minister of Organization, was born on June 17, 1847. He attended Bayezid Junior High School

¹⁵ Özcan and Temizer 2015, 57.

¹⁶ BOA, İ.HR, 279/17118.

¹⁷ Özcan and Temizer 2015, 52–56; BOA. HR. TO., 19/31.

¹⁸ BOA. İR. HR., 36/20260.

¹⁹ BOA, HR. TH. 95/15; BOA. İR. HR., 36/20279.

²⁰ BOA. HR. TH. 99/3.

after taking lessons from tutors. He studied law in Paris after Mekteb-iİdadi-iAskerî (Military High School). He learned French, German and Hungarian.²¹

Mehmed Feridun Bey started civil service in *Şirket-iOsmanî*. He was only 17 years old when he started civil service. On August 8, 1864 he was appointed to the Office of Babıali Tahrirât-ı Hariciyye. On September 23, 1865, he was appointed to Paris Embassy with the title of attaché and with a salary of 1.200 kuruş. Shortly after his appointment to this post, he received Mecidi Nişanı from the fifth rank. On October 27, 1869, he was appointed as the second clerk to the Vienna Embassy. While being appointed to this post, he was given MecidiNişanı from the fourth rank this time.²²

After sixteen months in Vienna, he was appointed to Paris embassy again as the second clerk with a salary of 1.500 kuruş. He returned to Istanbul after Cemil-Pasha became the minister of Foreign Affairs in 1872. After not working for some time, he was appointed as the first clerk to the Paris embassy in 1873 with 3.000 kuruş salary and third rank. During this post, he served as acting chief of mission for three months. In February 1875, he was assigned to the Office of Tahrirât-ıHariciye with a salary of 3.100 kuruş. In 1877, he was appointed as Hilal-iAhmer (Red Crescent) clerk and member. He was the chief clerk in the delegation sent to 1878 Berlin Conference. For this duty, he was given 170 Ottoman gold allowance.²³

In 1879, he was appointed as Peşte consulate general with a salary of 3.000 kuruş and 4.125 kuruş allowance. On April 19, 1884, he was promoted to first rank and given MecidiNişanı from second rank. He was given second rank St. Anna Medal by Russia and third rank Şir u Hurşid Medal by Iran. He was also given various medals by Portuguese, Austria, Italy and France. In the report written by Vienna Ambassador Sadullah Pasha about Mehmed Feridun Bey who returned to Istanbul after his term of Office, it was stated that Feridun Bey was a moral, loyal and clever person.²⁴

On January 10, 1886, he was appointed as ambassador to Athens with a salary of 20 thousand kuruş and continued duty until September 1888. This was his first ambassadorial duty.²⁵ He became ill during his duty and demanded for his dismissal for this reason. Upon his request, he was dismissed on April 24, 1888; however, he requested to return stating that he was misunderstood. He was returned to his post 8 days later. However, he was dismissed again in August 1885 since it was decided that this situation was not appropriate.²⁶

21 BOA. HR. SAİD., 5/28.

22 BOA. HR. SAİD., 5/28.

23 BOA. HR. SAİD., 5/28; Pakalın 2008, 106.

24 BOA. HR. SAİD., 5/28.

25 BOA. HR. SAİD., 5/28.

26 Pakalın, 2008, s. 107.

Feridun Bey was appointed as ambassador to Bucharest on December 21, 1888 with a salary of 10 thousand kuruş. Feridun Bey, who was appointed to Belgrade embassy on May 10, 1890 received first rank gold Romanî Medal from Romania government.²⁷ After Belgrade embassy, Feridun Bey was appointed as ambassador to Madrid embassy in August 1894 with a salary of 10 thousand kuruş.²⁸ He continued this duty until December 1896.²⁹

Mehmed Feridun Bey held various positions after working as an ambassador. One of these is the head of Talebe-iOsmanîNazırlığı, which was re-established in the reign of Abdulhamid II. On October 29, 1899, Mehmed Feridun Bey was appointed as the head of this institution, which was established for the supervision of students in France and he went to France for this purpose. Mehmed Feridun Bey, who carried out his duty in France until 1901, was expelled by the France government on charges of espionage. Although Mehmed Feridun Bey, who took refuge in England, tried to explain to Istanbul that he was slandered, his words were not credited since he was suspected of having connections to Young Turks.³⁰

Before he died, Mehmed Feridun Bey donated his 500.000 in Hungarian Credit Bank to Hungarian Academy on condition that they taught 4 Ottoman Muslim children.³¹ Mehmed Feridun Bey died in December 1903.³²

2b. Mehmed Feridun Bey's Belgrade Embassy (May 10, 1890-May 1893)

After the Bucharest Embassy, Feridun Bey was appointed to Belgrade Embassy on May 10, 1890 with a salary of 10.000 kuruş and an allowance of 10.000 kuruş.³³ Very important developments took place in Serbia between 1890 when Mehmed Feridun Bey was appointed and 1893 when his term of Office ended. First of all, the increasing pressure of the Regency on King Alexander occupied the agenda. The former King Milan, who left the throne to his son, was very troubled by this issue and he did not hesitate to tell his thoughts on the issue to Mehmed Feridun Bey. The former King Milan, who paid a thank you visit to Mehmed Feridun Bey for attending the events held for the second anniversary of Alexander's ascension to the throne, told Feridun Bey about the policies implemented by the Regency which were extremely chauvinistic. King Milan also expressed his discomfort by saying that his divorced

27 BOA. HR. SAİD., 5/28.

28 BOA. HR. SAİD., 5/28.

29 Kunalp1991, 95.

30 Gençoğlu 2014, s.61–62.

31 Gençoğlu 2014, s.61–62.

32 BOA. HR.UHM., 357/15.

33 BOA. HR. SAİD., 5/28.

wife was also used in these policies and that he felt betrayed. However, head of the council of ministers Pašić, who talked to Mehmed Feridun Bey during the same events stated that they had been wrong many times and that the freedom and future of Serbia depended on the strength and welfare of the Ottoman Empire. Mehmed Feridun Bey expressed in his report that he did not think Pašić's words were sincere. However, it seemed that there was a serious dispute between the Regency and the king.³⁴

When King Alexander became 16 in 1893, he abolished the Regency by justifying that he became an adult. The aim of King Alexander in doing this was to get rid of the pressure of Regency and thus increased the power of the monarch.³⁵

While such serious developments were taking place in Serbia, Ottoman ambassador Mehmed Feridun Bey frequently took leave to get healed in baths in different cities by justifying his illness. He received treatment for three months in Niš in 1891³⁶, in Ostend (Belgium)³⁷, in Trieste (Italy) in 1892.³⁸ Besides, he frequently requested permission to extend the treatment period. Disturbed by his absence in Belgrade, Serbian government expressed this discomfort through Istanbul ambassador and informed Ottoman Ministry of Foreign Affairs that Mehmed Feridun Bey's return to Belgrade was not welcomed by the Serbian government.³⁹ In addition, during Mehmed Feridun Bey's service, many complaints were received by the embassy and consular officers that the problems of Muslims were not solved.⁴⁰ In addition to these, when Belgrade Embassy attaché military Major Ahmed Bey stated in his report that Mehmed Feridun Bey was not acting in the state's interest⁴¹, it was considered to exchange the position of Mehmed Feridun Bey with Bucharest ambassador Edouard Blacque Bey; however, this did not happen.⁴²

Mehmed Feridun Bey was dismissed on May 24, 1893 on grounds that his illness was preventing him from doing his job and Tevfik Bey was appointed in his place.⁴³ Thus, Feridun Bey's duty as Belgrade ambassador, which lasted for about three years, came to an end.

34 BOA., Y..PRK.EŞA., 13/17.

35 Özkan 2016, 865.

36 BOA., Y..PRK.HR., 15/5; BOA., İ..DH., 1249/97954.

37 BOA., BEO, 53/3919

38 BOA., HR.TO., 26/110.

39 BOA., Y..A...HUS., 264/177.

40 BOA., HR.TH., 129/86.

41 BOA., Y..MTV., 75/119.

42 BOA., Y..A...HUS., 264/177.

43 BEO, 206/15392.

CONCLUSION

Ottoman-Serbian relations started in the middle of 14th century. The relations which started with Ottoman Empire's supporting Byzantium against the Serbians continued with the conquest of Serbia by Ottoman Empire. Turk-Serb relations, which continued almost free of problems until 19th century, took a new turn with 1804 Serbian riot. Serbs, using the aforementioned conflicts as an excuse and with the support of states, especially Russia, reinforced the autonomy they gained with 1812 Bucharest treaty and transformed the autonomy into independence with 1878 Berlin Treaty.

Serbia, Montenegro and Romania had gained independence, while Bulgaria had gained autonomy. Abdulhamid II predicted that the newly established Balkan states would not accept their borders and take action to share the remaining land of the Ottoman Empire in the Balkans. He knew he had to take some measures against this. One of the measures the Sultan took was to recognize the states that gained independence, to start diplomatic relations immediately and to get on well with the Balkan countries.

Sultan Abdulhamid II tried to develop relations with Serbia within the context of the foreign policy he developed. One of the steps taken in this context is the establishment of mutual embassies in the two countries. Ottoman Empire appointed Hüseyin Hüsnü Sermed Efendi to Belgrade as the first ambassador. After him, Babanzâde Halil Halid Bey (September 20, 1880-January 1885), Yusuf Ziya Pasha (October 1885-December 1889), Mahmud Nedim Pasha (December 1889-May 1890) were appointed. The fifth ambassador appointed to Belgrade after Mahmud Nedim Pasha was Mehmed Feridun Bey. Mehmed Feridun Bey held this post for three years between May 1890 and May 1893.

While Mehmed Feridun Bey was in Office, a change of throne occurred in Serbia due to internal political conflicts. Due to the pressure of Regency, King Milan had to leave the throne to his son, Alexander I. This change was a victory of nationalists in Serbia and it was at a level that could affect the relations between Serbia and Ottoman Empire. Mehmed Feridun Bey managed this process in cold blood and contributed to the development of Ottoman-Serbian relations. However, although the problems of Muslims in the area increased in this period, it cannot be said that Mehmed Feridun Bey fulfilled his duty properly. Ambassadorial service of Feridun Bey, who got reactions for leaving Belgrade frequently due to his illness, ended with his dismissal on May 24, 1893.

The fact that Mehmed Feridun Bey could not get used to the climate in Belgrade is the most important reason why he got ill all the time and set his duty back. The fact that he was successful in his duties before Belgrade embassy and his appointment to Madrid embassy after Belgrade shows that his failure in Belgrade embassy results from his illness.

References

Archive

Directorate of State Archives Ottoman Archives (BOA)

- BOA., BEO, 53/3919, Tarih: H-25/01/1310
BOA., BEO., 206/15392, Tarih: H-08/11/1310
BOA., HR. SAİD., 5/28, Tarih: H-17-03-1315
BOA., HR. TH. 95/15, Tarih: 07/12/1889
BOA., HR. TH. 99/3, Tarih: 12/05/1890.
BOA., HR.TH., 129/86, Tarih: 10/05/1893
BOA., HR. TO., 19/31, Tarih: 20/10/1885
BOA., HR.TO., 26/110, Tarih: 28/10/1892
BOA., HR.UHM., 357/15, Tarih: 13/11/1903
BOA., İ.DH., 1249/97954, Tarih: H-29/03/1309
BOA.,İ.HR.,279/17118, Tarih: H-18/R /1296
BOA., İR. HR., 36/20260, Tarih: H-09/R/1307
BOA., İR. HR., 36/20279, Tarih: H-22/R/1307
BOA., Y.A...HUS., 264/177, Tarih: H-23/02/1310
BOA., Y.MTV., 75/119, Tarih: H-16/08/1310
BOA., Y.PRK.EŞA., 13/17, Tarih: H-27/07/1308
BOA., Y.PRK.HR., 15/5, Tarih: H-28/03/1309

Books and Articles

- Adanır, F. (2001). *Makedonya Sorunu*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Aydın, M. (2015) "Osmanlı-İngiliz İlişkilerinde İstanbul Konferansı (1876)'nın Yeri", *OTAM*, C. 25, S.39, pp.101-115.
- Başar, F. (2010) "Çirmen Savaşı'nın Balkan Tarihi'ndeki Yeri", *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, (12), pp. 55-55.
- Bolat, M. (2014) "1876-1914 Arası Osmanlı Devleti Dış Politikasının Genel Bir Değerlendirmesi", *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* Cilt 1, Sayı 1, pp. 16-28.
- Cezar, M. (2010). *Mufassal Osmanlı Tarihi*, C.I., Ankara:TTK.
- Eroğlu, H. (2017) "Osmanlı-Sırp İlişkiler (1347-1521)", *OTAM*, S.41 Bahar, pp. 79-106.
- Gençoğlu, M. (2014) "Sultan II. Abdulhamid'in Yurt Dışı Eğitim Politikası", *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 4, S. 2, Temmuz, pp. 33-73.
- Gölen, Z. (2009). *Tanzimat Dönemi Bosna-Hersek İsyanları*, Ankara: Alter Yayıncılık.
- Gölen, Z. (2010). *Tanzimat Döneminde Bosna Hersek*, Ankara:TTK.
- Hacısalihoğlu, M. (2009) "Sırbistan", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.37, İstanbul, pp. 121-126.
- Hammer, J. V. (1997). *Büyük Osmanlı Tarihi*, C. 5, İstanbul: Üçdal Neşriyat
- Kulauzov, M. (2006). "Сличности и разлике између сената према уставу Краљевине Србије од 1901. године и француском Закону о организацији сената од 1875. го-

- дине” (Similarities and differences between the Senate according to the Constitution of the Kingdom of Serbia of 1901 and French Law relating to the organisation of the Senate of 1875 (Loi du 24 février 1875 relative à l'organisation du Sénat)), *Зборник радова, Правни факултет у Новом Саду*, XL, бр. 1, pp. 115–124.
- Kuneralp, S. (1991). *Son Dönem Osmanlı Erkan ve Ricali (1839–1922)*, Istanbul: ISIS Yayınları.
- Ortaylı, İ. (2004). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*, Istanbul: İletişim Yayınları.
- Özcan, U. – Temizer, A. (2015). *Karadağ'da Türk Sefirleri ve Şehbenderleri*, Istanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Özcan, U. (2013) *II. Abdulhamid Dönemi Osmanlı-Karadağ Siyasi İlişkileri*, Ankara: TTK.
- Özkan, A. (2011) *Miloş'tan Milana Sırp Bağımsızlığı*, Istanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- Özkan, A. (2016) “Kosova'daki Arnavut Göçmenlerin Sırbistan'a Karşı Faaliyetler”, *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*, Yıl 9, S. XXV, Mart, pp. 101–125.
- Öztuna, Y. (2006) *Avrupa Türkiye'sini Kaybımız: Rumeli'nin Elden Çıkışı, 93 ve Balkan Savaşları*, Istanbul: Babiali Kültür Yayıncılığı.
- Pakalın, M. Z. (2008) *Sicill-i Osmani Zeyli, Son Devir Osmanlı Meşhurları Ansiklopedisi*, C. VI, Ankara: TTK.
- Pavlovic, D. (2013) “УСТАВ КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ ИЗ 1901. ГОДИНЕ (Constitution of the Kingdom of Serbia of 1901)”, *Zbornik Matice srpske za drustvene nauke*, S.144, pp. 523–538.
- Toprak, S. (2013) “Osmanlı-Avrupa İlişkileri Çerçevesinde Sırbistan'ın Bağımsızlığı”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.6, S.24, pp. 348–353.

İbrahim Serbestoğlu
Abidin Temizer

MEHMED FERIDUN BEG; AMBASADOR OSMANSKOG CARSTVA U BEOGRADU (MAJ 1890 – MAJ 1893)

Osmansko carstvo je započelo uspostavljanje diplomatskih odnosa odmah nakon što je Srbija stekla nezavisnost Berlinskim ugovorom. U tom kontekstu, prva ambasada otvorena je u Srbiji početkom 1879. godine, a Husejin Husnu Sermed Efendi imenovan je za prvog ambasadora maja 1879. godine. Nakon Husejin Husnu Sermed Efendija, Babanza de Halil Halid Bei (septembar 1880. - januar 1885.), Jusuf Zija-paša (oktobar 1885 - decembar 1889), Mahmud Nedim paša (decembar 1889 - maj 1890) imenovani su za ambasadore u Beogradu. Mehmed Feridun beg bio je 5. ambasador imenovan u Beogradu (maj 1890. - maj 1893.). U ovoj studiji se govori o procesu imenovanja Mehmeda Feridun-bega u Beograd i njegovim aktivnostima u Beogradu. Dokumenti Osmanskog arhiva predstavljaju glavni izvor ove studije.

Ključne reči: *Mehmed Feridun beg, Osmanska ambasada u Beogradu, Srbija, Osmansko carstvo, Balkan.*

Немања Вујчић,

Универзитет у Београду, Филозофски факултет

Одељење за историју

Чика Љубина 18–20, Београд

nemanja.vujcic@f.bg.ac.rs

ВЕЛСОВ НАЦРТ ИСТОРИЈЕ, 1920–2020: СТОГОДИШЊИЦА НАЈЧИТАНИЈЕГ МОДЕРНОГ ИСТОРИЈСКОГ ДЕЛА

Рад анализира *Нацрт историје* Херберта Џорџа Велса, изворно публикован 1919. и 1920. године, књигу која представља најчитанији и најпопуларнији историјски преглед написан у XX веку. Испитују се околности и мотиви за настанак овог дела, од стране писца који није био академски историчар. Истражују се и узроци огромне популарности дела, као и порекло и оправданост преовлађујуће негативне критичке реакције ондашњих професионалних историчара. Известан простор је посвећен и анализи каснијег утицаја овог рада, као и порука и закључака које се могу применити на савремене покушаје писања светске историје.

Кључне речи: *Х. Џ. Велс, свейска историја, популарна историја, масовна едукација, филозофија историје, академска критика.*

Херберт Џорџ Велс (Herbert George Wells, 1866–1946), један најутисајнијих британских писаца XX века, данас се претежно памти као отац или један од отаца научне фантастике (израз који он није користио), као аутор *Времејлова*, *Осврва доктора Мора*, *Невидљивој човека*, *Рајна свейова*, и других фантастичних, али уједно и друштвено и политички сугестивних прозних дела.¹ Углавном захваљујући овим делима, он је и данас радо читан писац који инспирише и модерне ствараоце. Ове и

1 За Велсов живот и стваралаштво уопште вид. Dickson 1969; West 1984; Draper 1987; Foot 1995; Partington 2008; Sherborne 2010; Roberts 2019. Hammond 1999 даје детаљан хронолошки преглед свих догађаја у Велсовом животу.

прошле године смо видели неколико телевизијских и филмских наслова који представљају адаптације његових дела или су бар инспирисане његовим мотивима.² Велсов каснији опус није остао видљив у подједнакој мери. Његова познија, реалистична проза, данас се ретко чита, док су радови које је писао у области популарне науке, образовања и друштвене реформе махом заборављени. Међутим, далеко најпопуларнији плод његовог пера није ни роман а ни збирка прича или социјална утопија. У питању је историја, и то историја света. Објављена под насловом *Нацрт историје* (*The Outline of History*) пре равно сто година, она представља најчитаније, комерцијално најуспешније историјско дело модерног доба.

Зашто би се један романописац одлучио да пише историју? „Први светски рат је потресао Велсова уверења до сржи.“³ Побуде за писање он је открио током борбе са озбиљним унутрашњим дилемама, које су га упорно опседале у последњој години рата. Он их овако описује, подвлачећи тренутак у коме су избили на површину: „Многи су разлози покретали писца да покуша да напише Светску историју у 1918. години. Била је то последња, најуморнија, разочарањима највише испуњена година Великог рата. Свугде је било несносне оскудице, свугде су људи били у жалости. Број мртвих и осакаћених је достигао непрегледне милионе. Људи су осетили да је наступила криза у светским дешавањима. Били су одвише уморни и оптерећени губитком да разматрају сложеније могућности. Нису знали да ли су суочени са сломом цивилизације или почетком нове фазе људског удруживања...“ (I *Intr.* 1, 1).⁴ Заиста, био је то историјски тренутак када су многи преиспитивали све што су знали и све оно у шта су веровали. Окретање прошлости, размишљање о њој није нетипична реакција људи збуњених садашњицом или разочараних у њу.

Велс је уочио пробуђено занимање за прошлост, делимично и стога што га је и сам делио. Проблем, по њему, био је тај што академска историографија није могла да задовољи ту новооткривену потребну. Била је недоступна, нејасна, превише обимна или превише компликована, или се бавила темама које се људима нису чиниле битним. Уз то, начин на

2 Британска мини-серија *Рајџ свејова* (*The War of the Worlds*, 2019), америчко-француска копродукција *Рајџ свејова* (*War of the Worlds*, 2019) и амерички филм *Невидљиви човек* (*The Invisible Man*, 2020). У току последњих стотинак година снимљено је више десетина адаптација Велсових романа и прича. Она уметничка дела која нису директне адаптације, али на које је Велс утицао у некој мери не могу се ни пребројати.

3 Walsh 1967, 182.

4 Издање које користим за све цитате из Велсове историје је Wells 1949. Референце на места у овом издању биће дата у заградама, у главном тексту. Пошто пагинација у различитим издањима драстично варира, користићу и бројеве поглавља (1–40, *Intr.* за увод) и бројеве целина унутар поглавља.

који је одржавана настава историје у европским школама био је незадовољавајући, најчешће националистички, готово парохијалан. „Мушкарци и жене су покушали да се сете штуре наставе историје из својих кратких школских дана, само да би наишли на незанимљиву и напола заборављену листу националних краљева и шефова држава. Покушали су да читају о овим стварима, али су затекли бескрајну цунглу књига. Открили су да су подучавани историји гледајући кроз малу националистичку кључаоницу, игноришући сваку земљу сем своје, а сада им светло дана бљешти кроз отворена врата.“ (I *Intr.* 1, 2).

Када је најзад закључио да постоји велики јавни интерес за писање једне популарне *светске* историје, Велс је покушао да пронађе стручњака који би се прихватио тог посла. На своје чуђење, открио је да заинтересованих нема – професионални историчари с којима је имао прилике да разговара били су мишљења да је то превелик задатак за једног човека или чак за малу групу.⁵ Онда је покушао да врбује сарадника с којим би заједнички написао такво дело, али исход је био исти. Најзад се помирио с тим да, ако жели да добије светску историју о каквој је маштао, мораће да је напише сам. Неко други би можда више оклевао пре отпочињања таквог посла али не и Велс, човек чија је радна енергија била невероватна а ентузијазам непоколебљив. На врхунцу своје активности, у прве две деценије XX века, писао је и по три књиге годишње, поред других, мањих текстова, и осталих послова. Као остварен писац, он је имао и мање материјалних брига него већина савременика. Додуше, светска криза је озбиљно нагризла његову предратну имовину, али он је и даље био имућан човек а недавне књиге су се добро продавале.⁶ Стога је, у договору са супругом, одлучио да посвети годину дана овом пројекту: у његовим очима то је било пуно времена, сасвим довољно чак и за такав задатак. У ствари, Велс је веровао да је својим енциклопедијским образовањем већ у знатној мери припремљен за писање светске историје.⁷ Остало је само да постојеће знање употпуни и заокружи, да се осветле нека мрачна места и то ће бити доста.

Упркос необузданом ентузијазму, Велс је био свестан бар неких проблема који произилазе из рада једног човека на тако монументалном подухвату, стога је окупио својеврстан тим саветника и помагача.⁸ Радна верзија текста би кружила између ових људи, и они су давали своје предлоге, примедбе и сугестије исправки. Међутим, само је од њега зависило

5 Wells 1984, 717.

6 *Истџо*, 718.

7 *Истџо*, 716–717.

8 *Истџо*, 719.

шта ће од предлога усвојити и када је текст спреман за публикување – због амбициозне сатнице, поглавља су понекад ишла у штампу пре него што су сви заинтересовани имали прилике да их прочитају и дају своје мишљење. Чланство у овом кругу саветника се мењало, људи су долазили и одлазили, али Велс је најрадије сарађивао са својим колегама, тада већ времешним зоологом сер Рејом Ланкастером (Edwin Ray Lankester, 1847–1929) и ботаничарем и истраживачем сер Харијем Џонстоном (Harry Johnston, 1858–1927). Од свих помагача, најближи професионалним историчарима били су класични филолог Џорџ Гилберт Мари (George Gilbert Murray, 1866–1957)⁹ и познавалац политичке теорије Ернст Баркер (Ernest Barker, 1874–1960),¹⁰ који су спадали међу водеће интелектуалце свог доба. Њима је, између осталог, Велс нудио коауторство на историји света, али они нису били спремни да се у то упусте. Важно место међу сарадницима су имали и сер Денисон Рос (Edward Denison Ross, 1871–1940), стручњак за далекоисточне језике, и илустратор Френк Хорабин (James Francis Horrabin, 1884–1962), који је будућу историју обогатио са више стотина илустрација, карти и табела. Прва издања су чак донекле документовала дискусије и неслагања које су сарадници имали, у виду додатних напомена у тексту. Из ових напомена се види да је Велс често добијао добре савете од својих сарадника, али их је много ређе слушао.¹¹

До јесени 1919. године Велс је веровао да је спреман да овај посао приведе крају.¹² *Нацрти историје* је започео свој живот као серијска публикација. Прва од двадесет четири свеске је изашла 22. новембра; нове су се појављивале на сваке две недеље. Текст је често писан и мењан до последњег дана пре припреме за штампу, и Велс је знао да се предомисли у погледу верзије око које је постигнута заједничка сагласност. Коначан резултат ових напора било је обимно дело, публикувано као целина

9 Мари је био један од водећих британских хелениста свог времена. Поред многобројних превода са грчког језика, он је аутор више значајних радова из историје грчке књижевности, филозофије, културе и религије; ту су, између осталог, *Историја старогрчке књижевности* (Murray 1897), *Насијанак грчкој ери* (Murray 1907), *Еуријид и његово доба* (Murray 1913) и *Четири стуба грчке религије* (Murray 1912), касније прерађено као *Пет стубова грчке религије* (1930).

10 Баркер је тада већ имао знатан углед као познавалац античке грчке политичке филозофије, али и новије политичке теорије и социологије, и као аутор неколико, у своје време стандардних, дела на те теме (Barker 1906a; 1906b; 1915. итд.). Касније је изградио репутацију и као писац политичке историје, али у време сарадње са Велсом објавио је тек први од неколико радова из те области, невелико политичко-историјско дело *Ирска у последњих њедесет година* (Barker 1916), које тежи да изложи новију историју и тумачење „ирског проблема“, писано поводом Ускршњег устанка 1916. године.

11 Неке занимљиве примере Велсове упорности наспрам компетентних примедби анализира Gomme 1921, 6–8.

12 West 1984, 64–65.

у септембру 1920. године у две тома, укупне дужине близу 800 страница.¹³ У каснијим издањима, допуњеним новим поглављима и штампаним крупнијим слогом, тај обим се попео на преко 1200 страна. Дело има једноставну структуру, подељено је на осам књига и четрдесет поглавља, углавном организованих по хронолошком принципу. На почетку се налази кратко уводно поглавље (знатно увећано у следећим издањима) у којем Велс објашњава историјат настанка *Нацрта историје*, мотиве за писање и циљеве дела. Преглед садржаја који следи ослања се на издање из 1949. године, где постоје мање разлике у односу на изворну едицију.¹⁴

На изненађење читалаца који су навикли на конвенционалне историје, читава прва књига, под насловом *Свети њре човека*, посвећена је геолошкој и еволутивној историји планете *њре* настанка човека. Тешко да је неки други историчар, сем Велса, покушао да тако директно веже прошлост човека са прошлосту планете и других живих бића. Прво поглавље је посвећено настанку саме Земље и њеном геолошком развоју, друго проблему фосила и настанка живота, а треће, четврто и пето биолошкој еволуцији биљака и животиња. Друга књига, *Сиварање човека*, има шест поглавља која говоре о људској еволуцији и праисторијском човеку. У главама 6–9. Велс скицира еволуцију човека и развој праисторијских култура; у 10. он покушава да докучи поглед на свет и веровања примитивног човека; 11. говори о расама на које се дели модерно човечанство а 12. је есеј о пореклу језика и основним језичким групама човечанства.

Историји античког света су окренуте трећа, четврта и пета књига. У трећој књизи, насловљеној *Прве цивилизације*, Велс се претежно бави светом бронзаног доба. У 13. глави дат је основни преглед политичке историје, испричан кроз најстарија „царства“ (реч коју он често и олако користи). Глава 14. је скица најстаријег морепловства и трговачких веза, док 15. говори о раним писмима. У 16. глави читамо о рађању организоване религије а 17. покушава да пружи нацрт најранијег хијерархијског друштва. Четврта књига носи јасан наслов *Јудеја, Грчка и Индија*. Глава 18. приповеда о старом Израелу, углавном путем препричавања разних места из Старог завета. Следи кратка 19. глава која говори, махом језиком хипотеза, о пореклу Индоевропљана („Аријеваца“). Следећа четири поглавља су посвећена античким Грцима. У 20. је насликана грчка историја до Перикловог времена, да би 21. говорило о класичној грчкој култури и њеним

13 Wells 1920.

14 У првом издању (Wells 1920) текст је био подељен на четрдесет и једну главу. Прва књига их је имала седам, док су књиге од друге до осме имале исту структуру као и у каснијим издањима. Глава XL је говорила о Првом светску рату а XLI је сама чинила девету књигу *Сазревање човека* која је изражавала наду у предстојеће уједињење човечанства.

достигнућима. Читаво 22. поглавље приповеда о Александру Великом; Велс генерално није ценио војсковође и освајаче али је знао опширно да пише о њима. Глава 23. је излагање о „александријској“ науци, филозофији и религији. Поглавље 24. окренуто је настанку и ширењу будизма. Следеће три целине чине једну књигу, под насловом *Уздизање и паг Римској царсџва*. У 25. глави се приповеда о карактеру и установама римске републике и њеној борби са Картагињанима. Следећа целина је посвећена кризи и паду републике а 27. скицира историјски пут Римског царства.

Шеста књига носи наслов *Хришћансџво и ислам*. У 28. глави Велс даје своје виђења настанка и ширења хришћанства, да би потом прешао на теме као што су цар Константин, улога хришћана у очувању античке учености и византијска уметност. Глава 29. је такође компилација разних тема. Читамо о Јустинијановим освајањима, царству Сасанида, зороастризму и манихеизму, номадским племенима централне Азије, Кини под династијама Хан и Танг, класичној кинеској уметности итд. Глава 30. скицира настанак и учења ислама, ширење и опадања раних исламских империја, као и арапски допринос светској науци и култури. У 31. целини читамо о историји западне Европе у средњем веку, све до краја XIII века.

Седма књига (*Монџолско царсџво койнених и нова царсџва џоморских џушева*) има само две главе. Мада би глава 32. требало да буде фокусирана на царства Темучина и Кублај-кана, она се додирује и бројних других тема, попут порекла Рома, путовања Марка Пола и успона Османског царства. Сличан колаж налазимо у 33. целини где се говори о Европи XIV, XV и XVI века. Црна смрт, Ренесанса, штампарска машина, Макијавели (кога је Велс отворено презирао), откриће Америке и рани колонијализам, реформација, настанак Швајцарске, царство Карла V и много шта друго срећемо на овом месту.

Осма целина, *Доба великих сила*, далеко је најдужа. Поглавље 34. је повест Европе XVII и XVIII века. Ваневропски простори се уводе у наратију само као објекат ширења нових колонијалних сила. У 35. поглављу читамо о револуцијама у Америци и Француској. Читаво 36. поглавље је посвећено Наполеону Бонапарти, још једном освајачу чија је дела Велс осуђивао. Преобимно 37. поглавље (готово стотину страна у издању из 1949) окренуто је Европи и свету у XIX веку. Глава 38. износи повест Првог светског рата. Међуратном свету је окренуто 39. поглавље, док 40. сажима Други светски рат. Та целина је само мањим делом Велсова, довршио ју је Рејмонд Постгејт (Raymond William Postgate, 1896–1971), новинар, писац и Велсов пријатељ. Касније је Постгејт проширио *Нацрџ историје* тако да обухвати и прве деценије послератног света.

Од самог почетка, *Нацрт историје* је привукао велику и углавном неочекивану пажњу јавности.¹⁵ Велсова историја света наишла је на бројну и захвалну публику.¹⁶ У ствари, она је комерцијално најуспешније дело иначе врло успешног писца. Први тираж је убрзо распродат, па је уследио нови, и издање за издањем после тога. Већ до краја двадесетих година, продато је преко два милиона примерака само на енглеском језику. Мало који романописац, ондашњи или садашњи, може да се похвали толиким успехом; историчара чија дела имају такав пријем код публике једноставно нема. Даљи успех током тридесетих година и бројни преводи на друге језике који су се у међувремену појавили, довели су ову бројку на око три милиона продатих књига, до почетка Другог светског рата. Мада је био мање спектакуларан, повољан тренд се наставио и после рата, па се нова издања на енглеском и другим језицима периодично јављају све до данас.¹⁷ Да би досегао још ширу публику, Велс је написао и веома скраћену верзију (око 350 страница џепног формата), објављену као *Крајња историја света*.¹⁸ Мада популарна, ова кратка историја није поновила успех основне верзије.

Одушевљено читалаштво обасуло је аутора кишом искрених похвала.¹⁹ Врло је лако препознати оно што је просечног читаоца привлачило у Велсовом тексту. Он је заиста представио светску историју на начин који обичан човек, можда чак и необразован човек, може да разуме и усвоји. То је од самог почетка био један од ауторових циљева: допрети до најшире могуће публике, *дойринети масовном образовању и освешћењу човечанства*. И, мора се признати, упркос своме импозантном обиму, *Нацрт историје* није ни тешка ни досадна књига. Мајстор варијације и наративне динамике, Велс је умео да одржи пажњу не задржавајући се никад предуго на једној истој теми, уводећи нове мотиве и идеје кад читалац то можда и не очекује. Људи који иначе уопште нису читали историју открили су да не могу да оставе *Нацрт историје*, увек у ишчекивању шта ће се даље десити, какав нов преокрет нуди велика људска драма. У

¹⁵ Wells 1984, 719–720.

¹⁶ West 1984, 82; Roberts 2019, 303.

¹⁷ Прво издање на нашем језику појавило се већ крајем двадесетих година: Велс 1929; прештампано је 1931, 1935. и 1938. године. Превод Манојла Озеровића језички је јако леп, али на моменте одвише слободан. Надаље, текст садржи преправке и додатке учињене ради угађања националном поносу. Тако можемо прочитати (Велс 1929, 403) да је „култура достигала нарочито висину у средњовековној немањићској (sic!) Србији“ и да су Турци покорили Балкан „После великих окршаја на Марици, Плочнику и Косову, рушећи српску државу и њене велике културне тековине...“ Ова и друга слична места не постоје у изворном енглеском тексту.

¹⁸ Wells 1922.

¹⁹ Foot 1995, 180–181; Sherborne 2010, 252–253.

питању је једна од ретких историјских књига коју је огроман број људи прочитао у целини, од корица до корица, многи и више пута.

Али нису све реакције биле позитивне, ни издалека.²⁰ Ауторов наглашени атеизам и третирање хришћанства (традиционалних религија уопште) као некада можда корисног али данас превазиђеног погледа на свет, који је на путу да нестане, представљали су провокацију за чврсте вернике. Честертон (Gilbert Keith Chesterton, 1874–1936), иначе Велсов близак пријатељ, написао је читаву књигу као одговор на његово дело, у којој је објаснио хришћански поглед на историју.²¹ Белоки, британски католички писац француског порекла (Joseph Hilaire Pierre René Belloc, 1870–1953), напао је Велса у низу чланака, серији која је крунисана књигом провокативног (и обмањујућег) наслова *Приручник уз Велсов „Нацрпн и историје“*.²² Велс је написао одговор на ову провокацију,²³ што је Белоку послужило као повод за још један памфлет.²⁴ Спор између двојице писаца никада није разрешен а временом је прешао и на терен личних увреда. Чак је и Велсово инсистирање на научној истини било предмет грубих напада.²⁵ Интернационализам, антиимперијализам и антимилитаризам *Нацрпа и историје* иритирали су британске националисте.²⁶ Драмски писац Хенри Џонс (Henry Arthur Jones, 1851–1929) утрошио је много времена пишући жестоке оптужбе против Велса, често на граници вулгарности, у форми новинских чланака, који су излазили у Великој Британији и САД. Велс је оптуживан да је „бољшевик“, да ради на пропасти Британске империје и да мрзи свој народ и своју земљу. Џонс је деветнаест својих „отворених писама господину Велсу“ скупио на једном месту у књизи под насловом *Мој драги Велс: приручник за оне које мрзи Енглеску*.²⁷ С друге

20 Roberts 2019, 304–306.

21 Chesterton 1925.

22 Belloc 1926.

23 Wells 1926.

24 Belloc 1927.

25 Још један ватрени католички писац, свештеник Ричард Дауни (Richard Downey, 1881–1953), написао је неколико година пре Белоки три новинска чланка (касније објављена као један памфлет) уперена против Велсове књиге, где се, између осталог, доводи у сумњу теорија еволуције и геолошка историја планете, уп. Downey 1921, 1–9.

26 Велсова критика национализма је забринула П. М. Петровића, приређивача првог српског издања, у толикој мери да је нашао за потребно да се правда у предговору. Уп. Велс 1929, *Предговор* (прва страна текста, без пагинације): „А ми смо националисти и то ћемо остати увек, као што смо и били, јер наш национализам није никада био сметња прогресу, већ само одбрана наше културе и егзистенције на путу у слободну и просвећену заједницу светску... Наш национализам је волети верно и жртвовати се за свога, за ближњег, те стога нема сличности са онаквим национализмом какав Велс познаје код угњетача и непријатеља слободе.“

27 Jones 1921.

стране, део савремене левнице је био незадовољан ауторовом одлуком да критикује марксистички модел социјализма.²⁸

На неукусне нападе, попут Џонсових, Велс је одбијао да одговори, задовољавајући се тиме да укаже на то да такви критичари очигледно нису ни читали текст који нападају. Међутим, и мишљења академских историчара била су преовлађујуће негативна и ово је Велса донекле изненадило.²⁹ Често признајући ауторове добре намере и наративни дар (мада је и у овом погледу било изузетака), историчари и археолози су пажљиво читали *Нацрт историје* или бар оне сегменте који су улазили у њихову ужу специјализацију, а онда га систематски критиковали.³⁰ Указивали су на бројне грешке, забуне, неразумевања, груба поједностављења, неприхватљиве закључке и нејасне мисли, те на велике празнине и склоност ка анегдотском, ка честом уношењу споредних или чак тривијалних епизода у текст. Критикован је метод (или одсуство истог), застарела и популарна литература које су коришћене, али пре свега ауторова самоувереност с којом је прилазио чак и материји коју је слабо познавао. Уступци и исправке које је Велс био спреман да унесе у текст нису задовољили већину стручњака. Он као да је проблем сводио на исправљање овог или оног погрешног детаља, игноришући недостатке у методу, закључцима и широј концепцији рада.

28 Уп. на пр. II 27. 2, 970: „Маркс је многе од својих термина користио небрижљиво и лоше их је бирао; његове идеје су биле боље од његових речи.“ Или (II 27. 4, 979): „Али Маркс је одвећ брзоплето претпоставио да би револуционарни импулс неизбежно довео до новог и бољег поретка. Једна револуција лако може стати на пола пута, заробљена у пукој деструкцији. Ни једна социјалистичка секта није до сада јасно дефинисала свој облик владавине. Бољшевики у њиховом руском експерименту изгледа да је водила крилатица *диктатура пролетеријата*; Стаљин се показао подједнако аутократским и добронамерним као и цар Александар I.“

29 Уп. Herrick 1962, 4: „*Нацрт историје* Х. Џ. Велса је имао силовит успех када се појавио, 1920. године. Не могу да се сетим ни једног историјског рада који је допро до толиког броја људи тако брзо. Нити могу да се сетим ма ког историјског дела кога су професионални историчари одбацили тако безрезервно, сем као изазов да се уради нешто другачије и боље.“

30 Примери стручне али добронамерне, према аутору великодушне критике су Forster 2002 (изворно објављен у листу *Athenium*, 2. и 9. јул 1920) и Becker 1921, где је дело анализирано у целини, и Harrer 1923, где се испитују поглавља (у трећем издању) посвећена римској историји. Али зато уп. Alvord 1921, 191: „Знање господина Велса о америчкој историји је приближно једнако знању солидног бруцоша...“; и: „чак и у овим областима људских постигнућа [*грчка, римска и европска средњовековна историја*] знање господина Велса се чини без изузетка површним. Референце у његовим фуснотама се претежно односе на опште прегледе и чланке у *Енциклопедији Бриџа-ници*, нарочито у другом тому, тако је непостојана основа његовог историјског знања.“ Убедљиву, аргументовану али често грубу критику поглавља посвећених грчкој и римској историји дао је Gomte 1921.

Стручна критика је несумњиво довело до значајног побољшања квалитета текста у наредним издањима, иако је Велс усвојио тек мањи проценат примедби. Уклоњене су најгрубље фактографске грешке, мада никако све. Извесне празнине су такође попуњене. Међутим, у начину на који је Велс прилазио својим критичарима постојао проблем: он је био спреман да усвоји сугестије у погледу чињеничких грешака, али само ако су биле у складу са његовим, врло уским, схватањем појма чињенице.³¹ Оно се махом ограничавало на нумеричке податке. Уколико су датуми, демографске и географске бројке исправно дате, даље исправке као да су биле сувишне. Ако у његовој историји стоји да је Цариград пао 1453, да је Француска револуција почела 1789. а Први светски рат избио 1914. године, онда то значи да су наводи у тексту тачни и да критикама више нема места. Анализе, тумачења и закључке Велс је третирао као нешто одвојено од чињеница, што стоји чак и ако су све премисе које до њих воде биле погрешне.

При разматрању ове о Велсовом делу, ни једног тренутка не треба изгубити из вида да је он био истакнута јавна личност. Популарност, друштвена актуелност и пријемчивост његових идеја деловали су као својеврстан штит против критике, бар у првим годинама по издавању *Нацрџа исџорије*. Било је лако отписати критичаре као превише ситничаве и заробљене у уској специјализацији, сутерисати да су љубоморни на његов успех, или да делују из потајних идеолошких разлога. У јавном надметању са стручном критиком Велс је заправо већ имао много искуства. Његова популарна дела из властите струке, биологије и еволутивне теорије, најчешће нису била по вољи академских професионалаца. Педагози су доста оштро одбацили идеје које је износио у погледу реформе образовања. Оригинални концепти привреде и друштва с којима је иступио били су рутински критиковани од стране економиста. Велс је умео да одговара на критике, да се постави изнад привидне ситничавости критичара и да придобије јавност за своје ставове. У овом погледу његова комуникативност и списатељска вештина су долазиле до изражаја. С друге стране, то је водило даљим оптужбама да он на критику заправо и не одговара, да је просто заобилази или побија уз помоћ реторичких трикова.

*

* *

Модерне одбране *Нацрџа исџорије* углавном се своде на похвале стилу, читљивости и емотивној реакцији захвалног читаоца.³² Све друго,

³¹ Dickson 1969, 280.

³² Тако Draper 1987, 109–110: “У ствари, *Нацрџи* је остарео изузетно добро... пошто нема објективног начина да се одабере и организује материјал за тако колосалан подухват,

све оно што срж успешног историјског дела се у овим одбранама игнорише, или се без образложења отписује као неважно.³³ Али тешко да је то приступ који ишта решава; Велс је, најзад, имао амбицију да образује своју публику, не да је дезинформише. Дакле, да ли је оштра критика стручњака била оправдана? Укратко: *га, јесће*. Велсово дело, сјајно написано, врло привлачно и сугестивно представља грађевину подигнуту на крајње несигурној основи. Проблеми који га оптерећују су вишеструки и јављају се на свим нивоима, од елементарних чињеница до завршних тумачења.

Већина тешкоћа долази из ауторовог уверења да му његово широко али не увек и дубоко образовање, појачано насумично одабраном литературом, даје сасвим добру основу за писање светске историје.³⁴ Управо у погледу избора литературе Велс је одбијао да прави знатније уступке критичарима, верујући да је савршено способан да препозна и одабере добре референце. *Нацрт историје* је претежно писан уз помоћ секундарне литературе општег типа: уводи, кратки прегледи, приручници, популарне историје, енциклопедије; многа места у тексту се ослањају на чланке из *Енциклопедије Британике*, издања из 1911. године.³⁵ Застарели или чак нестручни писци, који су Велсу били по укусу, чине велики део библиографије и представљају и највећи извор дезинформација. Можда најупадљивији пример ослањања на застарелу литературу јесте упорно коришћење *Опдања и пројасии Римског царства* од Едварда Гибона (Edward Gibbon, 1737–1794). Иако се и данас сматра класичним делом енглеске књижевности, ова просветитељска историја је типичан пример пренаучне историографије, којој недостаје јасан метод. У тренутку када је Велс радио на *Нацрту историје* она је била стара већ готово један и

једина разумна варијанта је она за коју се одлучио Велс, створити инспиративну причу – један мит, у позитивном смислу – која излаже одакле смо дошли и наговештава куда би требало да идемо.”

33 На пр. Sherborne 2010, 253: „Један број историчара је, природно, изнео ситничаве примедбе на оно што је Велс одабрао и истакао... Преовлађујуће мишљење, међутим, било је да је Велсу пошао за руком запањујући подвиг и да је јавности учинио значајну услугу. Да су сви имали мање примедбе било је нормално, али примедбе су биле ситне, постигнуће велико.“

34 Уп. Wells 1984, 716–717: „Најзад ми је синило: пошто нисам био „научник“ и стога никада остављен под старањем неког ситничара, где бих студирао један једини период интензивно али прерано, и пошто сам имао знање проучаваоца биологије и археолошких налаза, поседовао сам много шире разумевање историјске реалности него већина мојих сарадника...“

35 Уп. Wells 1920, 2–3: „Енциклопедија Британика садржи, наравно, једну комплетну енциклопедију историје унутар себе, и то најмодернију међу сличним колекцијама“; и Wells 1984, 718: „Бацио сам се на посао, неоптерећен мостовима које сам спалио за собом, са лактовима наслоњеним на *Енциклопедију Британику*, да скицирам општи обрис историје.“

по век, безнадежно превазиђена и у детаљима и у општој концепцији. Свеједно, Гибон је коришћен као извор информација и тумачења за све могуће теме и периоде, из поглавља у поглавље: римска историја, позна антика, историја хришћанства, Византијско царство, успон ислама, средњовековни Запад, ренесансна и просветитељска Европа итд. Цитати из Гибоновог дела су чести и изненађујуће обимни. Пошто се његова употребљивост најзад истрошила, Велс му је чак уприличио опроштај: „Ми смо изнова и изнова цитирали у овој *Историји* из Гибоновог *Опјасања и пројасиња Римског царства*. Сада ћемо цитирати из њега по последњи пут и рећи му збогом, јер смо стигли до доба у којем је написан“ (II 34. 13, 854).

Квалитет добијених информација у делу је прилично неуједначен, тачни подаци се мешају са погрешним, разумна тумачења стоје напредо са неодрживим конструкцијама. Како то изгледа у пракси? Појединачне грешке је немогуће набројати, има их практично на свакој страници, и готово у свим случајевима могу се пратити до свог извора – лоше или застареле литературе. Дајем два примера, један из античке, други из средњовековне историје. Читав приказ ране историје Старог истока организован је око застареле хронологије и произвољних закључака. Најстарија цивилизација, сумерска, по Велсу започиње свој развој око 6500. г. п.н.е! „Прво од свих познатих царства је основао високи свештеник врховног бога у сумерском граду Уруку“ (I 13. 2а, 165). Оно се пружало, тврди писац, од Персијског залива до Средоземног, а можда и Црвеног мора. Египатска цивилизација и писменост почињу већ око 5000. г. п.н.е. а Кеопс је саградио Велику пирамиду око 3733. г. п.н.е. (неких дванаест векова пре него што је заиста изграђена). Градња трију пирамида је била такав подухват да је „истрашио ресурсе Египта током три дуге владавине, остављајући земљу опустошену као да је вођен рат“ (I 13. 3, 172). Ове и сличне тврдње, увелико превазиђене већ у Велсово време, потичу из књиге о старом Египту коју сер Валис Баџ (Ernest Alfred Thompson Wallis Budge, 1857–1935) написао готово четири деценије раније.³⁶ Говорећи о почецима старе Кине, Велс митолошке епохе и личности из кинеске традиције третира као историјске (I 13. 5, 177).

Као друга илустрација конфузије која карактерише многа места у Велсовом делу може да послужи следећи пасус, где писац говори о уздизању Османског царства: „Постепено су османски Турци постали значајни, најзад и надмоћни међу малим кнежевинама на које се Селџучко царство, царство „Рума“ распало. Њихови односи са умањеним царством Константинопоља су током више векова били толерантни мада хлад-

36 Уп. Wallis Budge 1893, 12 (прво издање је из 1885).

ни. Нису покушали да нападну Босфор, већ су стекли упориште у Европи на Дарданелима, и крећући се овим правцем... напредовали су без застоја у Македонију, Епир, Илирију, Југославију и Бугарску. У Србима (Југо-Словенима) и Бугарима Турци су нашли људе врло сличне себи по култури и, мада ни једна страна то није увидела, вероватно врло блиске по расној мешавини...“ (II 32. 4, 715). Даље читамо да разлози османског успеха леже у уздржавању од алкохола и умерености у храни и другим потребама, као и чињеници да су били природно бољи војници. И разлог каснијег османског опадања је врло прост: прекинули су обострано користан партнерски однос са Византијским царством и освојили Цариград, чиме је покренут неизбежан процес декаденције!³⁷ Тешко је и пребројати све пропусте, забуне и неодрживе тврдње записане на свега пар страница. Али и овде су Велсове грешке пре свега грешке његовог извора, конкретно путописно-историјског дело које је написао сер Марк Сајкс (Mark Sykes, 1879–1919).³⁸

Велс радо улази у широка и врло слободна излагања о веровањима људи, њиховој религији, идеологији или погледу на свет. У разматрању филозофских и религијских идеја и система он није прецизан и често се препушта врло личним интерпретацијама. Мало који теолог, филозоф или историчар религије ће препознати учења будизма, раног хришћанства или ислама у одговарајућим Велсовим поглављима.³⁹ Тако, по Велсу,

37 Очекивано за човека који се толико дивио Едварду Гибону, Велс није имао нарочито високо мишљење о Византијском царству. За њега оно суштински није настављач Римског царства, већ обновљена хеленистичка држава (I 29. 1, 565). Ту ништа не мења чињеница да су царством често владали људи којима грчки језик није био матерњи, попут Константина и Јустинијана; Велс за обојицу држи да су можда били словенског порекла (I 29. 1, 566)! Византијско царство је убрзо после Јустинијана постало декадентно; до времена Карла Великог, тај процес унутрашњег распадања је већ далеко одмакао (I 31. 5, 649). Трајност царству обезбедио је повољан положај његове престонице. „Чак и под владавином низа неспособних монарха и у обесхрабрујућим друштвеним околностима, остаци Римског царства са центром у Константинопољу су издржали готово хиљаду година“ (I 27. 7, 520). Византијска уметност представља мешање класичне грчко-римске уметности са „оријенталном“ уметношћу Египта и Персије; у њој „раскош заузима место искрености и грациозности. Једна од карактеристика њене декорације је нарочита ригидност, сва флексибилност грчког и римског сликарства и скулптуре је нестала...“ (I 28. 11, 564).

38 Sykes 1915. Упркос поднаслову (*Крајња исѝорија Турској царсѝива*), ово није кратко дело (преко шест стотина страница) а није ни историја Османског царства. У свом првом сегменту то је општи преглед прошлости Блиског истока, од праисторије до XVI века, при чему је Османско царство фигурише само у три кратка завршна поглавља (XXV–XXVII); други део је збирка путописа насталих током пет Сајксових путовања по тадашњим османским земљама (1906–1913).

39 Уп. на пр. Wells 1921, 486.

социјална правда, једнакост и уједињење човечанства, представљају првобитно учење хришћанства, изражено у идеји Небеског краљевства. „Ова доктрина Небеског краљевства, која је главно учење Исуса, а која игра тако малу улогу у хришћанској вери, свакако представља једну од највише револуционарних доктрина које су икада побудиле и измениле људску мисао“ (I 28. 2, 530). Концепт је био превише напредан за савременике, па се већ следећа генерација хришћана вратила примитивнијим идејама чудесног спасења и верске искључивости. Развојни пут ислама је сличан: у почетку је то било напредно и хумано учење, које се временом искварило. Ислам је био „испуњен духом доброте, дарежљивост и братства; била је то једноставно и разумљива религија, задојена витешким осећањем које је родила пустиња“ (I 30. 4, 611). Али ширењем на масе ово добро учење се разводнило, покварило и претворило у своју супротност.

Исцрпан каталог свих грешака у Велсовом делу имао би на стотине странице, чак иако игноришемо застарелост материје. Али материјалне грешке, мада многобројне, заправо нису највећи проблем. Нису то чак ни често произвољна и неодржива тумачења. Основни проблем лежи у самој структури и концепцији дела. Налик свом великом узору Едварду Гибону, он је почео истраживање са погрешне стране, од закључка, трагајући за аргументима који би закључак потврдили. Своје схватање светске историје оформио је много пре почетка активног рада на књизи. За Велса, досадашња историја заправо је само *џраисџорија*, примитивни стадијум развоја, једна привремена станица на путу ка светлој будућности човечанства о којој је маштао. Развој човека је неизбежан и креће се преваходно на три нивоа: политички (превазилажење мањих, привремених заједница попут племена и нација, у корист уједињеног човечанства), социјални (сва ранија друштвена уређења су фазе у развоју ка егалитарном, социјалистичком друштву) и интелектуални (од сујеверја и религијске свести, ка рационализму и научној свести). У прошлости је тражио елементе и знаке будућег развоја и око њих организовао своју повест. Прошлост је била подређена будућности у коју је веровао.⁴⁰

Шта више, концепција коју је усвојио дала је Велсовој историји извештан морализаторски карактер. Пошто је у виду имао један јасан, општи циљ, он је на основу тога могао да суди појединцима, групама, па чак и читавим цивилизацијама, према томе колико су или нису допринели његовом остварењу. Велике културе прошлости су поређане пред трибуналом писца, и већину су чекале осуђујуће пресуде. Чак и они најнапреднији и најпросвећенији као да нису задовољавали његове оштре

40 За критику концепције и основних идеја дела вид. Muzzev 1921; Roberts 2019, 307–311.

критеријуме. Напредак је морао бити бржи, потпунији, масовнији.⁴¹ Како људи из прошлости нису схватили шта се очекује од њих? Културе Старог истока, констатује са жаљењем писац, развијале су се врло споро, готово стагнирајући. Живот обичних људи остао је готово непромењен од раног неолита па све до времена Александра Великог (I 17. 1, 228). „Имагинативна књижевност и музика изгледа нису били развијене у древним цивилизацијама, за разлику од уметности које привлаче пажњу ока“ (I 17. 10, 249). Пошто није нашао помена о томе у литератури коју је користио, Велс узима да земље Старог истока нису имале народне приповедаче и песнике, из чега даље закључује да им је недостајала орална култура у правом смислу (I 17. 10, 250)!⁴² Прави процват класичне грчке културе трајао је само једну генерацију и дуговао своје постојање једном уском кругу, окупљеном око Перикла. Али „било је мало тога великог и великодушног код простих Атињана“ и ова елитна култура није сишла у масу и није потрајала (I 21. 1, 326). Хеленистичка култура је накратко доживела велики процват али је напослетку била спутана непостојањем штампарске технике и масовне продукције књига. Уместо да открију штампарство, александријски учењаци су књиге копирали ручно и то, наравно, заслужује осуду. „Изгледа да у Александрији није учињен покушај да се ишта штампа. Ово је нарочито упечатљива чињеница. Свет је вапио за књигама и не само за књигама. Постојала је хитна јавна потреба за обавештењима, прокламацијама и сличним производима. А ипак нема ничега у историји западне цивилизације што би се могло назвати штампом пре XV века“ (I 23. 1, 380). Римско царство изгледа као период великог просперитета, али само издалека. У ствари, „два века реда и

41 Овај аспект Велсовог дела критиковао је књижевник и новинар Едвард Шенкс (Edward Shanks, 1892–1953). Уп. Shanks 2002, 256 (изворно објављен у листу *London Mercury*, март/април 1922, 506–518): „Коренити недостатак *Науџија* је, наравно, просто његова нестрпљивост. Готово да можете чути господина Велса како каже „Хвалите Грчку и Рим! Јадне будале, па они нису имали памети ни да измисле поштанску службу...“ Несрећна је околност да се господин Велс изгледа често ставља у позицију да држи придику читавом људском роду.“

42 Уопште, Велс често доноси закључке *ex nihilo*. Ако о нечему није нашао податке, он узима да то и није постојало и то „знање“ уграђује у даљу нарацију. Уништење Картагине и Коринта значило је крај прекоморске трговине на античком Медитерану; стога је Римско царство морало бити царство путева (I 26. 5, 471–472; 27. 2, 492). Римљани уопште нису показивали интересовање за природне науке, политичку теорију или географију (I 26. 5, 468–469; 27. 2, 493–494). Индијска историја пре уздизања царства Маурија, била је историја без насиља и револуција, уопште без великих промена и догађаја. Изобиље пољопривредних производа које им је давала њихова богата земља, закључује Велс, мора бити да је учинило конфликте сувишним, као и трговину за коју нису знали. Уместо свега тога, Индијци су обрађивали земљу, бавили се поезијом и филозофском спекулацијом (I 24. 1, 388–389).

мира између 27. г. п.н.е. и 180. н.е. спадају међу протраћене прилике човечанства“ (I 27. 2, 488). Интересовање за науку и технику је било слабо, Римљани нису покренули индустријску револуцију (а ваљда је требало?), медицина није напредовала и заразне болести су косиле човечанство (I 27. 2, 487). Римско право, можда највећи римски допринос каснијим културама, није ни поменуто.⁴³

Кина под династијама Хан и Танг добија много похвала од аутора, само да би примила страшну критику: ни после много векова развоја она није изнедрила научну револуцију. „Зашто они [*Кинези*] никада нису организовали систем бележења и истраживачке сарадње какав је свету дао модерну науку? И зашто, упркос раширеном подучавању у погледу лепог понашања и самоконтроле, интелектуално образовање се никада није прелило на најширу масу становништва?“ (I 29. 8, 586). Велс примећује да су наука и уметност цветале у исламском свету између VIII и XIII века. Градећи на ранијим основама, арапски и персијски учењаци су постигли велики напредак у математици, хемији, медицини, оптици, архитектури и инжењерству. А ипак, писац жали што до праве научно-техничке револуције није дошло, бар не пре него што су се Турци и Монголи појавили на сцени, и окончали овај прогресиван развој. Исламском свету, закључује, недостајала је права, стабилна и прогресивна држава, у којој би политичар и верник били подређени научнику и уметнику, а не обрнуто (I 30. 8, 629–634). Хришћанска Европа, после много векова борбе за голу егзистенцију и лажног почетка под Каролинзима, најзад је стекла извесан степен културе и материјалног богатства у XII и XIII веку. У овом процесу римска црква је одиграла претежно позитивну улогу, али онда се претворила у назадну снагу. Уместо да подстиче расправу, она ју је гушила; уместо да се бори за јединство хришћанског света, она је постала само још један себичан политички чинилац (II 31. 14, 684–690).

Из данашње перспективе, и „светски“ карактер Велсове историје је донекле споран.⁴⁴ То је у највећој мери историја Евроазије у којој Блиски исток, Медитеран и Западна Европа добијају највише простора. Место Средње и Источне Европе је знатно мање. Средња Азија има истакнутију позицију само у вези са историјом Монголске империје од XII до XIV века. Индија фигурише у нарацији као колевка будизма, да би се поново јавила тек у 34. поглављу, спремна да буде освојена и колонизирана. Од земаља Далеког истока, Кина добија највише простора, по потреби улазећи и излазећи из главног тока нарације; Јапан се једва и помиње пре 37. главе, Индокине нема уопште. Културе преколумбовс-

43 Уп. Harrer 1923, 366.

44 Roberts 2019, 307.

ке Америке су добиле нешто мање од три странице (I 13. 6, 181–183).⁴⁵ За Велса „Америка“ представља Сједињене Америчке Државе, док је Латинска Америка остављена на маргини. Ако се изузме Египат, место Северне Африке у *Наирџи историје* је доста скромно, док подсахарска Африка као да не постоји, изузев када дође време да постане плен европских освајача. Поред узгредних референци, историја Аустралије се практично своди на две чињенице: она је откривена и налази се у саставу Британске империје. Савремени читаоци и критичари, међутим, ово нису видели као проблем. У ствари, у односу на раније покушаје те врсте, Велсово дело је било у много већој мери глобална историја. Пре његовог времена дела која су се крила иза речи „светска историја“ обично су била историје Европе, често само Западне Европе. „Уопште, господин Велс је развејао уобразиљу да је Историја, пошто је начинила пар безвољних покушаја да се покрене у долинама Нила и Еуфрата, одустала од тог посла негде у VI веку п.н.е. и преселила се у Европу, где обитава све до данас.“⁴⁶

Велс се неретко открива просто као човек свог времена, свакако изузетан, веома образован и начитан, али свеједно оптерећен многим типичним предрасудама. Културне, националне, чак расне разлике позивају се као објашњења за поступке појединаца или група, често у форми врло површних стереотипа. Безнадежно застарела, а данас донекле и непримерена су поглавља о еволуцији човека и расама које чине човечанство. Понегде у тексту избију на површину и тенденција успешног уметника и интелектуалца да потцењује друге људе, мање образоване или остварене у оним сферама којима у његовим очима нису имале вредност. Приступајући тумачењу најновије историје, Велс је веровао да никакво посебно истраживање није потребно, да је његово искуство информисаног савременика сасвим довољно да га припреми за улогу хроничара савременог света. Та информисаност, међутим, често није ишла даље од редовног читања дневних новина. Тако је Велс уверен да је Први светски рат добијен захваљујући једном јасном техничком проналаску: тенку. Да је тенк ра-

45 И то прилично неславне, Велс није био импресиониран њиховим карактером и достигнућима. Видео их је као архаична друштва, заостала много хиљада година за развојем Старог света. Тако уметност Маја „одушевљава великом снагом своје пластике и савршенством дизајна, али и збуњује нечим гротескним, једном врстом лудачке заплетености и конвенционалности. Многи натписи Маја пре подсећају на одређени тип разрађених цртежа које су начинили ментални болесници у европским азилима за умоболне, него на ма које друге творевине старог света. Као да се ум Маја развио у другом правцу у односу на онај који је пратио ум старог света, и тако се у погледу својих идеја изопачио на специфичан начин, те да заправо уопште и није био, по стандардима старог света, рационалан ум“ (I 13. 6, 182).

46 Becker 1921, 646.

није употребљен „дао би савезницима брзу и лаку победу пре 1916. године“ (II 38. 8, 1087). По њему, то решење је тако логично и очигледно, да је само глупост и рутина професионалних војника спречила да се ефикасно употреби раније. „Ум професионалног војника“, пише Велс, „неизбежно је инфериоран и немаштовит ум. Ни један човек високих интелектуалних квалитета не би вољно заробио своје таленте у таквом позиву...“ (*Исџо*).

Примера писања историје „на основу дневних новина“ има, очекивано, највише у последње две главе, посвећене међуратном свету и Другом светском рату. Овде текст на моменте заиста изгледа као колекција кратких новинских хроника. Успех и неуспех Париске мировне конференције Велс је готово у целини пребацио на личност и поступке америчког председника. Вудро Вилсон је разочарао, тврди писац, није се показао као човек каквог је тренутак захтевао, а знаци да ће тако бити открили су се рано. Читав пасус је посвећен „туристичком“ карактеру Вилсонове посете разореној Европи, његовом неодговорном држању, чија је најупадљивија манифестација то што је са собом повео супругу. „То може да изгледа као тривијалност којој нема места у једној историји човечанства“, правда се Велс, „али управо су ситнице попут ове бациле сенку узалудности на Мировну конференцију 1919. године.“ (II 39. 2, 1114). Мада није био поштовалац Лењина и његових сарадника (видео их је као догматску групу, сумњивих способности), сматрао је да они нису имали непријатељске намере према другим земљама; само их је агресивно држање Запада приморало на изолацију и борбу. Велс не види Руски грађански рат (1917–1922) као грађански рат, већ као спољну агресију (британску, француску, америчку, јапанску, пољску, румунску итд.) на иначе јединствену земљу. Покрети за независност од некадашње империје се не спомињу. „Током пет година руски народ, под овим необичним обликом владавине без преседана, одржао је своје јединство против сваког покушаја да буде подељен и ослабљен.“ (II 39. 5, 1133). Касније, тридесетих година једино је Совјетски Савез покушавао да сачува мир у свету или бар да организује борбу против надоласеће плиме нацизма (II 39. 12, 1171). А нацизам се тумачи просто као тријумф једног манијака, кога је зла судбина довела на јавну сцену у часу који је био нарочито погодан за његове планове. Адолф Хитлер је био ментално болестан и у томе лежи сво објашњење његових поступака. Велс га описује као „узбуђењу склоно, брбљиво створење, са цртом несумњиве неурачунљивости у свом карактеру“ и додаје да је овај „развио добро познат вид менталне болести коју карактерише опсцена мржња према мушкарцима страног порекла“ (II 39. 11, 1167). На истој страни је цео пасус утврђен на расправљање мистерије Хитлеровог правога презимена.

Наравно, једна од тешкоћа при писању овог и сличних дела може бити и то што нема сагласности око тога шта је светска историја, и да ли она уопште постоји, као једна повезана целина. Велс је, наравно, веровао да постоји, у виду јединствене линије напретка и развоја, коју човечанство прати од самог настанка, упркос свим застојима и скретањима. Али управо је тај став изазвао неке од најјачих критика стручњака. Да ли, пре модерног доба, имамо посла са јединственом светском историјом или са расцепканом панорамом историја појединих области, група и култура? Постоји ли заједничка историјска нит која повезује на пр. рано Византијско царство, класичну културу Маја и Индију Гупта? Већина историчара би спремно одговорила да тако нешто не постоји, да су ове културе живеље властитим, потпуно одвојеним животима. Велсови следбеници се вероватно не би сложили, али терет доказа је на њима.

*

*

*

Од краја двадесетих година дебата поводом *Наирџи историје* је постепено замрла. Дело је наставило да се продаје и чита, али више није било у центру пажње као раније. Истовремено, Велсова звезда је полако залазила.⁴⁷ Било је замишљено да светска историја буде тек први део (општеобразовне) трилогије, али Велс је ову амбицију испунио тек почетком тридесетих година.⁴⁸ До тада је већ било касно да ова дела оставе траг какав је желео. Његови футуролошки и друштвено-политички радови први су изгубили читаоце, потом и они научно-популарног карактера. Уз неке изузетке, књижевна дела која је писао у зрелим и позним годинама, нису трајно остала у видокругу читалаца и критичара.⁴⁹ У време смрти (1946) Велс је углавном био запамћен по својим раним фантастичним

47 Ово је и сам приметио, у својој аутобиографији, објављеној 1934. године (Wells 1984, 718): „Одлучили смо да могу да приуштим годину дана напорног рада на овој специфичној историји, мада је било вероватно да ће ми донети врло мало и мада сам ризиковао да привремено нестанем из видокруга посвећених читалаца романа. Како се испоставило, нестао сам из тог видокруга заувек, губећи додир са књижевним критичарима и библиотекама. Никада га нисам повратио...“

48 West 1984, 114. *Наука о животињу* (*The Science of Life*), обиман увод у биолошке науке, чинила је други део трилогије. Објављена је најпре у наставцима, да би 1931 године изашла као једна књига (Wells, Huxley, Wells 1931). Следеће године је публикован *Рај, блаоустојање и срећа људској рога* (*The Work, Wealth and Happiness of the Mankind*; Wells 1932), покушај стварања обједињене теорије рада, привреде и друштва, који се неколико година касније појавио и на нашем језику (Велс 1939).

49 Sampson 1961, 998–1000; Carter, McRae 2001, 327; Glover 2004, 307.

приповестима и по *Науџиу истџорије*. „Специјалисти су извели дисекцију његових трију енциклопедија у области историје, биологије и економије, махали свим могућим грешака које су открили и, признајући читљивост ових дела, генерално су отписали аутора као дилетанта и журналисту чија је фатална погрешка била страст према енциклопедизму. Како време пролази, свет све мање и мање мисли о Велсу као угледном историчару, биологу или економисти. Само високи тиражи *Науџиа истџорије* остају као трајни повод за чуђење“, забележио је један поштовалац писца у првој години Другог светског рата.⁵⁰

Узроци ове промене били су сложени. У чисто књижевном смислу, Велс од двадесетих година више није био у моди, његове идеје су биле превише радикалне за литерарне конзервативце, његова старинска, викторијанска проза формално и идеолошки неприхватљива за модернисте. Као убеђени хуманиста и социјалиста његов јавни профил је сметао многим у ери пораста ауторитаризма и радикално-десних политичких покрета. Публиковање *Науџиа истџорије* на италијанском језику је спречила цензура.⁵¹ Када су националсоцијалисти постали владајућа партија у Немачкој, та књига се нашла међу првима које су завршиле на ломачи, у мају 1933. године.⁵² С друге стране, Велсов специфичан тип социјализма, изразито антимарксистички, није га омилео ни левици између два рата.⁵³ Ни удари стручне критике, међу којом треба истаћи ону од стране професионалних историчара, нису прошли без трајног ефекта. Најзад, млада

50 Kauffmann 1940, 577.

51 Wells 1984, 719. Велс је почетком XX века имао велику читалачку публику у Италији; чак шеснаест његових дела је добило италијанске преводе пре Мусолинијевог пуча (вид. Chialant 2005, 205). Његов утицај се наставио и после уздицања фашизма и забране, што се види на примеру водећег италијанског футуристе и убеђеног фашисте, Маринетија (Filippo Tommaso Marinetti, 1876–1944), који је исте 1922. године објавио роман *Gli Indomabili* (*Неукројиви*) који много дугује велсовским узорима, пре свега *Осџрву докџора Мораа*, али и романима *Када се сџавач џробуди* и *Времеџлов* (*Исџо*, 209–220). Велс и Маринети су се упознали у једној прилици, пре Првог светског рата (*Исџо*, 206–207).

52 Nate 2005, 107–109. И у Немачкој је Велс био један од најчитанијих страних писаца у прве три деценије XX века; више немачких и аустријских писаца су стварали под његовим утицајем.

53 Уп. Welles 1920b, 67–69: „Биће најбоље ако будем писао о Марксу без имало лажног поштовања. Увек сам га сматрао досадом најгоре врсте. Његов превелики и недовршен рад, *Das Kapital*, процесџја заморних књижурина окренута таквим фантомским измишљотинама као што су буржоазија и пролетаријат, књига која вазда бунцајући одлази у напорна секундарна разматрања, оставља на мене утисак споменика претенциозне педантерије... Морам признати да се у Русији моје пасивно противљење Марксу претворило у врло активно непријатељство.“ За Велсов социјализам вид. Brooks 1915; Hausknecht 1950; Hyde 1956; Partigton 2008.

генерација којој је Велс у првим деценијама XX века био идол и водич више није постојала, буквално ју је збрисао Први светски рат. Речи ирског писца Сен Џона Ервина (St. John Greer Ervine, 1883–1971) то најбоље описују: „Млади људи који су своје идеје црпели највише од господина Велса и господина Шоа... нису дочекали прилику да створе властити свет... Њихове кости су закопане по Француској и Италији... и нема ничега по чему бисмо их памтили сем разорене земље... и разорених обећања политичара широм света.“⁵⁴

У међувремену, Велсов успех је, можда неизбежно, охрабрио сличне или чак још амбициозније подухвате.⁵⁵ Међу малобројним академским историчарима који су га безрезервно бранили, био је и извесни Арнолд Тојнби (Arnold Joseph Toynbee, 1889–1971), недавно постављен за професора византијске и новије грчке историје на Универзитету у Лондону, мало познат у јавности, изузев као члан британске делегације на мировној конференцији у Паризу.⁵⁶ Имајући разумевања за Велсове пропусте и грешке, Тојнби је бранио и њега и светску историју као посебно поље истраживања.⁵⁷ Разлози су делимично били лични, британски историчар је увећало размишљао о предузимању сличног подухвата; и њега су глобална криза и светски рат навели да преиспита начин на који види прошлост. Једном започет, Тојнбијев рад на светској историји је трајао више деценија, објављен под насловом *Истраживање историје (A Study of History)* у чак тринаест томова (1934–1961).⁵⁸ За разлику од Велса, Тојнби је био професионални историчар а и уложио је далеко више времена у истраживање и припрему текста. Али, упркос томе, резултат је био врло сличан: велико али пролазно одушевљење најшире јавности, скептицизам и оштра критика стручњака.⁵⁹ Чак и многе године искрених напора нису значиле превише када је тако амбициозан циљ био у питању: он

54 Цитирано према: Kauffmann 1940, 578.

55 Велсов биограф Ловат Диксон (Lovat Dickson, 1902–1987) јако греши када пише (Dickson 1969, 280): „Ни један појединац никада није покушао да пише историју ове ширине, можда нико никада и неће“.

56 McNeill 1989, 80–82, 92–93.

57 McNeill 1989, 285.

58 И у данима своје славе Тојнбијево *Проучавање историје* је ретко читано у целини, из очигледних разлога. Да би дошло до још веће публике, британски историчар Сомервел (D. C. Somervell, 1885–1965) приредио је, уз допуштење аутора, двотомно скраћено издање, објављено 1947. године. Оно је, са великим али уобичајеним закашњењем, преведено и на наш језик (Тојнби 1970).

59 Из тог разлога се могу одбацити критике, попут оне Едварда Фокса (Edward Whiting Fox, 1911–1996) „да господин Тојнби није био пуки популаризатор као Х. Џ. Велс или В. Дјурант“ (Fox 1964). Тојнбију свакако није била намера да пише популарну историју, већ да створи нову филозофију историје и да преобликује историјску науку. Али попу-

је покушао да истражи успон и пад чак двадесет и једне историјске цивилизације, током шест хиљада година историје, и да одгонетне „законе историје“. Свака од ових великих цивилизација добила је, у најбољем случају, неколико месеци истраживачког рада и стручњаци су без велике муке откриле бројне грешке у Тојнбијевим књигама, недостатке у логици, неодрживе концепте (историја као циклус који се понавља и сл.), те субјективност и идеолошку пристрасност. Његови „закони историје“ данас звуче врло наивно, он сам је углавном заборављен; историчари који га користе или цитирају су ретки.⁶⁰

Велс је био много директнија инспирација америчком писцу и новинару Вилу Дјуранту (William James Durant, 1885–1981). За разлику од Тојнбија а попут Велса, Дјурант није био историчар по професији; пошто је одустао од каријере у цркви, студирао је биологију и филозофију. Успех његовог популарног увода у историју западне филозофије⁶¹ ослободио га је материјалних брига и навео га да се окрене много већем пројекту: писању светске историје. Током готово пола века, Дјурант је, у сарадњи са супругом Ариел (Ariel Durant, 1898–1981), писао и публиковао једанаест обимних књига (1935–1975).⁶² У питању је било конзервативније дело у односу на Велсово и Тојнбијево, за Дјуранта, светска историја је историја Запада (азијске културе су обрађене сумарно у првој свесци). Писац, свестан бројних пропуста и недостатака, покушао је да се огради у уводу: „Нико не треба да ми говори колико је апсурдан овај подухват или колико је неумерена већ сама концепција... Упркос томе, надао сам се да, и поред многих грешака неизбежним у овом подухвату, он може бити од неке користи...“⁶³ Критика га свеједно није заобишла. И овде је указано на многобројне грешке и друге проблеме; речи као што су „површно“ и „наивно“ често су коришћене при вредновању Дјурантових књига, обично уз похвале језичкој и стилској страни дела.⁶⁴ Међутим, ни сада се не-

ларизатор је у крајњој линији био, с обзиром на то да је на професионалне историчаре оставио слаб утисак, док га је шира јавност одушевљено прихватила.

60 Еванс 2007, 65–67. Нада коју је изразио McNeill 1989, 286 у погледу рехабилитације Тојнбија међу историчарима и широм публиком није се остварила. Поводом стогодишњице Тојнбијевог рођења објављен је и зборник радова (McIntire, Perry 1989) који, упркос почетној намери уредништва, „пружају убедљив подсетник зашто је Тојнби био тако потпуно одбачен од своје и наредних генерација историчара“ (Kadish 1991, 359).

61 Durant 1933 (прво издање: 1926).

62 Упркос толиком уложеном временом и читавих десет хиљада страница текста, Дјурант није дочекао да серију приведе крају: 11. том носио је наслов *Доба Наполеона*; била су у плану још два која би довела овај преглед до краја Другог светског рата.

63 Durant 1954, vii (прво издање: 1935).

64 Уп. Finkelstein 1939 (Moses I. Finley); Hudson 1951; Bingham 1969.

слагање професионалних историчара није показало као препрека на путу комерцијалног успеха, и оне се убрајају међу најчитанија дела популарне науке у XX веку, мада њихов успех не може да се упореди са Велсовим.⁶⁵

*

*

*

Основна тешкоћа при писању светске историје би до сада требало да буде очигледна: то је превелик задатак за једну особу, ма како образована, способна или енергична она била. Било то добро или лоше, тек специјализација је апсолутна нужност савремене науке, наметнута самим обимом материје о којој се мора водити рачуна. У данашње време, са стандардима које намеће научни рад, једини начин да се одговорно приступи писању велике историје, светске историје, јесте да то буде колективан подухват. То што та особа можда није свесна својих ограничења и правог обима посла не мења ништа. Да, успели (обично кратки) уводи у светску историју су писани од стране појединаца а пишу се и данас, али то су неизбежно популарни и деривативни радови. Њихови писци не тврде да су експерти за све епохе и цивилизације које помињу, нити да имају неку посебну компетенцију „светских“ историчара. У ствари, чак су и најбоље једнотомне историје света производ заједничког рада више историчара. Као успешан пример може се издвојити *Светска историја* (*Die Weltgeschichte*) објављена 1971. под уредништвом Гунтера Боинга (Günther Böing), иза које стоје двадесетак водећих имена тадашње немачке историографије.⁶⁶ Мада је у питању књига врло великог обима и густог текста, изванредно илустрована и опремљена, њено читање само потврђује претпоставку да преглед светске историје у једном тому тешко може бити нешто више од овлашне скице.

Озбиљни проблеми који неизбежно прате писање светске историје су, наравно, били познати многим историчарима знатно пре Велсовог покушаја. У ствари, један од најамбициознијих пројеката стварања велике историјске синтезе био је увелико у току када је Велс писао *Наирџи историје*. Крајем XIX века отворен је рад на *Кембричкој модерној историји*

65 Такође и најпревођеније. Читава серија је преведена и на наш језик, додуше, са много деценија закашњења.

66 Böing 1971. Српскохрватско издање (Böing 1977) није чист превод, већ су знатни делови текста прерађени, замењени или допуњени, из идентитетских, локално-историјских али и политичко-идеолошких разлога. И опет, чак је и прерада морала бити колективно дело: био је потребан тим стручњака из Љубљане, Загреба и Београда да се она изврши.

(*The Cambridge Modern History*), којој су се непосредно пре и после првог светског рада придружиле *Кембричка средњовековна историја* (*The Cambridge Medieval History*) односно *Кембричка старина историја* (*The Cambridge Ancient History*). Творац изворне серије био је лорд Актон (John Dalberg-Acton, 1834–1902) са сарадницима, и она је имала четрнаест свезака, обрађујући светску историју од средине XV до почетка XX века. По узору на *Модерну историју*, другу и трећу серију је покренуо знаменити британски полихистор Џон Багнал Бјури (John Bagnell Bury, 1861–1927). Десетине историчара, филолога и археолога из многих земаља и са бројних универзитета радили су на овим пројектима. *Средњовековна историја* је имала осам томова, последњи је објављен 1936. године, *Старина историја* чак дванаест свезака, штампаних у периоду 1919–1939. године. У односу на Велсову историју, поред неупоредиво већег обима, ове публикације је у целини красио много критичнији и пажљивији приступ, мада је квалитет прилога у тако великим колекцијама неизбежно варирао. Али Велсовима историја је ипак светска историја у много већој мери, јер, са малим изузецима, прва издања *Кембричких историја* третирају само Европу, Северну Африку и Блиски исток. После Другог светског рата објављена је *Нова кембричка модерна историја* (*The New Cambridge Modern History*, 1957–1979), чији су поједини томови добили нова издања деведесетих година. Први томови *Старе историје* су замењени новим издањима већ после Другог светског рата, а у периоду 1970–2000. године изнова је осмишљена, написана и публикована читава серија, сада у обиму од четрнаест томова. Између 1995. и 2005. године објављено је и седам томова (четврти је штампан у две књиге) *Нове кембричке средњовековне историје* (*The New Cambridge Medieval History*). У међувремену су покренуте друге кембричке серије, концепцијски сличне поменутиим, које се баве историјом Кине, Индије, Африке, Америке, Ирана и др. као и разним темама и појавама у светској историји, попут уметности, књижевности, религије, науке, идеја, насиља итд.

Проблеми модерне историјске синтезе су морали бити јасни бар једном од Велсових раних сарадника, Ернесту Баркеру, када је у току Другог светског рата стао на чело сличног, мада ипак мање амбициозног пројекта. Оно што је напослетку објављено као тротомна (преко 1400 страница) историја Европе под насловом *Евројско наслеђе*.⁶⁷ Овај подухват као да је настојао да избегне све грешке које су прагиле Велсово дело: прихваћени циљ је био монументалан али ипак скромнији и јасније одређен (историја Европе); рад је био колективан – текст је производ десеторице сарадника, сваки је написао део одређен по унапред спремљеном

67 Barker, Clark, Vaucher 1954.

нису нужни исти као они од пре једног века. Док је у време свог настанка ово дело представљало нешто радикално ново, нешто што је по свему одступало од дотадашње историјске литературе, век касније оно спада у неку врсту књижевно-историјског канона. За многе људе оно представља прву (или једину) историјску литературу коју су читали, књигу које старије генерације препоручују млађима. Овом наслову се данас ретко прилази без одређене дозе носталгије: стил којим је писана, њени циљеви, хуманизам и позитиван став о будућности човечанства – све то данас делује врло старински, привлачећи читаоце који трагају за атмосфером минулог времена. Али и данас, наравно, има оних који траже просто занимљив и приступачан увод у светску историју, обично без много обзирања на упозорења које даје приређивач у предговору, у погледу застарелости и непоузданости информација.

После свега реченог, може се поставити питање: у чему је уопште значај Велсовог дела, сто година касније? Нарочито ако се имају виду све изречене критике а које могу створити утисак да је у питању безнадежно лош рад, коме се не сме поклонити поверење. То би, међутим, било претерано, као и позиви од пре једног века да се *Наирџи историје* категоризује као псеудонаука. Мада никоме не бих препоручио да учи историју из Велсове књиге, такође мислим да оно обавља одличан посао као *покретач истраживања за прошлост*, као прва од многих књига које ће читалац жељан знања имати у рукама.

При вредновању овог рада треба се подсетити да је од самог почетка био намењен најширој публици, не стручњацима, и имати у виду позитивне и напредне идеје које је са собом донео. Негирање евроцентризма и одбацивање изједначавања (западно)европске историје са светском, свакако спада међу такве идеје. Још једна је превазилажење регионалне, националне (и националистичке) перспективе као прихватљивог погледа на прошлост. Иако ни сам није био слободан неких предрасуда у том смислу (који човек оног времена јесте?), он је ипак оштро одбацио расизам и расни приступ прошлости, као истовремено и ненаучан и опасан. С обзиром на то да су деструктивне расне идеологије доминирале у многим земљама током четврт века по објављивању *Наирџи историје*, такав став је био не само исправан и напредан, већ и храбар. Можемо само да жалимо што неке друге напредне идеје у које је чврсто веровао, попут права жена (Велс је био врло гласан феминиста много пре Првог светског рата), сексуалних слобода, радничког покрета, социјалне и здравствене заштите, добијају мало или нимало простора у његовом делу.

У данашње време интелектуалног релативизма и раширеног цинизма, многа од Велсових схватања делују утопијски, неостварљиво и наив-

но. Но, нема разлога да се мисли да је модерна перспектива зрелија, солиднија или трајнија у односу на оне које су јој претходиле. У ствари, ова тврдња се може окренути у своју супротност: можда савременом свету и савременом погледу на прошлост управо недостаје Велсов непоколебљив хуманизам и снажна, безмало религијска вера у људскост, науку и светлу будућност човечанства. Ако савремени људи заиста имају такву потребу, можда се писац *Науџи исџорије* говорећи о прошлости, ипак обраћао будућности, и то на начине којих ни сам није био свестан. „Суштински, веровати у Велса значи веровати у будућност.“⁷²

Библиографија

- Alvorad, C. W. (1921): The Outline of History, *The Mississippi Valley Historical Review*, 8, 1/2, 190–192.
- Barker, E. (1906a): *Political Thought of Plato and Aristotle*. New York / London: G. P. Putnam's Sons, Methuen & Co.
- Barker, E. (1906b): *The Republic of Plato*. London: Methuen & Co.
- Barker, E. (1915): *Political Thought in England from Herbert Spencer to the Present Day*. New York / London: Henry Holt & Co.
- Barker, E. (1916): *Ireland in the Last Fifty Years (1866–1916)*, London: Burupp, Mathieson & Sprague.
- Barker, E. – Clark, G. – Vaucher P. (eds.) (1954): *The European Inheritance I-III*. Oxford: Oxford University Press.
- Becker, C. (1921): Mr. Wells and the New History, *The American Historical Review*, 26, 4, 641–656.
- Belloc, H. (1926): *A Companion to Mr. Wells's 'Outline of History'*. London: Sheed and Ward.
- Belloc, H. (1927): *Mr. Belloc Still Objects to Mr. Wells's 'Outline of History'*. London: Sheed and Ward.
- Beloff, M. (1955): *The European Inheritance* by Ernest Barker, George Clark, P. Vaucher. *The Economic History Review*, 7–3, 383–384.
- Bingham, A. J. (1969): *Rousseau and Revolution* by Will Durant, Ariel Duran. *The Modern Language Review*, 64, 3, 675–677.
- Böing G. (ed.) (1971): *Die Weltgeschichte*. Freiburg im Breisgau: Verlag Herder KG.
- Böing G. (ur.) (1977): *Povijest svijeta*. Zagreb: Naprijed.
- Brooks Van W (1915): *The World of H. G. Wells*. New York: Mitchel Kennerly.
- Carter R. – McRae J. (2001): *The Routledge History of Literature in English: Britain and Ireland*, London / New York: Routledge.2
- Chesterton, G. K. (1925): *The Everlasting Man*. London: Hodder & Stoughton.
- Chialant, M. T. (2005): H. G. Wells, Italian Futurism and Marinetti's *Gli Indomabili (The Untamables)*, u: Parrinder, P., Partington, J. S. (eds.): *The Reception of H. G. Wells in Europe*, London / New York: Thoemmes Continuum, 205–221.

72 Kauffmann 1940, 580.

- Dickson, L. (1969): *H. G. Wells: His Turbulent Life and Times*. New York: Atheneum.
- Downey, R. (1921): *Some Errors of H. G. Wells. A Catholic's Criticism of the 'Outline of History'*. New York / Cincinnati / Chicago: Benzinger Brothers.
- Draper, M. (1987): *H. G. Wells*. London: Macmillan.
- Durant, W. (1933): *The Story of Philosophy*. New York: Garden City Publishing.
- Durant, W. (1954): *The Story of Civilization I: Our Oriental Heritage*. New York: Simon and Schuster.
- Finkelstein, J. (1955): *The Journal of Modern History*, 27, 2, 177–180.
- Finkelstein, M. I. (1941): *Political Science Quarterly*, 56, 1, 127–129.
- Foot, M. (1995): *The History of Mr Wells*. Washington: Counterpoint.
- Forster, E. M. (2002): 'The Outline of History', u: Parrinder, P. (ed.) *H. G. Wells: The Critical Heritage*. London / New York: Routledge, 248–254.
- Fox, E. W. (1964): The Toynbee Paradox: A Critical Examination, *The Cornell Daily Sun*, 20/11/1964, S-1.
- Glover, D. (2004): 'Speed, violence, women, America': popular fictions, u: Marcus L., Nicholls P. (ed.) *The Cambridge History of Twentieth-Century English Literature*. Cambridge: Cambridge University Press, 304–317
- Gomme, A. W. (1921): *Mr. Wells as Historian: An Inquiry Into Those Parts of Mr. H. G. Wells' 'Outline of History' Which Deal with Greece and Rome*. Glasgow: MacLehose, Jackson and Co.
- Gottschalk, L. (1968): Writing World History. *The History Teacher*, 2–1, 17–23.
- Hammond, J. R. (1999): *An H. G. Wells Chronology*, London / New York: MacMillan Press Ltd, St. Martin's Press Inc.
- Harrer, G. A. (1923): Wells on Roman History. *The Classical Journal*, 18, 6, 360–368.
- Hausknecht, M. (1950): H. G. Wells: A Modern Primitive. *The American Journal of Economics and Sociology* 9, 2, 205–216.
- Herrick, F. H. (1962): The Profession of History. *Pacific Historical Review*, 31, 1, 1–19.
- Hudson, W. S. (1951): Chronicle, not History. *The Journal of Bible and Religion*, 19, 3, 147–148.
- Hyde, W. J. (1956): The Socialism of H. G. Wells in the Early Twentieth Century. *Journal of the History of Ideas*, 17, 2, 217–234.
- Kadish, A. (1991): Toynbee: Reappraisals by C. T. McIntire, Marvin Perry. *Albion: A Quarterly Journal Concerned with British Studies*, 23, 2, 359–361.
- Jones, H. A. (1921): *My Dear Wells: A Manual for the Haters of England*. London: Eveleigh Nash and Grayson.
- Kauffmann, S. (1940): Wells and the New Generation: The Decline of a Leader of Youth. *College English*, 1, 7, 573–582.
- McIntire, C. T., Perry M. (eds.) (1989): *Toynbee: Reappraisals*. Toronto: University of Toronto Press
- McNeill, W. H. (1989): *Arnold J. Toynbee: A Life*. Oxford: Oxford University Press.
- Mousnier, R. (1955): The European inheritance by Ernest Barker, George Clark, P. Vaucher. *Revue Historique*, 214, 1, 106–110.
- Murray, G. (1897): *A History of Ancient Greek Literature*. London: William Heinemann.
- Murray, G. (1907): *The Rise of Greek Epic: Being a Course of Lectures Delivered at Harvard University*. Oxford: Clarendon Press.
- Murray G. (1912): *Four Stages of Greek Religion: Studies Based on a Course of Lectures Delivered in April 1912 at Columbia University*. New York: Columbia University Press.

- Murray, G. (1913): *Euripides and His Age*. New York / London: Henry Holt & Co, Williams and Norgate.
- Muzzey, D. S. (1921): Mr Wells's Utopian Pessimism. *Political Science Quarterly*, 36, 2, 298–303.
- Nate, R. (2005): Ignorance, Opportunism, Propaganda and Dissent: The Reception of H. G. Wells in Nazi Germany, u: Parrinder, P. – Partington J. S. (eds.): *The Reception of H. G. Wells in Europe*, London / New York: Thoemmes Continuum, 105–125.
- Parrinder, P. (ed.) (2002): *H. G. Wells: The Critical Heritage*. London / New York: Routledge.
- Parrinder, P. – Partington, J. S. (eds.) (2005): *The Reception of H. G. Wells in Europe*, London / New York: Thoemmes Continuum.
- Partington, J. S. (2008): H. G. Wells: A Political Life. *Utopian Studies*, 19, 3, 517–576.
- Roberts, A. (2019): *H. G. Wells: A Literary Life* London: Palgrave Macmillan.
- Sampson, G. (1961): *The Concise Cambridge History of English Literature*. Cambridge: Cambridge University Press.2
- Saunders, R. M. (1955): *The European inheritance* by E. Barker, G. Clark, P. Vaucher, *The Canadian Historical Review*, 36, 1, 68–69.
- Shanks, E. (2002): The Work of Mr. H. G. Wells, u: Parrinder, P. (ed.): *H. G. Wells: The Critical Heritage*. London / New York: Routledge, 255–257.
- Sykes, M. (1915): *The Caliphs' Last Heritage: A Short History of the Turkish Empire*. London: Macmillan and Co.
- Sherborne, M. (2010): *H. G. Wells: Another Kind of Life*. London / Chester Springs PA.
- Walsh, J. (1967): H. G. Wells: He Was a Seer But a Disappointed Scientist. *Science*, 155, 3769, 181–182.
- Wells, C. L. (1921): Mr. Wells and History. *The Sewanee Review*, 29, 4, 483–491.
- Wells, H. G. (1920a): *The Outline of History, Being a Plain History of Life and Mankind I-II*. London: George Newnes Limited.
- Wells, H. G. (1920b): *Russia in the Shadows*. London: Hodder and Stoughton.
- Wells, H. G. (1922): *A Short History of the World*. London: Cassell & Co, Ltd.
- Wells, H. G. (1926): *Mr. Belloc Objects to 'The Outline of History'*. London: Methuen & Co. Ltd.
- Wells, H. G. (1932): *The Work, Wealth and Happiness of Mankind*. London: William Heinemann Ltd.
- Wells, H. G. (1949): *The Outline of History, Being a Plain History of Life and Mankind I-II*. New York: Garden City Books.
- Wells, H. G. (1984): *Experiment in Autobiography: Discoveries and Conclusions of a Very Ordinary Brain (Since 1866) I-II*. London / Boston: Faber and Faber.
- Wells, H. G. – Huxley, J. – Wells, G. P. (1931): *The Science of Life*. London / Toronto / Melbourne / Sidney: Cassell and Company.
- West, A. (1984): *H. G. Wells: Aspects of a Life*. New York: Random House.
- Велс, Х. Ц. (1929): *Исѝорија свеѝиа: свакоме јасна исѝорија живоѝиа и човечансѝива*. Београд: Народно дело.
- Велс, Х. Ц. (1939): *Човечансѝиво: рад, блаѝосѝање и среѝа рога људскоѝа I-II*, Београд: Народно дело.
- Еванс, Р. Ц. (2007): *У одбрану исѝорије*. Београд: СКЗ.
- Тојнби, А. (1970): *Исѝраживање исѝорије I-II*. Београд: Просвета.

Nemanja Vujčić

The Outline of History by H. G. Wells, 1920–2020:
The Centenary of the Most Popular Modern Historical Work

The Outline of History by H. G. Wells (1866–1946) is by far the most popular and well received historical work of the 20th century. It is also one of the rare attempts by an individual author to write such an ambitious history, world history in the proper sense of the word, and to add something new and original to it. Though there were many earlier attempts, in many respect this work was one of the kind when it was published during 1919 (as a serial publication) and 1920 (as two volume edition). It met with an unexpected success and praise by the general public, with two million copies sold in English only, by the end of the 1920s. But it also faced a strong and sometimes harsh criticism by academic historians and other experts. The book was also attacked, at times quite violently and vulgarly, by people who objected to it from an ideological point of view. It was a deeply humanist, socially progressive, atheistic, anti-militaristic and anti-imperialist work. Traditionalist, conservatives, religious dogmatists, far right extremists, but also many far left activist – all took serious objections to it.

The causes of its success among the general public are comparatively easy to establish. Wells' famed literary skills were fully utilized in the writing of *The Outline of History*, creating an attractive, suggestive and above all comprehensible narrative, that for many a reader was a real page-turner. For the first time, a multitude of readers were engaged with a history book they could understand with ease. Also, for quite a few of them, this was the first encounter with a history that was not narrow, nationalistic and propagandistic in its scope. Though sometimes criticized today that it is not a world history at all, because much of its focus lies on Europe, Mediterranean and Asia, this wasn't the impression at the time. Compared to the books that came before it, *The Outline of History* was a big step towards the proper world history; most of the previous attempts were merely histories of Europe, often only of Western Europe, that were masqueraded as world histories. It inspired many similar attempts in the following decades.

However, a careful analysis will reveal that many academic critics had a point. Wells approached his monumental work not quite aware of its size and implications, believing that one year worth of reading and studying is quite enough to accomplish it. During writing, he relied heavily on the secondary works of reference, as well as many obsolete or simply inadequate books. Although author gathered a team of advisers, that was actively involved in all phases of the work, their competence was not, of course, all-encompassing, and besides, he often ignored the advices they gave him. The result was a very attractive, readable history, but also a highly unreliable one, littered with hundreds and hundreds of factual errors (many of which persist even in the later editions), unsupported claims and questionable conclusions. The general structure of his work is problematic as well, in a way its basic orientation is wrong. Instead of building up a mass of evidence and creating a conclusion based on it, Wells began from the

conclusion and looked for evidence to support it. He believed that whole of history is a fixed line of development leading up to a bright utopian (scientific and socialist) united world state. He was convinced that most of the people, past and present, share his ideal of unity of mankind to some degree, and strive, at least instinctively to achieve it. Furthermore, this gave parts of Wells' history a distinctive moralizing tone: if history is a singular process, with a clearly defined goal, then one could measure and indeed judge the cultures of the past according to a degree they furthered this goal. Wells found that many of them failed miserably at this (imaginary) task, and he judged them accordingly. The past, in his view, was fully subjected to a utopian vision of the future.

Keywords: *H. G. Wells, world history, popular history, mass education, the philosophy of history, academic criticism.*

Прикази / Reviews

Nemanja Vujčić

TRI POGLEDA NA ROPSTVO U ANTICI

Peter Hunt, *Ancient Greek and Roman Slavery*, Wiley Blackwell, Malden 2018, xv + 248 str.

David M. Lewis, *Greek Slave Systems in Their Eastern Mediterranean Context, c. 800 – 146 BC*, Oxford University Press, Oxford 2018, xii + 372 str.

John Bodel, Walter Scheidel (ur.), *On Human Bondage. After Slavery and Social Death*, Wiley Blackwell, Malden 2017, xiii + 314 str.

O malo kojoj instituciji u istoriji čovečanstva je pisano tako opširno i sa toliko emocija kao o ropstvu. Mogućnost da jedno ljudsko biće bude u apsolutnom vlasništvu drugog, da bude tretirano kao svojina i, po potrebi, prodato, iznajmljeno ili poklonjeno, ne prestaje da izaziva snažne reakcije i, čak, da pobuđuje određenu vrstu fascinacije. Pored opravdane želje da se istraži objektivno važan istorijski fenomen, ovo interesovanje proizilazi i iz stanja moderne kulture i društva, koji sopstvene probleme i nesigurnosti projektuju na daleku prošlost, ponekad u potrazi za odgovorima i rešenjima koja savremeno iskustvo naizgled ne pruža. Nije iznenađenje da veliki deo novije naučne produkcije o ropstvu dolazi sa akademskih institucija u Sjedinjenim Američkim Državama i Velikoj Britaniji, zemljama čija je istorija tesno povezana sa usponom i padom transatlantske trgovine robljem i masovnim iskorišćavanjem robova afričkog porekla u periodu od XVI do XIX veka. Ovom okolnošću se objašnjava i to da je veliki deo pažnje i energije savremenih istoričara usmeren pre svega na proučavanje ropstva u Novom svetu, najviše onog na američkom jugu pre građanskog rata od 1861. do 1865. godine. Istorijskim institucijama ropstva u prekolumbovskoj Americi, Africi, islamskom svetu, na srednjovekovnom i novovekovnom Mediteranu, u istočnoj Evropi, u južnoj ili istočnoj Aziji poklanja se daleko manje pažnje;

literatura posvećena tim temama zaista izgleda skromno u poređenju sa beskrajnim nizom publikacija okrenutih istoriji transatlantskog ropstva. Ipak, u poslednje vreme ova nesrazmera se sve više uočava i izlaže kritici, što bi u budućnosti trebalo da dovede do uravnoteženijeg pristupa. Preovlađujuće interesovanje za ropstvo u Novom svetu oblikovalo je i način na koji mnogi istoričari sagledavaju ropstvo u antici.

Od tri naslova koja ovde razmatram, *Antičko grčko i rimsko ropstvo* Pitera Hanta (Peter Hunt), profesora na Univerzitetu Kolorado, nesumnjivo je onaj koji će doći u kontakt sa najširoom čitalačkom publikom. To je pokušaj sinteze postojećih znanja o ovoj instituciji na antičkom Mediteranu, i to popularne sinteze namenjene čitaocu koji nije stručnjak za antiku. Hant u predgovoru izdvaja tri grupe potencijalnih čitalaca svog dela: studenti istorije ili drugih društvenih nauka koji pohađaju kurseve iz istorije ropstva (koji su mnogobrojni i dosta popularni na severnoameričkim univerzitetima), studenti antičke istorije, arheologije ili klasičnih nauka, te pripadnici šire javnosti zainteresovani za ovu temu.

Knjiga je podeljena na trinaest poglavlja, od kojih su prva dva su uvodnog karaktera (opšti istorijski pregled i diskusija definicije ropstva i stanja izvornog materijala), dok ostala razmatraju specijalne, uže teme. Obraden je problem porobljavanja ljudi i izvora ropstva, značaja robova u privredi, uloge robova u politici i upravljanju državom (poglavlje je pretežno fokusirano na oslobođenike u administraciji Rimskog carstva i na evnuhe na dvoru poznoantičkog carstva), mesto robova u antičkoj kulturi, privatni i porodični život robova, pitanje oslobađanja robova, svakodnevni (ali uglavnom hipotetički) otpor robova robovlasnicima, veliki ustanci robova u antici, te način na koji se robovi i ropstvo sagledavaju u antičkoj književnosti, filozofiji i pravu. Poslednje poglavlje je posvećeno (navodnom) opadanju institucije ropstva u poznoj antici i pitanju nasleđa antičkog ropstva. Većina poglavlja sledi jasnu, na trenutke čak rigidnu, podelu na grčki i rimski deo, ali su ponegde primeri izmešani.

Pristupačnost, jasnoća i preglednost izlaganja su glavne karakteristike kojim se ovo delo preporučuje čitaocu. Ono je pisano neakademsom, popularnim jezikom uz česta objašnjenja sračunata na to da čak i relativno neobavešten čitalac može da prati tekst. Svaki pojam, svako ime, događaj, toponim, predmet ili institucija razjašnjeni su u tekstu na onom mestu gde se prvi put pominju – autor nikada ne pretpostavlja informisanost čitaoca. Naglasak u izlaganju je na diskusiju i analizi izvornog materijala, antičkih tekstova (narrativnih i dokumentarnih) i materijalnih ostataka (novac, reljef, slikarstvo, mozaik, skulptura itd.), mada je prva grupa izvora daleko brojnija. Izvorni tekst je uvek dat u prevodu (grčkog gotovo da nema, latinskog sasvim malo), uz brojna prateća objašnjenja. Napomene su date u dva oblika (u zagradama i na kraju

svakog poglavlja – oba tipa se koriste i za izvore i za literaturu) i dosta su malobrojne, u skladu sa popularnom namenom dela.

Imajući u vidu da teži da ponudi pregled savremenih stavova o grčko-rimskom ropstvu, Hantovo delo je iznenađujuće konzervativno. Pre svega, on dosledno sledi Finlijev (Moses I. Finley, 1912–1986) model ropstva u antičkoj i svetskoj istoriji, koji je u poslednje vreme predmet intenzivne kritike; mnogi istoričari nastoje da ga preoblikuju ili zamene potpuno drugačijim pristupom. Hant je svestan postojanja kritike (i njene težine) ali je zauzeo stav da je Finli, svim nedostacima uprkos, ipak u pravu i da se njegov model može upotrebi kao osnova za dalju diskusiju. Ovo nije mesto za opširniju kritiku Finlija ali ipak treba istaći neke naročito osporavane aspekte kojih se Hant svejedno drži, iako je često svestan problema. Finli je tretirao čitav klasičan grčki i rimski svet kao robovlasnička društva. Hant je svestan da se takva generalizacija zapravo ne stoji, već da je eventualno primenjiva samo na Atinu i još neke grčke države klasičnog i helenističkog doba, i na rimsku Italiju i Siciliju u II i I veku p.n.e. ali ga to ne navodi da odstupi od prihvaćenog modela. Nedostaje opširnija diskusija o broju robova u ovim antičkim društvima, mada autor navodi neke brojke i procenete, bez obrazloženja. Autor grupe poput mesenskih helota i tesalskih penesta ne smatra robovima i ne uvodi ih u diskusiju (o helotima se nešto više kaže samo u poglavlju o ustancima robova). Što se tiče polemike o kraju ropstva, Hant se i tu drži Finlijevog stava da već u III veku n.e. ropstvo prestaje da bude značajna institucija u evropskoj istoriji. I ovo je stav koji stoji nasuprot novijih istraživanja koja upućuju na veliki značaj robovskog rada u poznoj antici i srednjovekovnoj Evropi.¹

1 Da su trgovina robljem i robovlasnička privreda u poznoj antici bile u porastu, ne u opadanju, jasno je pokazao Kyle Harper, *Slavery in the Late Roman World, AD 275–425*, Cambridge 2011. Za srednjovekovno ropstvo u užem smislu navodim samo nedavna dela s kojima sam pobliže upoznat: R. Amitai, C. Cluse (ur.), *Slavery and the Slave Trade in the Eastern Mediterranean, (c. 1000–1500)*, Turnhout 2017; J. Korpela, *Slaves from the North: Finns and Karelians in the Eastern European Slave Trade, 900–1600*, Leiden-Boston 2019; A. Rio, *Slavery After Rome, 500–1100*, Oxford 2017. Trinaesto poglavlje u Bodelovom i Šajdelovom zborniku posvećeno je problemu ropstva u Evropi posle pada Zapadnog carstva. Rad W. D. Phillips-a, *Slavery from Roman Times to the Early Transatlantic Trade*, Minneapolis 1985, na koje se Hant dosta oslanja a koji je pokušao da pomiri mnogobrojne dokaze o raširenom ropstvu u srednjovekovnoj Evropi sa Finlijevim modelom, danas se smatra zastarelim. Da ropstvo predstavlja slepu tačku u percepciji srednjovekovne historiografije uočili su mnogi istaknuti istoričari XX veka. Pre više od jednog veka Agnes Vergeland (Agnes Mathilde Wergeland, 1857–1914) skrenula je pažnju na raširenu trgovinu robljem u skandinavskim, anglosaksonskim i nemačkim zemljama ranog srednjeg veka (A. M. Wergeland, *Slavery in the Germanic Society During the Middle Ages*, Chicago 1916). Žorž Dibi (Georges Duby, 1919–1996) i Pjer Bonasi (Pierre Bonnassie, 1932–2005) tvrdili su da ropstvo kao raširena institucija u Zapadnoj Evropi prestaje da postoji tek u X-XI veku. Konstantin Jiriček (1854 – 1918) ukazao je pažnju na značajan obim trgovine robljem na srednjovekovnom Balkanu

Hant isključuje iz svog razmatranja društva Starog istoka i instituciju ropstva u njima. Finlijevska paradigma, koju on dosledno prati, drži da između tzv. „klasičnih društava“ i, u ovom slučaju, „klasičnog ropstva“, i njihovih istočnih pandana postoji nepremostiv jaz velikih razlika, koje isključuju svako poređenje i analogije. Ovakav stav, međutim, ignoriše novije tendencije u društvenoj istoriji Starog istoka koje ukazuju na značajnu društvenu i ekonomsku ulogu robova u društvima poput Kartagine, Izraela i Judeje, Asirskog carstva, te haldejske i ahemenidske Vavilonije. Hant ignoriše mnoštvo novijih radova koji se bave ropstvom na Istoku,² šta više, u inače opširnoj bibliografiji na kraju rada nema ni jednog jedinog dela posvećenog Starom istoku. Isključeni su čak i neki dobro poznati stariji naslovi, poput Mendelsonovog dela (Isaac Mendelsohn) koje je koristio i sam Finli.³ Teško je u tome ne videti ozbiljan previd.

Sve što je rečeno ne znači da je Hantovo delo lišeno upotrebe istorijskih analogija. Naprotiv, ono je prosto preplavljeno njima ali ih autor nalazi na drugoj strani. U tome leži verovatno i najveća mana ovog rada, vrlo karakteristična, kao što je već rečeno, za mnoge zapadne istoričare ropstva: preterano oslanjanje na poređenja i analogije sa istorijom ropstva na američkom jugu. Istina, Hant je svestan da je takav manir problematičan, te preporučuje oprez u korišćenju zaključivanja po analogiji. Međutim, ni njemu samom ne polazi za rukom da izbegne tu opasnost. Mada načelno govori o široj panorami ropstva u novom svetu, gotovo svi primeri koji daje dolaze iz istorije SAD (izuzetak je pominjanje velikog robovskog ustanka na Haitiju, 1791. godine). Njih ima nekoliko desetina (preko stotine, ako računamo kraća uzgredna pominjanja) i javljaju se u svim poglavljima, od stranice do stranice. Gde god se autor oseća nesigurno, gde god su antički izvori nepotpuni, gde postoji nejasnoća ili pukotina u znanju ili tumačenju, on se pomaže primerima iz istorije američkog ropstva.

Za razliku od Hantovog konzervativnog pregleda, monografija Dejvida Luisa (David M. Lewis), profesora na Univerzitetu u Edinburgu, teži da pribije

(K. Јиричек, Ј. Радонић, *Историја Срба II: културна историја*, Београд 1981.2, 101–103, 411–412) itd.

- 2 Izdvojio bih M. A. Dandamaev, *Slavery in Babylonia: from Nabopolassar to Alexander the Great (626 – 331 BC)*, DeKalb 1984, 2009.2; G. C. Chirichigno, *Debt-Slavery in Israel and the Ancient Near East*, Sheffield 1993; L. Culbertson (ed.), *Slaves and Households in the Near East*, Chicago 2011; D. C. Snell, *Slavery in the Ancient Near East*, u: K. Bradley, P. Cartledge (ur.), *The Cambridge History of Slavery I: The Ancient Mediterranean World*, Cambridge 2011, 4–21, kao i odgovarajuća poglavlja u Luisovom delu.
- 3 I. Mendelsohn, *Slavery in the Ancient Near East: a Comparative Study of Slavery in Babylonia, Assyria, Syria, and Palestine from Middle of the Third Millennium to the End of the First Millennium*, New York 1949, 1978².

nove staze u historiografiju o antičkom grčkom ropstvu, i da prekine stagnaciju u kojoj se ovaj predmet istraživanja nalazi poslednjih decenija. *Grčki sistemi ropstva u njihovom mediteranskom kontekstu, 800–146. p.n.e.* manje su pokušaj da se ponudi nov sveobuhvatan model koji bi sagledao ropstvo u staroj Grčkoj u celini, a više serija kritika postojećih stavova i putokaza ka nekom novijem i svežijem pristupu. Glavni predmet kritike je, očekivano, Finli i njegov model ropstva u antici. Luis uspešno pronalazi mnoga slaba mesta u Finlijevim shvatanjima – šta se drugo može očekivati za teorijski model star blizu sedam decenija? – i napada ih bez uzdržavanja.

Luisovo delo je obimno: sadrži čak 14 poglavlja, podeljena u četiri grupe. Glavnom tekstu prethodi uvod u kojem se skicira okvir istraživanja, diskutuje terminološki aspekt problema i daje kratka istorija istraživanja. U prvom poglavlju autor razmatra različite definicije i shvatanja ropstva. Autor zaključuje da je pravna definicija ropstva (ljudsko biće kao imovina) upotrebljivija i manje kontradiktorna od socioloških, kulturnih, antropoloških, identitetskih ili etičkih definicija. Određene raširene zablude su kritikovane a ponuđeni princip je ilustrovan na primerima dva relativno dobro dokumentovana antička društva (Vavilon u doba Novovavilonskog i Persijskog carstva, i klasična Atina). Drugo poglavlje razmatra antičke koncepte slobode (gde su takvi uopšte postojali) i neslobode, u njihovom istorijskom kontekstu. U trećem se sagledava hijerarhija društvenih statusa (slobodni ljudi, poluslobodni, robovi i sl.) u Grčkoj i na Starom istoku. Četvrto je okrenuto diskusiji značaja ropstva za antičku privredu i validnosti Finlijeve podele na robovska društva (*slave societies*) i društva sa robovima (*societies with slaves*). U prvima (po Finliju, stara Grčka i Rim) elita svoje blagostanje duguje (pretežno ili isključivo) radu robova, u drugima (ostatak antičkog sveta) ropstvo postoji kao marginalan fenomen, od malog društvenog ili ekonomskog značaja. Luis kritikuje preveliku rigidnost ove podele. Broj robovskih društva je premali a ne uzima se u obzir vrlo realna mogućnost da su postojala društva u kojima je ropstvo bilo vrlo rašireno ali nije predstavljalo vodeći izvor moći elite, već tek jedan od više njih. No, najvažniji zaključak je da između grčkog („klasičnog“) i bliskoistočnog („semitskog“, „orijentalnog“ u starijoj literaturi) koncepta ropstva ne postoje značajne razlike.

Od petog do osmog poglavlja pratimo analizu robovlasničkih sistema u staroj Grčkoj. Luis najpre odbacuje ideju da je klasično ropstvo bila nova pojava u VI veku p.n.e., da je u homerskom i arhajskom grčkom svetu ropstvo bilo relativno nerazvijeno, te da je blagostanje arhajskih posednika počivalo na radu drugih zavisnih grupa. Naprotiv, u homerskoj i Hesiodovoj poeziji te druge zavisne grupe se uopšte ne sreću, dok su jasan koncept ropstva i veliki broj robova angažovanih u privredi vrlo uočljivi. Poblize su analizirani spartanski, kritski i atinski sistem. Ovde se srećemo sa verovatno najkontroverzni-

jom tvrdnjom u Luisovom delu, koja će nesumnjivo izazvati mnogo polemike: heloti nisu poluslobodni ljudi, antički kmetovi ili neka druga kategorija zavisnog stanovništva, već robovi u pravom smislu tog pojma, koji su se mogli prodavati, poklanjati i iznajmljivati. Slično mišljenje (dato, nažalost, bez opširnijeg obrazloženja) autor ima i o tesalskim penestima. Mada je izložena argumentacija logična i energično branjena, ona počiva na izuzetno tankoj izvornoj osnovi. Moram priznati da nisam ubeđen.

U poglavljima 9–14 analiziraju se robovski sistemi Starog istoka. Izbliza je ispitana institucija ropstva u Izraelu u I milenijumu p.n.e., Asiriji u VIII i VII veku p.n.e, Vaviloniji od VII do V veka p.n.e, Persijskom carstvu i Kartagini. Komparativni tretman različitih sistema ropstva doveo je do zanimljivih rezultata. Luis zaključuje da su u najmanju ruku Izrael u vreme kraljeva i Kartagina bili potpuno razvijena robovska društva, gde je rad robova bio osnovni izvor bogatstva vladajuće elite. U stvari, može se otići i dalje, i braniti tvrdnja da je Kartagina primer najrazvijenijeg antičkog robovlasničkog sistema – bar pre uzdizanja Rima. Asirsko i Novovavilonsko carstvo bi spadali u pomenutu srednju kategoriju: razvijena institucija ropstva i relativno veliki broj robova angažovanih u privedi, ali se ipak čini da je vladajuća elita imala druge (i važnije) izvore prihoda. Za Persijsko carstvo slika je manje jasna zbog oskudice izvora ali Luis daje tri studije slučaja koji pokazuju da je broj robova verovatno bio veći a njihov rad važniji nego što se to inače misli.

Poslednje poglavlje predstavlja diskusiju okolnosti (ekonomskih, društvenih, geografskih) koje utiču na pojavu razvijenih robovlasničkih sistema. Ovde srećemo zanimljive ideje ali analiza je ipak prekratka i previše fragmentirana na uža pitanja da bi predstavljala više od skice.

Drugačiji pristup ropstvu u svetskoj istoriji pruža zbornik radova *O porobljenosti čovečanstva. Posle ropstva i društvene smrti*, koji su priredili Džon Bodel (John Bodel) i Valter Šajdel (*Walter Scheidel*), istaknuti istoričari starog Rima. Naslov aludira na čuvenu monografiju sociologa Orlanda Patersona (Orlando Patterson) *Ropstvo i društvena smrt*, objavljenu 1982. godine.⁴ U ovom, na mnogo načina revolucionarnom delu, Paterson je doveo u pitanje validnost i upotrebljivost pravnih (naročito svojinskih) definicija ropstva, ponudivši umesto toga jedno sociološko određenje. Ropstvo je opisao kao trajnu i nasilnu dominaciju nad ljudima koji su otuđeni iz svoje društvene sredine i uvedeni u strani sistem u kojem nemaju časti i osnovnih prava. Važan deo Patersonovog shvatanja ropstva jeste insistiranje na robovima kao ljudima koji su lišeni socijalnog konteksta („društvena smrt“ iz naslova). Oni su nasilno uklonjeni iz svog društva a ne postaju deo društva koje im gospodari; eventualne

4 O. Patterson, *Slavery and Social Death. A Comparative Study*, Cambridge MA – London 1982.

društvene veze koje robovi uspostave i izgrade nisu priznate kao validne od strane gospodara i mogu biti pokidane u svakom trenutku. Od kada se pojavila, Patersonova definicija je predmet i hvale i kritike i o njoj je mnogo pisano. Kritika je postala snažnija poslednjih godina i tragove te debate srećemo i u mnogim priložima u ovom zborniku. U stvari, ona u ne maloj meri opterećuje ovaj zbornik. Više autora nalaze za potrebno da ponavljaju Patersonove stavove, prepričavaju zaključke njegovog dela, polemišu sa njima i daju sažetke tekuće debate, što vodi do nepotrebnog ponavljanja i umnožavanja teksta. Skrenuti pažnju na uvodno izlaganje (gde se takođe govori o Patersonu i njegovom doprinosu) i fokusirati se na užu temu rada verovatno bi bilo bolje, a svakako ekonomičnije rešenje.

Zbornik radova sadrži četrnaest priloga, raznovrsnih po obimu, tematici i pristupu. Srećemo tu uvodne prikaze, teorijske radove, diskusije definicija i drugih osnovnih pojmova, kao i studije konkretnih slučajeva i specijalističke analize. Teme su zaista raznovrsne, najzad, ova kolekcija teži da pruži uvid u ropstvo u *svetskoj istoriji*. Dva priloga su posvećeni ropstvu u antičkoj Grčkoj, jedan starom Rimu, dok jedan sagledava širu grčko-rimsku perspektivu. Drevni Bliski i Daleki istok dobili su po jedan prilog, kao i ropstvo u srednjovekovnoj Evropi, Osmanskom carstvu, ekvatorijalnoj Africi, i južnoj Aziji. Ropstvo u Novom svetu ima čak tri priloga. Na kraju zbornika sam Orlando Paterson daje neku vrstu opširnog komentara i, u nekim slučajevima, polemike protiv stavova iznetima u raznim priložima. Tematska rascepanost zbornika ima dobre i loše strane. Čitalac će već na prvi pogled steći utisak o starosti, trajnosti i globalnoj rasprostranjenosti fenomena ropstva. Isti čitalac će, s druge strane, verovatno upotrebiti samo jedan ili dva priloga koji ga neposredno zanimaju i ignorisati ostale. Ovu knjigu će od korica do korica čitati samo zlosrećni pisci prikaza.

Teško je pružiti koristan sažetak ovako obimne i raznovrsne kolekcije. Ograničiću se na rasprave posvećene ropstvu u antici i razmatranje ostalih pretpostiti specijalistima za te pitanja. Heter Bejker (Heather D. Baker) sa Univerziteta u Torontu, napisala je rad o ropstvu u Novoasirskom carstvu (*Slavery and Personhood in the Neo-Assyrian Empire*). U pitanju je uvodni tekst koji teži samo da izloži osnovne činjenice i ukaže na najvažnija pitanja. I Luis i Hant imaju svoje priloge u ovom zborniku (drugo i treće poglavlje). Luisov prilog (*Orlando Patterson, Property, and Ancient Slavery: The Definitional Problem Revisited*) u suštini je rana verzija prvog poglavlja njegove monografije (delovi teksta su potpuno isti), dok Hant (*Slaves or Serfs?: Patterson on the Thetes and Helots of Ancient Greece*) opširno brani svoje shvatanje spartanskog helotstva kao neke vrste antičkog kmetstva – heloti nisu robovi već etnički i geografski homogena zemljoradnička populacija, vezana za zemljišne jedinice koju obrađuju.

Džon Bodel (*Death in Social Death in Ancient Rome*, Univerzitet Braun) isprobava validnost koncepta „društvene smrti“ na primeru antičkog Rima, uglavnom kroz natpise koje su postavljali rimski oslobođenici, i neke primere iz latinske književnosti. I on svoj prilog otvara (pre)opširnim razmatranjem Patersonove definicije ropstva, za koju se pokazuje da je problematična u rimskom kontekstu. U većini primera koje posedujemo, Rimljani zaista pokazuju elementarno poštovanje za porodične i druge veze koje su robovi stvarali, što je čak ostavilo traga i u rimskom pravu. Mada je gospodar imao zakonsko pravo da razdvaja porodice i kida veze između robova, takvo ponašanje se smatralo nedostojnim i nailazilo na društvenu osudu. Bodel takođe skreće pažnju na naizgled (to je, naravno, gotovo nemoguće kvantifikovati) raširenu praksu oslobađanja robova u starom Rimu, kao i na činjenicu da su Rimljani davali oslobođenim robovima veća prava nego što je to bio slučaj u drugim robovlasničkim društvima tokom istorije. Iznosi i stav koji će nesumnjivo biti predmet polemike, da je rimsko društvo gledalo na ropstvo kao na privremeno stanje; očekivalo se da će pojedinac vremenom izaći iz njega. Podjednako je diskutabilna i tvrdnja da je „ljaga ropstva“ za bivše robove u Rimu bila minimalan problem. Po Bodelu, oni i njihovi potomci nisu nailazili na veće probleme pri potpunoj integraciji u rimsko društvo. Završetak priloga je krajnje interesantan: analiziraju se tri mitske priče (za prvu autor tvrdi da imaju opštemediterranski značaj, dve potiču iz užeg rimskog konteksta), koje autor vidi kao korisne za razumevanje načina na koji je drevni čovek razumeo ropstvo. Sagledavati ropstvo kao smrt, ali smrt koja postoji uz veru u ponovni život, rađanje i besmrtnost nesumnjivo je originalan pristup. Da li je ispravan i korištan, drugo je pitanje.

Kajl Harper (Kyle Harper, Univerzitet Oklahoma) u svom radu (*Freedom, Slavery, and Female Sexual Honor in Antiquity*) pronalazi vezu između slobodnog i ropškog statusa, s jedne strane, i pojmova časti/čestitosti i sramote, s druge. Analizirajući brojne primere iz grčke i rimske književnosti, autor otkriva da je status slobodne žene u antici podrazumevao određenu vrstu društvene časti, koja je počivala na prihvatanju izvesnih obrazaca ponašanja u javnom i privatnom životu. Nevina pre braka i verna u braku, slobodna žena je zasluživala poštovanje društva. Njena suprotnost bila je neslobodna žena, robinja, koja nikakvu privatnu, seksualnu čast nije mogla da ima. Ona je u pravom smislu bila u stanju permanentnog beščašća, društvene sramote, i kao takva bila predmet seksualnog iskorišćavanja od strane gospodara. Pojmovi robinje i prostitutke su se preklapali i izjednačavanje je često podrazumevano, čak iako su u praksi mnoge prostitutke bile formalno slobodne žene. Za grčko-rimskog čoveka prostitucija je bila nespojiva sa čašću slobodne žene; naprotiv za robinje je takva uloga bila prirodna i normalna.

Prilog Antonija Barbierija-Loa (Anthony Barbieri-Low, Univerzitet Kalifornije u Santa Barbari – *Becoming Almost Somebody: Manumission and its Complications in the Early Han Empire*) govori o manumisiji robova u drevnoj Kini, tačnije u vreme starije Han dinastije. Mada su istoričari odavno konstatovali postojanje oslobađanje robova u Han carstvu, detalji ovog procesa su bili nepoznati, kao i tačan status i prava oslobođenika. Danas, zahvaljujući otkriću dve pravne kompilacije u jednom grobu iz II veka p.n.e. (grob br. 247 na lokalitetu *Zhangjiashan*), moguće je otići mnogo dalje u tom pogledu, i autor ovog priloga to čini. Oslobađanje privatnih robova bilo je lična odluka gospodara. Ali oslobođenik (*shùrén*) nije automatski pretvaran u slobodnog seljaka (najniža kategorija u hijerarhiji slobodnih ljudi u carstvu Hana), već je stupao u neku vrstu klijentskog odnosa prema bivšim gospodarem, u trajanju od više godina, u nekim slučajevima sve do gospodareve smrti. Ukoliko bi oslobođenik zanemario svoje obaveze prema gospodaru ili na drugi način povredio zakon, stanje dobijeno manumisijom bilo bi poništeno, i on bi se vraćao u status roba. Barbierijeva interpretacija čina manumisije i statusa oslobođenika se uglavnom oslanja na Patersonov model i terminologiju.

Od tri naslova koja sam upravo prikazao, knjiga Dejvida Luisa nesumnjivo je onaj najznačajniji. Nisu sve interpretacije koje nudi podjednako ubedljive i razrađene ali najveći kvalitet dela i nije u njima. Njegov doprinos leži najviše u kritici postojeće paradigme i u ukazivanju na njene zaista mnogobrojne nedostatke. Teško je posle čitanja ovog teksta ne razmišljati o mnogim pitanjima na nov način. Podjednako je teško i dalje prihvatati mnoge snažne i nedovoljno kvalifikovane tvrdnje koje i dalje opstaju u savremenoj literaturi. Nema sumnje da će Luisovi naponi pokrenuti plodonosnu i, iz mnogo razloga, neophodnu polemiku. Hantovo delo će mnogi čitati kao prvu, često i jedinu, knjigu o antičkom ropstvu, te je šteta što se autor grčevito držao jednog vrlo starog modela. Zbornik koji su priredili Bodel i Šajdel pruža vrlo raznovrsnu selekciju radova iz svetske istorije ropstva. U tome leži njegoa najveća snaga i najveća slabost: pojedinačni radovi stoje u izolaciji jedni prema drugima, i malo ko će naći razloga da zbornik pročita u celini.

Марина Штетић

**СИНИША МИШИЋ, СРПСКО СЕЛО У СРЕДЊЕМ ВЕКУ,
БЕОГРАД: ЕВОЛУТА 2019, 226 СТР.**

Књига која је пред читаоцима представља значајну, свеобухватну студију о српском селу у средњем веку, насталу из пера проф. др Синеше Мишића, најбољег познаваоца привредно-социјалне историје, историјске географије и територијално управне организације српских земаља у средњем веку. С обзиром да је највећи део становништва средњовековне Србије живео у сеоским насељима, бавећи се првенствено земљорадничким делатностима, село је због своје важности више од стотину година уназад представљало предмет интересовања и историјског истраживања. Између добро познатог *Села Стојана Новаковића*, који је ову тему поставио у многим сегментима, и *Српској сели* професора Мишића, стоји период дужи од читавог столећа, испуњен систематским истраживањима која су постепено расветљавала све појединости просторног, привредног, друштвеног и правног положаја српског средњовековног села и његовог становништва. Дело које је пред нама настало је на основу досадашњих, објављених истраживања самог аутора, заснованих на богатој и разноврсној изворној грађи – дипломатичкој, правној, архивској и теренској, као и на резултатима других историчара и правника који су се претходно бавили овом тематиком, при чему су поједина питања подробније сагледана и додатно разјашњена.

Књига обухвата девет поглавља са потпоглављима, за којима следи опширнији закључак на српском и енглеском језику, списак извора и литературе и регистар. Текст је пропраћен и ликовним представама, тачније фотографијама средњовековних фресака и илустрација на којима су представљене сцене из свакодневног живота земљорадника и сточара, што додатно обогаћује садржај. Након уводног поглавља – *Српско село у српској историографији* (I), аутор своју студију о српском селу у средњовековном периоду започиње целином под називом *Просјор* (II), у коме је сеоско насеље представљено у оквиру неколико домена. Прво потпоглавље (*Село и жупа*) говори о односу сеоског насеља и жупе као основне територијално-управне јединице средњовековне Србије, састављене управо од земљорадничких насеља, са бар једним градом (тврђавом) као административним и привредним средиштем. Село је у средњовековним изворима просторно одређивано његовом жупском припадношћу,

док аутор у овом делу указује и на остале аспекте односа села и жупе – постојање заједничких површина искоришћаваних од стране свих сеоских насељеника (пашњаци, воде, шуме, итд.), колективних обавеза (чување путева на границама жупе), као и колективних одговорности (сви облици заштите живота људи и стоке), што је наметало и потребу познавања међа жупе. Предмет овог поглавља јесте и заштита целовитости сеоског атара, као и случајеви промена жупских граница, што је водило губљењу правне садржине жупе, коју ће првих деценија XV столећа као основну територијално управну јединицу заменити нова јединица војног карактера – *власић*.

У другом потпоглављу о *Сеоском њејзажу* реч је о врстама обрадивих и необрадивих површина, водама и осталим ресурсима који су чинили саставни део сеоског атара, затим о предметима приватне и колективне својине, случајевима промене изгледа сеоског пејзажа, затим о земљорадничком и властеоском поседу, распореду обрадивих површина које су углавном биле груписане на неколико места, као и о типу сеоског насеља (развијени, збијени) и изгледу куће сеоског становништва. *Сеоске међе* су због свог значаја у овој целини такође добиле посебно поглавље. Захваљујући постојању колективне одговорности становништва, као и из привредних разлога (заједничко искоришћавање обрадивих и необрадивих површина, вода и др.), међе су биле тачно утврђене и морале су бити познате свим становницима једног сеоског насеља, док су их имале и групе села, катунци, као и сами земљишни поседи унутар сеоског атара. Овде су описани и случајеви у којима је долазило до промена међа, као и начин њиховог утврђивања.

Будући да сведоче о великим демографским променама, као и о несталности села и земљорадничких слојева друштва у периоду развијеног феудализма, *Селишћа и заселци* темељно су обрађени у трећем поглављу књиге. Аутор полази од различитих значења селишта, затим говори о врстама селишта као напуштеног насеља и сложености његовог правног статуса, начину искоришћавања земљишта у атару селишта, узроцима настајања и нестајања насеља, као и онима који су доводили до насељавања селишта и његовог претварања у село. Предмет ове целине јесте и заселак као део сеоског насеља, врсте заселака, узроци нестанка засеока или пак његовог опстајања и прерастања у село, однос заселака и села и њихова припадност истом или различитим феудалним господарима, као и разлика између безимених заселака и оних са посебним називима. Уочена је и присутност већег или мањег броја заселака у одређеним крајевима средњовековне Србије, што представља појаву изазвану различитим узроцима у различитим временским периодима.

Предмет четвртог поглавља *Сеоске правине и кривице* јесу 1. *Сеоска ойшћина* и 2. *Судске надлежности*. Сеоска општина сагледана је као заједница становништва села са одређеним потребама и интересима, као и колективном одговорношћу према феудалном господару и држави, због чега се село може сматрати најмањом територијално-управном јединицом у средњовековној српској држави. Истакнут је и положај сеоске општине у случајевима у којима су села припадала већем и економски јачем властелинству, док је са друге стране указано на околности које су отварале могућности за њено самосталније деловање и развој. У судском погледу, становништво села било је подређено првенствено патримонијалном суду свог феудалног господара, док је у неким случајевима подлегало и државном или црквеном суду. У делу о судским надлежностима дат је и преглед врста преступа и казни (смртна, имовинска, телесна), уз разматрање о начину функционисања патримонијалног суда и спровођења судских пресуда.

У петом поглављу названом *Госћодар села*, аутор говори о 1. *Светиу властелинства* и тзв. 2. *Слободним селима*, посматрајући село као саставни део једног властелинства, што је појава иначе карактеристична за већину сеоских насеља средњовековне Србије. Поред сагледавања већих манастирских/црквених и световних властелинстава, састављених од одређених села и осталихседа, указано је и на постојање више врста сеоских насеља (дворска, жупска и властеоска) и њихове карактеристике, као и на статус и обавезе зависног становништва који су зависили од припадности одређеном феудалном господару, у чијој су се улози могли наћи властела, црква/манастир или сам владар. Посебна пажња посвећена је „слободним“ или жупским селима која су улазила у састав државног (владаревог) домена. У ову групу спадала су и *дворска* села настањена становништвом специфичних занимања, које је обављало разне послове за потребе владаревог двора (коњуси, псари и соколари, станици, мађери, постельштаци, златари, поткључије, уљари/пчелари, одређене врсте мајстора...), док су наведене категорије појединачно и детаљно обрађене, уз појашњавање њиховог статуса и обавеза.

Шесто поглавље под називом *Земљорадници и сточари* посвећено је свим категоријама земљорадничког (меропси, сокалници, отроци, мајстори-занатлије), као и влашког сточарског становништва и њиховим обавезама према феудалном господару, владару и Српској цркви. У поглављу *Послови и дани* (VII) дат је преглед свих радова којима је земљорадничко становништво било заокупљено, међу којима је најзначајније место припадало пословима у производњи житарица, затим узгоју легуминоза, индустријског биља и начину њиховог искоришћавања, узгоју винове лозе,

поврћа (вртови), воћњака, припремању сена итд, поред чега је било неопходно бринути и о начинима одржавања плодности земљишта (плодород – смена усева, ђубрење, паљевински систем). У овом поглављу аутор говори и о појавама залога и закупа обрадивих површина, као и социјалној и имовинској диференцијацији унутар земљорадничког слоја, истичући значај бројности, радног потенцијала и имовног стања једне земљорадничке породице, од чега је зависила брзина и ефикасност извршавања обавеза како на свом поседу, тако и на деоницама обрађиваним у корист феудалног господара.

Предмет претпоследње целине – *Брак и породица* (1. *Брак и деца*, 2. *Инокосне породице и задруге*), јесу брачне обавезе и породични односи, уређени посредством црквених прописа, као и величина и структура земљорадничких и сточарских породица. Овде су размотрене све појединости везане за предуслове склапања веридбе и брака, питање мираза и права наслеђивања, могућности склапања брака између православаца и католика, однос према прељуби, статус ванбрачне деце и њиховог права наслеђивања, као и раскидање брачних веза које се обављало искључиво у одређеном судском процесу, од стране овлашћених органа. У средњовековној Србији основну јединицу представљала је *кућа* (задружна или инокосна) према којој су одређивани порез и радна рента. Пажљивом анализом структуре породица у одређеним сеоским насељима на манастирским властелинствима, аутор је дошао до више значајних резултата и њихових узрока. Већина сеоског становништва на дечанском властелинству живела је у задружним кућама. На простору читаве средњовековне Србије преовладавао је тип очинских и братских задруга, док су најбројније задруге биле оне од две или три мушке главе. У овом поглављу аутор се позабавио и могућностима прерастања инокосне породице у задружну, као и о специфичностима структуре занатлијских, поповских и влашких кућа. Структуре кућа сеоских насеља и влашких катуна на поседима манастира Дечани и цркве Св. Николе у Врању, као и одређених задруга дечанског и бањског властелинства, представљене су у виду графикана, табела и родослова, што олакшава њихово сагледавање и разумевање.

Последње поглавље посвећено је односу *Села и парохије*, која је често била аналогна сеоском насељу, премда њена духовна јурисдикција и није морала одговарати међама сеоског атара. Аутор разматра о величини парохија и броју свештеника у једном сеоском насељу, парохијској организацији у катунима, као и о могућностима одређивања мрежа парохија посредством црквина и црквишта – топонима на којима постоје или не постоје видљиви остаци сакралног објекта, сведочећи о црквеној мрежи и хришћанској традицији у прошлости, као и о доброј насељености одређеног простора.

Српско село у средњем веку, као једна од основних и најзначајнијих тема српске медијевистике, коначно је добило свој подробан целовит приказ, сагледан са више значајних аспекта – просторног одређења и садржаја, појаве селишта и заселака, правног статуса села и сеоског становништва, привредно-социјалних односа, организације сеоске заједнице, структуре породице, црквене организације, и др, чиме су уједно представљени и улога и значај села у српској средњовековној држави и друштву. Наведене чињенице књигу професора Мишића сврставају у ред изузетно значајних и драгоцених дела историографије српског средњег века и српског друштва уопште. Иако је реч о стручној монографији, посвећеној теми која је прилично широка и комплексна, она је и довољно сажета и лако читљива, што је још један од квалитета и разлог више да књига нађе пут и до шире читалачке публике.

In memoriam

Danijela Stefanović

PROF. DR MIROSLAVA MIRKOVIĆ (1933–2020)

Na internet stranici *Međunarodnog udruženja za grčku i latinsku epigrafiku* (*Association Internationale d'Épigraphie Grecque et Latine*), dana 11. maja 2020. godine objavljena je vest o smrti prof. dr Miroslave Mirković. Tekst glasi:

„Sa velikom tugom smo primili vest da je 3. maja 2020. godine preminula prof. dr Miroslava Mirković (rođena 1933. godine u Kosovskoj Mitorivici), predavač i profesor na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu od 1957. godine. Njen odlazak je veliki gubitak i za Univerzitet u Beogradu i za međunarodnu akademsku zajednicu.

*Prof. Mirković je bila duboko posvećena antičkoj istoriji, književnosti, epigrafici, ali i papirologiji i arheologiji. U fokusu njenih istraživanja bili su rimska vojska, politička i društvena istorija, istorija urabnizacije i gradskog života, poznata antika i rano hrišćanstvo, porodica i srodnički odnosi na drvenom Mediteranu, stanovništvo Balkana i podunavskih regija u vreme predrimске i rimske vlasti, ali je kontinuirano radila i na objavljivanju novih natpisa. Sarađivala je na projektu *Inscriptions de la Mésie Supérieure* (objavivši natpise iz Singidunuma i Viminacijuma) i na novom izdanju toma *Corpus Inscriptionum Latinarum* (CIL) posvećenog Panoniji i Gornjoj Meziji.*

Akademski zajednica će je pamtiti po doslednom istraživačkom radu, posvećenosti epigrafici i antičkoj istoriji, ali će ostati u sećanju i kao zanimljiv i vrstan sagovornik, samouvren istraživač, ali i neko kome se uvek moglo pričati.

Prof. dr Miroslava Mirković, redovni profesor u penziji Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, bila je dugogodišnji šef Katedre i Seminara za istoriju starog veka i Centra za antičku epigrafiku i numizmatiku (danas Centar za antičku epigrafiku i numizmatiku Fanula Papazoglu). Međunarodno priznati i cenjeni stručnjak, prepoznatljiviji i poštovaniji u međunarodnim nego u domaćim okvirima.

Po završetku studija klasične filologije 1957. godine, izabrana je za profesora srednje škole dodeljenog na rad Filozofskom fakultetu. Nedugo potom,

1959. godine, birana je za asistenta. Godine 1965. odbranila je doktorsku disertaciju pod nazivom *Rimski gradovi na gornjomezijskom limesu*. Ovoj temi se i kasnije vraćala u svojim istraživanjima. U svojoj matičnoj instituciji, Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu, birana je u sva nastavnička zvanja: 1965. za docenta, 1970. za vanrednog profesora, 1978. za redovnog profesora.

Školsku 1966/1967. godinu provela je na Univerzitetu u Bonu (mentor, prof. dr Johannes Straub) kao stipendista Aleksander fon Humboldt fondacije. Na poziv prof. dr Franka Giliama (James Frank Gilliam), školsku 1982/83. provela je na Univerzitetu u Princetonu (Institute for Advanced Study).

Oktoobra 2003. godine organizovala je na Filozofskom fakultetu međunarodni naučni skup *Römische Städte und Festungen an der Donau (vom 1. bis zum 5. Jahrhundert)* pod pokroviteljstvom fondacije Aleksander fon Humboldt. Radovi sa skupa objavljeni su, u izdanju Filozofskog fakulteta, dve godine kasnije u istoimenom zborniku.

Gotovo da je nemoguće navesti sve međunarodne i domaće skupove u čijem je radu učestvovala. Bibliografija radova, objavljivanih u eminentnim stranim i domaćim časopisima, zbornicima sa skupova i tematskim zbornicima broji više stotina. Bila je član međunarodnih i domaćih stručnih i učenih društava, poput *Međunarodnog udruženja za grčku i latinsku epigrafiku (Association Internationale d'Épigraphie Grecque et Latine)*, *Međunarodnog društva papirologa (Association Internationale de Papyrologues)* i *Društva za antičke studije Srbije*, i respektabilnih institucija kakav je *Nemački arheološki institut (Deutsche Archäologische Institut)*.

Posvećenost antici, Seminaru, mladim kolegama, akademskoj etici i Beogradu krasila je do kraja života. Zahvaljući ličnim vezama prof. Mirković, biblioteka Seminaru za istoriju starog veka bila je jedna od rekih u koju su strani časopisi stizali i u vreme međunarodne izolacije zemlje.

In fine aliquid propria: umeli ste da kažete da je 'skromnost vrlina u nedostatku drugih' – za Vas se to nikako ne bi moglo reći.

MONOGRAFSKE PUBLIKACIJE:

Inscriptions de la Mésie Supérieure. Vol. 1. Singidunum et le nord-ouest de la province, Beograd: Centre d'études épigraphiques et numismatiques de la Faculté de philosophie de l'Université, 1976 (koautor prof. dr Slobodan Dušanić).

Inscriptions de la Mésie Supérieure. Vol. II: Viminacium et Margum, Beograd: Centre d'études épigraphiques et numismatiques, 1986.

Тит Ливије, *Историја Рима од оснивања града* (превод, предговор и објашњења), Београд: Српска књижевна задруга, 1991.

- Тит Ливије, *Историја Рима од оснивања града: друго књижје* (превод, предговор и објашњења), Београд: Српска књижевна задруга, 1995.
- The Later Roman Colonate and Freedom*, Transactions of the American Philosophical Society 87/2, Philadelphia: American Philosophical Society, 1997.
- Животи и ирејиска светиога Хијеронима*, Београд: Српска књижевна задруга, 2000
- Римска држава под краљевима и у доба републике (753–27. пре Хр.): историја и инстинкције*, Београд: Досије, 2002.
- Римска држава у доба принципата и домината: од Августина до Константина (27. пре Хр. – 337. н. е.)*, Београд: Досије, 2003.
- Sirmium: istorija rimskog grada od I do kraja VI veka*, Sremska Mitrovica: Blago Sirmijuma – Beograd: Filozofski fakultet, 2006.
- Moesia Superior: eine Provinz an der mittleren Donau*, Mainz am Rhein: Ph. von Zabern, 2007.
- Sirmium: istorija rimskog grada od I do kraja VI veka*, Sremska Mitrovica: Blago Sirmijuma, 2008.2
- Rea Silvija i sedam rimskih kraljeva: srodstvo i vlast u ranom Rimu*, Beograd: Pravni fakultet Univerziteta; Dosije studio, 2008 (Nagrada Milan Budimir Društva za antičke studije Srbije).
- Tit Livije, *Istorija Rima od osnivanja grada* (prevod, predgovor i objašnjenja), Beograd: Službeni glasnik, 2012.2
- Municipium S(): A Roman Town in the Central Balkans, Komini Near Pljevlja, Montenegro*, BAR International Series 2357, Oxford: Archaeopress 2012
- Municipium S. Rimski grad u Kominima kod Pljevalja*, Beograd: Filozofski fakultet, 2013
- Диоклецијан*, Београд: Службени гласник, 2014.
- Moesia Superior: una provincia romana sul Danubio*, Milano: Mondadori, 2014.
- Rea Silvia and seven Roman kings: kinship and power in early Rome*, Belgrade 2014.
- Rimljani na Đerdapu: istorija i natpisi*, Zaječar: Narodni muzej – Negotin: Muzej Krajine, 2015.
- Позно Римско царство: од Диоклецијана до Теодорикова освајања Италије 284–493*, Београд: Службени гласник, 2016.
- Sirmium: its history from the first century AD to 582 AD*, Novi Sad: Faculty of Philosophy, Department of history, Center for historical research – Sremska Mitrovica: Historical archive “Srem”, 2017.
- Историја Римске државе: од Ромула, 753. године пре Христа, до смрти Константина, 337. године нове ере*, Београд: Службени гласник, 2014, 2018.2
- Tehne epigrafiké: kako čitati latinske natpise: Q.P.C.I.F.D.E.C.I.D. = q(uid) p(laceret) c(irca) i(d) f(ieri) dec(uriones) i(ta) c(ensuerunt). Pet predavanja održanih na Filozofskom fakultetu u Nišu u decembru 2014*, Beograd: Dosije studio, 2018.
- Varvari na Balkanu*, Beograd: Evoluta (u pripremi)

Библиографија / Bibliography

Мирослав Поповић
Универзитет у Београду,
Филозофски факултет
Библиотека Одељења за историју
miroslav.popovic@f.bg.ac.rs

БИБЛИОГРАФИЈА ИСТОРИОГРАФИЈЕ СРБИЈЕ ЗА 2019. ГОДИНУ¹

СКРАЋЕНИЦЕ:

Архив	Архив – часопис Архива Југославије
БИГ	Београдски историјски гласник
ВИГ	Војноисторијски гласник
Годишњак ДИ	Годишњак за друштвену историју
Зборник МС за друштвене науке	Зборник Матице српске за друштвене науке
Зборник МСИ	Зборник Матице српске за историју
Зборник МС за класичне студије	Зборник Матице српске за класичне студије
Зборник ФФ у Приштини	Зборник Филозофског факултета у Приштини
Прилози за КЈИФ	Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор
ЗРВИ	Зборник радова Византолошког института
ИЧ	Историјски часопис
ЛЗ	Лесковачки зборник
НЗ	Новопазарски зборник
Споменица ИАС	Споменица Историјског архива Срем
ТИ	Токови историје
УЗ	Ужички зборник
ЦС	Црквене студије

1 Библиографија садржи историографске радове и преводе објављене у Србији 2019, према испису из каталогизације Народне библиотеке Србије. Бројеви неких часописа и неке публикације из 2019. још се нису појавили и ти ће се радови унети као допуна Библиографије у наредном броју, као и бројеви и публикације који нису били доступни.

АНТИКА И РАНОВИЗАНТИЈСКИ ПЕРИОД

- Амаду, Кристине, *Шта је антика?* с норвешког превела Јелена Лома, Лозница: Карпос, 2019, 232 стр.
- Влаовић, Милан, *Разлика између Персијанаца и Међана у Херодотовој „Историји“*, у: *Антика некад и сад: домети цивилизације и траја антике: 12. међународни научни скуп: зборник радова*, уредник Ксенија Марицки Гађански, Београд: Друштво за античке студије, 2019, 45–54.
- Вујовић, Огњен, *О деликту њреваре*, у: *Право у функцији развоја друштва: зборник радова*, том 1, Косовска Митровица: Правни факултет Универзитета у Приштини, 2019, 235–250.
- Вујчић, Немања, *Небески траг на Ајосу*, Зборник МС за класичне студије 20 (2018), 179–194.
- Дивац, Уна, *Атинске геме у светиљу судских беседа*, у: *Право у функцији развоја друштва: зборник радова*, том 1, Косовска Митровица: Правни факултет Универзитета у Приштини, 2019, 311–328.
- El Damati, Mamduh, *Kraljice Egipta*, Beograd: Narodna tradicija, 2019, 284 str.
- Janković, Vladeta, *Imenik klasične starine: mitologija, istorija, umetnost*, Beograd: Laguna, 2019, 405 str.
- Јањић, Драгана, *Етиопска (абисинска) црква: (идентификација – њочеци хришћанства, фалаши, јурисдикција, домајско-христолошка оријентација)*, Лепосавић: Институт за српску културу, 2019, 185 стр.
- Јањић, Драгана, *Појам митрополије – у канонима васељенских и њомесних сабора*, у: *Византијско-словенска членија II*, уредници Драгиша Бојовић, Кристина Митић, Ниш, 2019, 171–178.
- Калаханис, Константин – Анастасију, Атанасије – Костикас, Иоанис – Теодосију, Евстратије – Димитријевић, Милан С. „*Велики њрасак*“ и *ранохришћанско учење о настанку универзума „Ex Nihilo“*, Зборник МС за класичне студије 20 (2018), 27–38.
- Катанчевић, Андреја, *Lex Cornelia de iniuris*, у: *Право у функцији развоја друштва: зборник радова*, том 1, Косовска Митровица: Правни факултет Универзитета у Приштини, 2019, 195–208.
- Катанчевић, Андреја, *Римски деликт гарина*, у: *Антика некад и сад: домети цивилизације и траја антике: 12. међународни научни скуп: зборник радова*, уредник Ксенија Марицки Гађански, Београд: Друштво за античке студије, 2019, 101–114.
- Кузмановић Нововић, Ивана, *Жене у античким културним просторима*, у: *Антика некад и сад: домети цивилизације и траја антике: 12. међународни научни скуп: зборник радова*, уредник Ксенија Марицки Гађански, Београд: Друштво за античке студије, 2019, 115–128.
- Kuzmanović Novović, Ivana – Janković, Marko A. – Manojlović Nikolić, Vesna, *Bathing in the Roman Province: Local Characteristics of Baths in Moesia Superior*, *Istraživanja* 30 (2019), 24–44.

- Костић, Гордана, *Први векови хришћанства у Еџиоидији и Византијском царству од 3. до 6. века – историјски контекст*, Ниш и Византија 17 (2019), 209–214.
- Кузмановска, Јасминка, *Procopius De aedificiis: Коваркiана, ѿврђава у Македонији*, ЗРВИ 56 (2019), 7–18.
- Lazić, Sara, *Licinianus' account on the Roman campaigns against the Balkan tribes in 85 B.C.*, *Lucida intervalla* 48 (2019), 105–116.
- Ljubomirović, Irena V. *Naissus: A Review of Political and Economic Circumstances in the City from the 1st to the 5th Century*, *Зборник радова ФФ у Приштини* 49, 3 (2019), 213–230.
- Љубомировић, Ирена, *Прва обнова Византијског царства на Балкану за време Јустинијана*, Ниш и Византија 17 (2019), 67–74.
- Љубомировић, Ирена, *Хришћани и ѿајани у 4. веку – религијска нејтрљивост и верско насиље*, у: *Византијско-словенска членија II*, уредници Драгиша Бојовић, Кристина Митић, Ниш, 2019, 133–140.
- Љубомировић, Ирена, *Црквени сабори у ѿрвој ѿоловини 4. века ѿре н. е. – решење или ѿродубљивање раскола у хришћанској Цркви*, ЦС 16/2 (2019), 447–461.
- Maričić, Gordan – Šajin, Željka, *The Status of the Coloni in the Mining District of Vipasca in View of the Provisions of the Lex Metallis Dicta*, *Starinar* 69 (2019), 287–296.
- Милутин, Милан, *О дужничкој доцњи у D.45.1.01.3*, у: *Право у функцији развоја друштва: зборник радова*, том 1, Косовска Митровица: Правни факултет Универзитета у Приштини, 2019, 295–310.
- Мирковић, Мирослава, *Пловидба Дунавом у време Трајана*, у: *Дунавом кроз Ђердајску клисуру: зборник радова са научној скуја Историја пловидбе Ђердајском клисуром одржаној 27. и 28. септембра 2016. у Музеју науке и Технике*, Пинус 9–10, Београд: Музеј науке и технике, 2019, 9–30.
- Младеновска Ристовска, Катерина, *Слрајешки значај ѿрелаза „Девет ѿушева“ на реци Слримон у анијидији*, у: *Живот на рекама Јуѿислјочне Евроје: историјски аслеклји ѿрслорној ѿланирања насеља и комуникација*, уредник Љубодраг П. Ристић, Београд: Балканолошки институт САНУ, 2019, 49–70.
- Morley, Neville, *Status as Performance in Roman Society*, *Istraživanja* 30 (2019), 7–23.
- Наумовски, Гоце – Проданов, Николај, *Историјски развој деликтна ѿрошлв гржаве у слтаром Риму*, *Зборник радова Правног факултета у Нишу* 83 (2019), 93–103.
- Николић, Драгана, *Дробетља: римски ѿрад на Дунаву*, Београд: Балканолошки институт САНУ, 2019, 190 стр.
- Обрадовић, Мирко, *Подаци о мшлу и друлм облицима корујидије у Плуслрховим животлјисима Темислјокла и Арислјидија*, *Зборник МС за класичне студије* 20 (2018), 137–164.
- Obrodović, Mirko, *Svetilišta i kultovi boginje Afrodite u Strabonovoj Geografiji*, у: *Аншллка некад и сад: домеллн цивилизације и ѿрај анијиде: 12. међународни*

- научни скупи: *Зборник радова*, уредник Ксенија Марицки Гађански, Београд: Друштво за античке студије, 2019, 153–168.
- Patoura Spanou, Sophia, *Romans and Barbarians on the Banks of the Danube: Settlements and Trade (4th-6th Centuries)*, у: *Животи на рекама Југоисточне Европе: историјски аспекти истраживања насеља и комуникација*, уредник Љубодраг П. Ристић, Београд: Балканолошки институт САНУ, 2019, 29–48.
- Petković, Žarko, *Sallust on Mark Antony*, *Lucida intervalla* 48 (2019), 63–78.
- Полојац, Милена, *Тракијски Кристијана Томазија о Аквилејевом закону и историја о правним трансиланијима Алана Војсона*, у: *Право у функцији развоја друштва: зборник радова*, том 1, Косовска Митровица: Правни факултет Универзитета у Приштини, 2019, 177–194.
- Porović, Goran D. *Milestones from the Roman Road Drinjača – Sarajevsko Polje*, *Зборник радова ФФ у Приштини* 49, 3 (2019), 201–212.
- Поповић, Горан Д. *Римска кућна сјаница Gensis*, *Зборник радова ФФ у Приштини* 49, 4 (2019), 55–70.
- Rajan, Donald P. *24 sata u starom Egiptu: jedan dan iz života tamošnjih stanovnika*; prevela Žermina Filipović, Београд: Laguna, 2019, 241 str.
- Samardžić, Gligor M. *Notes on the Cult of the Goddess Dea Dardanica in the South of Upper Moesia*, *Зборник радова ФФ у Приштини* 49, 3 (2019), 191–200.
- Самарџић, Глигор М. *О безбједности промета и сигурности путовања на југу Горње Мезије*, у: *Наука без граница 2: [међународни зборник]*. 2, *Одјеци*, [главни и одговорни уредник делатности Мирјана Лончар-Вујновић], Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини, 2019, 115–128.
- Самарџић, Глигор М. *О духовном утицају Рима на југ Горње Мезије (о култури Јулијанера са Косова и Мејохује)*, *ЦС* 16/2 (2019), 423–432.
- Самарџић, Глигор М. *О култури Јулијанера на југу провинције Далмације*, *Зборник радова ФФ у Приштини* 49 1 (2019), 167–174.
- Самарџић, Глигор М. *О оријенталним културима на југу провинције Далмације (неколико примјера из источне Херцеговине)*, *Зборник радова ФФ у Приштини* 49, 2 (2019), 145–154.
- Svetonije Trankvil, Gaj, *Životi i naravi dvanaest rimskih careva*; prevod s latinskog, predgovor i napomene Dejan Acović, Београд: Dereta, 2019, 394 str.
- Симић, Александар, *Изјубљено и „нађено“: случај пробова Александра Македонског*, у: *Антика некад и сад: домени цивилизације и историје: 12. међународни научни скуп: зборник радова*, уредник Ксенија Марицки Гађански, Београд: Друштво за античке студије, 2019, 180–199.
- Тили, Михаел, *Тако су живели Исусови савременици: свакодневица и вера у епохи античког јудаизма*; [превод Марко Р. Јовановић], Београд: Православни богословски факултет Универзитета, Библијски институт, 2019, 203 стр.
- Ђирковић, Игор – Милић, Раде – Стојковић, Божидар, *Утицај античког рударства на урбанизацију српског дела Подунавља*, у: *Животи на рекама Југоис-*

- тйочне Евроје: истйоријски асйектйи йростйорној йланирања насеља и комуникација*, уредник Љубодраг П. Ристић, Београд: Балканолошки институт САНУ, 2019, 9–28.
- Ферјанчић, Снежана, *Очеви и синови у војсци Римској царсйва: йпримери из Горње Мезије*, у: *Анйика некад и сад: домейи цивилизације и йрај анйике: 12. међународни научни скуй: зборник радова*, уредник Ксенија Марицки Гађански, Београд: Друштво за античке студије, 2019, 221–233.
- Ферјанчић, Снежана, *Рејруйаација йодунавских леија: I Adiuatrix*, Зборник МС за класичне студије 20 (2018), 195–214.
- Цветковић-Ђорђевић, Валентина, *Развод брака у римском и Јусйинијановом йраву*, ЦС 16/2 (2019), 433–446.
- Цвијановић, Ирена, *Оснивање и конйинуиуиетй у развоју йрадова на йлу Србије од анйике до средњеј века*, у: *Урбанизација у Истйочној и Јуоисйочној Европи*, одговорни уредници Срђан Рудић, Алексеј Александрович Гордин, Београд: Истйоријски институт, Њижњи Новгород: Државни универзитет за архитектуру и грађевину, 2019, 9–24.

СРЕДЊИ ВЕК

- Алексић, Владимир – Копривица, Марија, *Терийоријални обим ейискойија Срйске цркве на йочетйку 13. века*, ЦС 16/2 (2019), 57–85.
- Алексић, Владимир, *Средњовековни зайиси и сйори майе на йпримеру зайиса инока из Далше*, Нагписи и записи 5 (2019), 61–67.
- Божанић, Снежана – Кисић Божић, Милица – Васин, Дејана, *Трйовачке везе и односи десйотйских йресйоница Беойрада и Смедерева са јадранским йриморјем*, у: *Анйика некад и сад: домейи цивилизације и йрај анйике: 12. међународни научни скуй: зборник радова*, уредник Ксенија Марицки Гађански, Београд: Друштво за античке студије, 2019, 7–29.
- Божанић, Снежана, *Концеиција средњовековној йростйора и живојй човека: о власйелинсйвима Жиче и Сйуденице у време Саве Немањића*, ЦС 19/2 (2019), 123–134.
- Božanić, Snežana, *From Agrarian History: On Lentils and Fava Beans in Medieval Serbia until the End of the 15th Century*, Istraživanja 30 (2019), 69–86.
- Бубало, Ђорђе, *Срйска земља и йоморска у доба владавине Немањића. Књ. 1, Ог Сабора у Расу до Сабора у Дежеву*, 2. изд. Београд: “Филип Вишњић”, 2019, 257 стр.
- Бубало, Ђорђе, *Терийоријална комйонентйа краљевске йишйуле Немањића*, у: *Краљевсйтво и Архиейискойија у срйским и йоморским земљама Немањића: йтемайски зборник у часйи 800 йодина йројлашења Краљевсйва и ауйокефалне Архиейискойије свих срйских и йоморских земаља*, уредници Љубомир Максимовић, Срђан Пириватрић, Београд: САНУ, Српски комитет за византологију, 2019, 245–290.

- Vasin, Dejana, *Natural Conditions as a Factor of Urbanization of the Lower Posavina in the Middle Ages*, Istraživanja 30 (2019), 45–68.
- Вилимоновић, Лариса, *Полиитичко њеро царипрадској учењака: Теодор Прогром и „Иринин круи“*, БИГ 10 (2019), 23–43.
- Војводић, Драган, *Ка царском достојанствиу краљевске власти. Владарске инстиније и идеологија у доба њрвих Немањића*, у: *Краљевство и Архиепископија у српским и њоморским земљама Немањића: њемајски зборник у часић 800 њодина њропашења Краљевства и аутокефалне Архиепископије свих српских и њоморских земаља*, уредници Љубомир Максимовић, Срђан Пириватрић, Београд: САНУ, Српски комитет за византологију, 2019, 315–354.
- Vratimos, Antonios, *Greek secondary sources on Romanos IV Diogenis (1068–1071 a. d.)*, у: *Византијско-словенска чњенија II*, уредници Драгиша Бојовић, Кристина Митић, Ниш, 2019, 141–150.
- Војовић, Огњен Б. *Поседи десњотиа Ђурђа Бранковића у Утарској у конијекстиу њолиитичких односа Србије и Утарске*, Зборник радова Правног факултета у Новом Саду 53, 3 (2019), 997–1010.
- Vujošević, Žarko, *On the Role of the Clergy in the Composition of Serbian Medieval Royal Charters*, Иницијал 7 (2019), 73–82.
- Гавриловић, Анђела Ђ. *Кули римској њаие Свњиој Силвестера Првој у српским земљама ог 1166. го 1459. њодине*, ЦС 16/2 (2019), 501–519.
- Ghione, Marco, *Il mirabolano nel Liber de simplici medicine. Influenza della farmacopea indiana nella scuola di Salerno*, Иницијал 7 (2019), 63–72.
- Giarenis, Ilias, *Sava Nemanjić and Nicaea*, ЦС 16/1 (2019), 193–212.
- Глигић, Сања, *Пројиси о киновијском живоју и кажњавању монаха*, ЦС 16/2 (2019), 97–13.
- Грбовић, Душко Б. *Јајодина и Средње Поморавље у њериоду 1425–1439. њодине*, у: *Научни скуп „Академик Драгутин Анастасијевић“*, одржан у Рачи 15. децембар 2019. године, Рача: Центар за митолошке студије, 2019, 243–286.
- Деврња, Зоран, *Законојравило Свњиој Саве и Душанов законик*, Богословље 2 (2019), 86–103.
- Δελιάρη, Αγγελική, *Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΣΑΒΒΑ ΣΤΟΝ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΟ ΠΡΟΣΑΝΑΤΟΛΙΣΜΟ ΤΗΣ ΣΕΡΒΙΑΣ ΚΑΙ Η ΑΝΤΙΔΡΑΣΗ ΤΟΥ ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΥ ΑΧΡΙΔΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΧΩΜΑΤΗΝΟΥ ΣΤΗ ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑ ΤΗΣ ΣΕΡΒΙΚΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ*, ЦС 16/1 (2019), 213–228.
- Дзиадул, Павел, *Пеншархија, шестиа црквена стиолица и Св. Сава као њрви српски њаиријарх. Покушаји одређења месња Пећке њаиријаришије њрема васељенском њорњику*, ЦС 16/2 (2019), 29–43.
- Ђекић, Ђорђе Н. *Зашњо Сњефан Првовенчани нема своје жињије?* Баштина 48 (2019), 269–286.
- Ђекић, Ђорђе Н. – Павловић, Милош Н. *Идеологија краља Владислава у делима Доменњијана и Теодосија*, у: *Наука без њраница 2: [међународни њемајски зборник]. 2, Огјњци*, [главни и одговорни уредник делатности Мирјана Лон-

- чар-Вујновић], Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини, 2019, 281–296.
- Ђокић, Небојша, *Град Сїалаћ*, у: *Крушевац и околина у историји српског народа: ѿемајски зборник*, уредници Ивица Тодоровић, Голуб Јашовић, Иван Бецић, Крушевац: Историјски архив Крушевац, 2019, 103–110.
- Ђокић, Небојша Д. *Прилоі ѿроучавању фортификацијских система у средњовековној Србији*, у: Научни скуп „Академик Драгутин Анастасијевић“, одржан у Рачи 15. децембар 2019. године, Рача: Центар за митолошке студије, 2019, 179–214.
- Ђорђевић, Александар, *Градски закон као саставни део Савиноі Закономіравила*, ЦС 16/1 (2019), 249–254.
- Џивковић, Valentina, *Saint Tryphon's reliquary casket in Kotor. A contribution to the study of the iconography*, *Zograf* 43 (2019), 185–196.
- Зарковић, Божидар В. – Гашић, Дејан Р. *Хиландарски ѿосег у Горњој и Доњој Гагумљи*, Зборник радова ФФ у Приштини 49, 4 (2019), 39–54.
- Зарковић, Божидар, *Дојринос црквеноі ѿосега урбанизацији средњовековне Србије*, ЦС 16/2 (2019), 185–202.
- Зарковић, Божидар, *Појава урбаних аїломерација на ѿлу средњовековне Србије*, у: *Урбанизација у Источној и Јуіоисточној Европи*, одговорни уредници Срђан Рудић, Алексеј Александрович Гордин, Београд: Историјски институт, Њижњи Новгород: Државни универзитет за архитектуру и грађевину, 2019, 101–116.
- Иванов, Александар Д. *Убистіво Дмиітра Јакишића у Смедереву*, Зборник МСИ 99 (2019), 7–19.
- Ивановић, Милош, *Краљевстіво и друштівена елітіа у земљама Немањића*, у: *Краљевстіво и Архиејскојија у српским и ѿморским земљама Немањића: ѿемајски зборник у часіт 800 іодина іроілашења Краљевстіва и ауіокефалне Архиејскојије свих српских и ѿморских земаља*, уредници Љубомир Максимовић, Срђан Пириватрић, Београд: САНУ, Српски комитет за византологију, 2019, 451–502.
- Јаковљевић, Биљана М. *Теодор Меіохић као извор за историју Срба*, у: Научни скуп „Академик Драгутин Анастасијевић“, одржан у Рачи 15. децембар 2019. године, Рача: Центар за митолошке студије, 2019, 323–333.
- Јањић, Драгана, *О ірвим ејискојским седиштіма у време Св. Саве*, ЦС 16/2 (2019), 45–56.
- Јеротијевић, Душан, *Духовна и световна диіломаіија Светіоіа Саве*, у: *Византіјско-словенска чіенија II*, уредници Драгиша Бојовић, Кристина Митић, Ниш, 2019, 157–170.
- Јурьевна Ващева, Ирина – Коряков, Дмитрий Алексеевич, *Проблеми урбанизацији средњековној Србији*, у: *Урбанизација у Источној и Јуіоисточној Европи*, одговорни уредници Срђан Рудић, Алексеј Александрович Гордин, Београд: Историјски институт, Њижњи Новгород: Државни универзитет за архитектуру и грађевину, 2019, 25–46.

- Kakridis, Yannis, *Die Diatribe im orthodoxen slavischen Mittelalter: Epiktets Encheiridion und seine albulgarische Übersetzung*, Иницијал 7 (2019), 9–20.
- Kalić, Jovanka, *Information about Belgrade in Constantine VII Porphyrogenitus*, *Balcanica* 50 (2019), 33–38.
- Катанчевић, Андрија, *Деликић римокатоличкој прозелитизма у средњовековној Србији*, ЦС 16/2 (2019), 559–567.
- Кнежевић, Микоња – Јелица Стојановић, *Посланица Ани Палеологину Григорија Паламе (уз издање српскословенској превода из Зборника 41 Манастира Свете Тројице код Пљеваља)*, ЗРВИ 56 (2019), 197–232.
- Kovačević Kojić, Desanka, *Serbian Silver at the Venetian Mint in the First Half of the Fifteenth Century*, *Balcanica* 50 (2019), 57–72.
- Коматина, Ивана, *Пайска и политичка теорија и практична политика: краљевство код Јужних Словена до краја 12. века*, у: *Краљевство и Архиепископија у српским и поморским земљама Немањина: тематски зборник у част 800 година пролашења Краљевства и аутокефалне Архиепископије свих српских и поморских земаља*, уредници Љубомир Максимовић, Срђан Пириватрић, Београд: САНУ, Српски комитет за византологију, 2019, 31–49.
- Komatina, Predrag, *Constantine Porphyrogenitus, De administrando imperio and the Byzantine historiography of the mid-10th century*, ЗРВИ 56 (2019), 39–68.
- Копривица, Марија, *Задужбине српских архиепископа средњег века*, ЦС 19/2 (2019), 145–155.
- Крстић, Александар, *Два сведочанства о августинском манастиру у Ерџомљу (Вршац) из 14. и 15. века*, Иницијал 7 (2019), 103–114.
- Крстић, Александар Р. *Између брега и рије: Ер(г)омљо-Вршац у средњем веку*, Београд: Центар за напредне средњовековне студије, 2019, 209 стр.
- Крстић, Дарко, *Да ли Свети Сава користи жанр „владарској оледала“ ишишући Немањин ојрошјајни говор у Животу Светог Симеона*, ЦС 16/1 (2019), 347–357.
- Кршљанин, Нина, *Краљ као заштитник Цркве: правна анализа жичких повеља Стефана Првовенчаног*, у: *Краљевство и Архиепископија у српским и поморским земљама Немањина: тематски зборник у част 800 година пролашења Краљевства и аутокефалне Архиепископије свих српских и поморских земаља*, уредници Љубомир Максимовић, Срђан Пириватрић, Београд: САНУ, Српски комитет за византологију, 2019, 413–450.
- Leber, Taisiya, *Milica Jakšić's Charter for Hilandar Monastery*, Иницијал 7 (2019), 115–140.
- Максимовић, Миломир, *Милешевски власи (13–15. век)*, ЦС 16/2 (2019), 213–236.
- Марјановић, Драгољуб, *Два писма Игњатија Ђакона пројоношарију Теофила и иширијарху Методију Цариградском*, БИГ 10 (2019), 7–21.
- Marjanović, Dragoljub, *Memories of plague in late 8th and early 9th century Byzantine historiography*, *Acta historiae medicinae, stomatologiae, pharmaciae, medicinae veterinariae* 1/2 (2019), 8–20.

- Марјановић Душанић, Смиља, *Српски усјон на краљевствџво: љумачења и значења обреда крунисања*, у: *Краљевствџво и Архиејискојџја у српским и љоморским земљама Немањџића: џемајџски зборник у часџи 800 љодина љроџлашења Краљевствџва и ауџокефалне Архиејискојџје свих српских и љоморских земаља*, уредници Љубомир Максимовић, Срђан Пириватрић, Београд: САНУ, Српски комитет за византологију, 2019, 147–188.
- Маслов, Артем Николаевич, *Изобретџая идеалное љородское љросџранствџво: оџисания древней Трои в двух средневековых џекствџах*, у: *Урбанизација у Исџочној и Јуџисџочној Евроџи*, одговорни уредници Срђан Рудић, Алексеј Александрович Гордин, Београд: Историјски институт, Њижњи Новгород: Државни универзитет за архитектуру и грађевину, 2019, 117–136.
- Мијатовић, Чедомиљ, *Десџоџи Ђурађ Бранковић: љосџодар Србима, Подунављу и Зетџском љриморју*. Књ. 1, *Од сџуџања Ђурђева на владу 1427. љод. до љрвоџ ослобођења Србије од Турака 1444. љод*. Ниш: Талија издаваштво, 2019, 289 стр.
- Мијатовић, Чедомиљ, *Десџоџи Ђурађ Бранковић: љосџодар Србима, Подунављу и Зетџском љриморју*. Књ. 2, *Од љрвоџ ослобођења Србије од Турака 1444. до смрџи Ђурђеве љодине 1456*. Ниш: Талија издаваштво, 2019, 287 стр.
- Милетић, Бранко А. *Законоџравило Свеџоџи Саве (Свеџосавски Номоканон) и Законик Сџефана Душана (Душанов законик) као извори српскоџ љрава у средњовековној Србији*, Зборник радова ФФ у Приштини 49, 2 (2019), 155–176.
- Миловановић, Милош Р. – Имширагић, Александар, *Сџаљивање Свеџоџи Саве (љрилоџ метџодолоџији исџоријскоџ даџивања)*, у: Научни скуп „Академик Драгутин Анастасијевић“, одржан у Рачи 15. децембар 2019. године, Рача: Центар за митолошке студије, 2019, 127–170.
- Миновџи, Никола, *Земљорадничке рабџте зависноџ сџановништџва у српским земљама средњеџ века (1. део)*, Зборник радова Народног музеја у Чачку 49 (2019), 25–40.
- Мирковић, Зоран С. *Правни љоредак у Српској краљевини у 13. и 14. веку (о односу између обичајних и визанџијских љравних норми и о улози владара)*, у: *Краљевствџво и Архиејискојџја у српским и љоморским земљама Немањџића: џемајџски зборник у часџи 800 љодина љроџлашења Краљевствџва и ауџокефалне Архиејискојџје свих српских и љоморских земаља*, уредници Љубомир Максимовић, Срђан Пириватрић, Београд: САНУ, Српски комитет за византологију, 2019, 383–412.
- Митровџи, Катарина, *Барска (арх)ејискојџја у држави Бодинових наследника*, ЦС 16/2 (2019), 477–499.
- Митровџи, Катарина, *Помени бенедикџинских оџаџија на љодручју Барске архиејискојџје у Лаџеранским реџисџрима љаџе Иноћенџија VII (1404–1406)*, БИГ 10 (2019), 59–76.
- Мишић, Синиша, *Социјално љорекло српских архиејискоџа (1219–1337)*, ЦС 16/2 (2019), 87–95.
- Мишић, Синиша, *Српско село у средњем веку*, Београд: Еволута, 2019, 220 стр.

- Мишковић, Милош, *Однос ђађа (Агријана I и Лава III) и Карла Великођ – ђиђање ђриматиђа*, Теолошки погледи 3 (2019), 619–638.
- Младеновић, Срђан Б. *Трађови делатиности Светиђа Саве на ђериђорији данашње Међохије и Косова*, ЦС 16/1 (2019), 229–234.
- Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii*, [edidit] Franc Miklosich, Бања Лука; Београд: Задужбина “Петар Кочић”, 2019, 10, XII, 625 стр.
- Νεκτάριος Λόης, Γεώργιος, *ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΚΑΙ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ ΤΗΣ ΣΕΡΒΙΑΣ ΜΕ ΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΟΥ ΠΡΩΤΟΣΤΕΠΤΟΥ (1196–1228) ΚΑΙ ΤΟΥ ΡΑΝΤΟΣΛΑΒ (1228–1233)*, ЦС 16/2 (2019), 115–121.
- Николић, Драган, *Два најстарија међународна уђвора у историји словенскођ ђрава*, Зборник радова Правног факултета у Нишу 83 (2019), 1–17.
- Николић, Драган, *Правна материја у одговорима ђађе Николе Буђарима 866. ђодине*, ЦС 16/2 (2019), 463–475.
- Новаковић, Стојан, *Охридскађа архиеђискођиђа во ђочетиђокођи на XI век /; [ђревод од срђски јазик Илија Бетиински Малеш]*, Белград: А. Пенев: И. Бетински Малеш, 2019, 103 стр.
- Новаковић, Стојан, *Срби и Туриђи XIV и XV века: историјске стђудије о ђрвим борбама с најездом ђурском ђре и ђосле боја на Косову*, Београд: ПортаЛибрис: ЦЕТ, 2019, 407 стр.
- Osswald, Brendan, *À propos du César Preljub et de sa femme Irène*, ЗРВИ 56 (2019), 143–160.
- Παλαδόπουλος, Αλέξανδρος, *Ένα αινιγματικό χωρίο στην Oratio funebris in Stylianam filiam του Μιχαήλ Ψελλού*, ЗРВИ 56 (2019), 95–108.
- Пекић, Радмило Д. *Пословање Бањађа у Дубровнику од 14–15. вијека*, у: *Наука без ђраница 2: [међународни ђемађски зборник]. 2, Одјеђи*, [главни и одговорни уредник делатности Мирјана Лончар-Вујновић], Косовска Митровиђа: Филозофски факултет Универзитета у Приштини, 2019, 95–114.
- Пекић, Радмило Б. *Православно свеђиђенстиђво Требиња у 14. и 15. вијеку*, ЦС 16/2 (2019), 173–184.
- Пекић, Радмило Б., *Стиановништиђво Драчевиђе у Дубровнику (XIV-XV вијек)*, ИЧ 68 (2019), 99–124.
- Пекић, Радмило Б. *Хумско-дабарска власиђела Пићевићи (14–15. вијек)*, Зборник радова ФФ у Приштини 49, 4 (2019), 27–38.
- Петковић, Жарко, *Symmachia kai philia у делу Јована Каниђакузина*, ЗРВИ 56 (2019), 161–170.
- Петровић, Владета, *Град у ђирилској диђломађиђиђкој ђрађи*, у: *Урбанизација у Истиђочној и Јђђиђиђочној Еврођи*, одговорни уредници Срђан Рудић, Алексеј Александровиђ Гордин, Београд: Историјски институт, Њижњи Новгород: Државни универзитет за архитектуру и грађевину, 2019, 137–152.
- Петровић, Владета, *Срђски средњовековни ђрад и манастиђир: ђриходи од ђрђовине и рударстиђа и црквена имовина у урбаним насељима (13–15. век)*, ЦС 16/2 (2019), 203–211.

- Петровић, Милош, *Двор и сион: студија о утицају византијској дворској церемонијала на бојслужење*, Лозница: RGB print, 2019, 110 стр.
- Петровић, Радмило Д. *Три случаја коришћења инвокације „Ab incarnatione“ у 11. и 12. веку у Хрватској и Србији*, у: Научни скуп „Академик Драгутин Анастасијевић“, одржан у Рачи 15. децембар 2019. године, Рача: Центар за митолошке студије, 2019, 47–58.
- Пириватрић, Срђан, *Криза византијској светињи и њоморских Краљевства и аушокефалне Архиепископије свих српских и њоморских земаља*, у: *Краљевство и Архиепископија у српским и њоморским земљама Немањића: њемајски зборник у част 800 година пролашења Краљевства и аушокефалне Архиепископије свих српских и њоморских земаља*, уредници Љубомир Максимовић, Срђан Пириватрић, Београд: САНУ, Српски комитет за византологију, 2019, 107–146.
- Полојац, Милена М. *Аквизијев закон у српковизантијским комбиликацијама*, Зборник радова Правног факултета у Новом Саду 53, 1 (2019), 37–58.
- Porović, Danica, *On Two Lost Medieval Serbian Reliquaries: The Staurothekai of King Stefan Uroš I and Queen Helen*, *Balkanica* 50 (2019), 39–56.
- Поповић, Даница, *Српски владарски и архиепископски троб у средњем веку – нова сазнања и тумачења*, у: *Краљевство и Архиепископија у српским и њоморским земљама Немањића: њемајски зборник у част 800 година пролашења Краљевства и аушокефалне Архиепископије свих српских и њоморских земаља*, уредници Љубомир Максимовић, Срђан Пириватрић, Београд: САНУ, Српски комитет за византологију, 2019, 353–382.
- Поповић, Мирослав М. „Дух њоноса је лош, али лажна њонизност је њора. Дух размейљиве охолости је лош, али лажна светиност је њора“: Роберти од Арбрисела и Рег у Фонтевроу – крајак осврти, *Теолошки погледи* 1 (2019), 75–82.
- Поповић, Радомир В. *Прва беседа најсветијеј Фоијија архиепископа Цариграда њоводом најада Руса*, *Теолошки погледи* 3 (2019), 639–660.
- Порчић, Небојша – Невен Исаиловић, *Документи Владара средњовековне Србије и Босне у венецијанским збиркама*, Београд: Архив Србије; = Belgrade: Archives of Serbia, 2019, 537, LXXIX стр.
- Порчић, Небојша, *Немањски усјон на краљевство у светиности дипломатичких и дипломатских сведочанстава*, у: *Краљевство и Архиепископија у српским и њоморским земљама Немањића: њемајски зборник у част 800 година пролашења Краљевства и аушокефалне Архиепископије свих српских и њоморских земаља*, уредници Љубомир Максимовић, Срђан Пириватрић, Београд: САНУ, Српски комитет за византологију, 2019, 219–244.
- Принцинг, Гинтер, *Пастиво и њравославни јуоисток Евроје 1180–1216. Повоно разматрање*, у: *Краљевство и Архиепископија у српским и њоморским земљама Немањића: њемајски зборник у част 800 година пролашења Краљевства и аушокефалне Архиепископије свих српских и њоморских земаља*, уредници Љубомир Максимовић, Срђан Пириватрић, Београд: САНУ, Српски комитет за византологију, 2019, 51–106.

- Радисављевић, Дејан, *Средњовековни надгробни натписи из слива Рибарске реке код Крушевца*, Натписи и записи 5 (2019), 9–24.
- Радић, Радивој, *Византијски еп „Прича о четвороножним животињама“ између исмевања и вређања „сџранаца“*, БИГ 10 (2019), 45–57.
- Radić, Radivoj, *Figs as a cure: (From a Byzantine medical treatise)*, Acta historiae medicinae, stomatologiae, pharmaciae, medicinae veterinariae 1/2 (2019), 21–25.
- Радичевић, Дејан, *Археолошка сведочанства о најстаријим рударским тиртовима средњовековне Србије*, у: *Урбанизација у Источној и Југоисточној Европи*, одговорни уредници Срђан Рудић, Алексеј Александрович Гордин, Београд: Историјски институт, Њижњи Новгород: Државни универзитет за архитектуру и грађевину, 2019, 63–88.
- Radovanović, Vojana, *Models of Religious Self-Representation on the Example of Gottschalk of Orbais: in the Quest for Gottschalk's Models*, Istorijски часопис 68 (2029), 13–34.
- Радусиновић, Милорад П. *Расправа Драгутина Анастасијевића о „Зайадној Бујарској“*, у: Научни скуп „Академик Драгутин Анастасијевић“, одржан у Рачи 15. децембар 2019. године, Рача: Центар за митолошке студије, 2019, 29–46.
- Рудић, Срђан, *Шестокриволини: историја и традиција*, ИЧ 68 (2019), 125–154.
- Савић, Александар З. *Словенска књижевност и византијска айологејтика/полемика прошив ислама: Прилози читању Житија Константина-Ђирила и Законоправила Светог Саве*, Иницијал 7 (2019), 23–62.
- Савић, Марија М. – Ђокић, Небојша Д. *Двор Данила II у Јелакици на Койаонику*, у: Научни скуп „Академик Драгутин Анастасијевић“, одржан у Рачи 15. децембар 2019. године, Рача: Центар за митолошке студије, 2019, 315–322.
- Сајловић, Марко, *Молба проша Герасима и његово оснивање српског манастира Хиландара*, Богословље 1 (2019), 100–131.
- Сајловић, Марко, *Улицај свејосавља на средњовековну етногенезу Срба (11–13. век)*, ЦС 16/1 (2019), 47–71.
- Солнцев, Николай Игоревич, *Отражение эсхатологических переживаний 12 века в архитектурном комплексе города Владимира на Клязьме*, у: *Урбанизација у Источној и Југоисточној Европи*, одговорни уредници Срђан Рудић, Алексеј Александрович Гордин, Београд: Историјски институт, Њижњи Новгород: Државни универзитет за архитектуру и грађевину, 2019, 47–62.
- Станковић, Милош П. *Антикорупционе мере у Законуравику Светог Саве*, Зборник радова Правног факултета у Новом Саду 53, 4 (2019), 1233–1254.
- Станојевић, Станоје, *Из наше прошлости: слике из културне историје средњег века*, Ниш: Талија издаваштво, 2019, 182 стр.
- Старе српске јовеле и писма. Књ. 1, [Дубровник и суседи његови]*. Део 1, приредио Љубомир Стојановић, Бања Лука; Београд: Задужбина “Петар Кочић”, 2019, 10, XIII, 644 стр.

- Сѣаре срѣске ѿвеле и ѿсма. Књ. 1, [Дубровник и суседи његови].* Део 2, приредно Лубомир Стојановић, Бања Лука; Београд: Задужбина “Петар Кочић”, 2019, V, 637 стр.
- Стојановић, Стеван, *Јерейик из члана 10 Душановој законика*, Зборник радова Правног факултета у Нишу 85 (2019), 411–426.
- Стојковски, Борис, *Слика римокатолика у делу Данила II*, ЦС 16/2 (2019), 545–558.
- Суботин-Голубовић, Татјана, *Амфилохијеви фрајменѿи – сведочанство о бојо-службе у Српској цркви у 12. веку*, ЦС 16/2 (2019), 571–584.
- Тарнанидис, Јоанис, *Појам и канонски ѿложај усѣанове ауѿокефалије у оквиру оранизације и ујраве Исѿочне ѿправославне цркве, Краљевство и Архиејскојѿија у српским и ѿморским земљама Немањѿића: ѿемајѿски зборник у часѿи 800 ѿодина ѿролашења Краљевства и ауѿокефалне Архиејскојѿије свих српских и ѿморских земаља*, уредници Лубомир Максимовић, Срђан Пириватрић, Београд: САНУ, Српски комитет за византологију, 2019, 23–30.
- Тодић, Бранислав, *Исѿоризовање вере у Срба ради одбране црквене ауѿокефалије*, ЦС 16/2 (2019), 15–28.
- Тодић, Бранислав, *О ѿромени имена васељенској ѿаѿријарха који је рукојоложио Свешѿој Саву за архиејскојѿија*, у: *Краљевство и Архиејскојѿија у српским и ѿморским земљама Немањѿића: ѿемајѿски зборник у часѿи 800 ѿодина ѿролашења Краљевства и ауѿокефалне Архиејскојѿије свих српских и ѿморских земаља*, уредници Лубомир Максимовић, Срђан Пириватрић, Београд: САНУ, Српски комитет за византологију, 2019, 537–548.
- Тодић, Бранислав, *О школи за девојке на двору српске краљице Јелене*, Прилози за КЈИФ 85 (2019), 3–14.
- Тодоровић, Дарко, *Теофилакѿ Охридски, дворски ѿанеѿирѿар и црквени ѿоследник*, Ниш и Византија 17 (2019), 447–464.
- Ђук, Ружа, *Србија и медѿѿерански свешѿ у ѿозном Средњем веку: одабрани радови Руже Ђук*, уредник Срђан Рудић, Београд: Историјски институт, 2019, 669 стр.
- Узелац, Александар, *Каталански најамници Сѿефана Душана*, ВИГ 69, 1 (2019), 9–26.
- Узелац, Александар, *Лазар Свешѿоторац – српски монах и часовничар између исѿорије и мѿѿа*, БИГ 10 (2019), 77–90.
- Ферјанчић, Божидар, *Србија и Византија; [ѿирредно Борисав Челиковић]*, Београд: Византолошки институт САНУ: Службени гласник, 2019, 583 стр.
- Фостиков, Александра, *Занайѿство средњовековне Србије*, уредник Александар Растовић, Београд: Историјски институт, 2019, 282 стр.
- Фостиков, Александра, *Мраморници из Жиче – каменари или ѿрадиѿељи сѿомен обележја?* ЦС 16/2 (2019), 135–143.
- Ђура, Харди, *Иѿинерариј Росѿислава Михаиловича*, Сремска Митровица: Историјски архив “Срем”; Нови Сад: Филозофски факултет, 2019, 160 стр.
- Харди, Ђура, *О дѿпломатској мисији Свешѿој Саве код ујарској краља Андрије II*, ЦС 16/1 (2019), 235–248.

- Харди, Бура, Србија у краљевској тишиули Арпаговића, у: *Краљевство и Архиепископија у српским и њоморским земљама Немањића: темељски зборник у част 800 година ролашења Краљевства и аутокефалне Архиепископије свих српских и њоморских земаља*, уредници Љубомир Максимовић, Срђан Пириватрић, Београд: САНУ, Српски комитет за византологију, 2019, 291–314.
- Hvaal Solberg, Johannes, *Norwegian king Olav Tryggvason and Grand Prince Vladimir of Kiev – the Baptisms of Rus and christianization of Norway*, у: *Византијско-словенска членија II*, уредници Драгиша Бојовић, Кристина Митић, Ниш, 2019, 121–132.
- Хекић, Бењамин, *Estirò ancora delli suoi paesi le strighe – јед(и)на веси о роону весишица у држави Немањића*, Прилози за КИФ 85 (2019), 15–25.
- Хекић, Бењамин, *Печатии раних Немањића – узори и паралеле у формалном иериоду немањиће сиилографске праксе*, ИЧ 68 (2019), 35–68.
- Цветковић, Милош, *Једна ирепосавка о пореклу и административном оложају Вардариоша у Византији*, ЗРВИ 56 (2019), 19–38.
- Цветковић, Милош, *Основе византијској иораничној војно-уравној уређења од 7. до 10. века*, у: *Право у функцији развоја друштва: зборник радова*, том 1, Косовска Митровица: Правни факултет Универзитета у Приштини, 2019, 267–294.
- Цветковић, Милош, *Принципи интеграције неромејских еиничких скуина у темељски систем на Балкану*, Ниш и Византија 17 (2019), 75–96.
- Цвитковац, Немања П. *Црквена ириадности краља Драгушина после 1291. године*, Баштина 48 (2019), 355–386.
- Чаировић, Ивица, *Јубилеј Monumenta Germaniae Historica (1819–2019) – едиције извора за историју Западне Европе у средњем веку*, Теолошки погледи 3 (2019), 661–676.
- Чаировић, Ивица, *Однос Цркве и државе у англосаксонској Енглеској у ирвој оловини 8. века: иример краља Едберта (737/738–758) и архиепископа Екберта (735–766)*, Зборник МС за друштвене науке 171 (2019), 411–412.
- Чаировић, Ивица, *Chronica per extensum ad annum 46–1280 и Chronica brevis ad annum 46–1342 дужда Андрије Дандола као историјски извор*, ЦС 16/2 (2019), 521–544.
- Чворовић, Зоран, *Кривично дело иаљевине у српском и руском средњовековном ираву*, у: *Византијско-словенска членија II*, уредници Драгиша Бојовић, Кристина Митић, Ниш, 2019, 179–194.
- Целебдић, Дејан, *Пишање оснивања Српске цркве у олопици Теодора Дуке*, у: *Краљевство и Архиепископија у српским и њоморским земљама Немањића: темељски зборник у част 800 година ролашења Краљевства и аутокефалне Архиепископије свих српских и њоморских земаља*, уредници Љубомир Максимовић, Срђан Пириватрић, Београд: САНУ, Српски комитет за византологију, 2019, 521–536.
- Шаранац Стаменковић, Јасмина, *Пселово молбено иисмо византијском цару за иомоћ веситарху Анастасију Лизику*, Ниш и Византија 17 (2019), 465–474.

- Шаранац Стаменковић, Јасмина, *Рецејција Светиої Писма у Пселовом њохвалном ѓовору ѓосвећеном Цару Михаилу VII Дуки*, у: *Византијско-словенска чїенїја II*, уредници Драгиша Бојовић, Кристина Митић, Ниш, 2019, 151–156.
- Шифер, Рудолф, *Римско ѓајсїтво и развїїак евројских држава у средњем веку*, у: *Краљевсїтво и Архиејискојїја у срїским и ѓоморским земљама Немањїћа: ѓемајски зборник у частї 800 ѓодина ѓроїлашења Краљевсїтва и ауѓокефалне Архиејискојїје свих срїских и ѓоморских земаља*, уредници Љубомир Максимовић, Срђан Пириватрић, Београд: САНУ, Српски комитет за византологију, 2019, 13–22.
- Шуица, Марко – Ивановић, Милош, *Исїоријска ѓерцејїција сулїана Бајазїиї I у делу Консїанїїина Филозофа*, ИЧ 68 (2019), 69–98.
- Шуица, Марко, *Између исїоријске и исїориоїрафске „кривице“ Вука Бранковића – меїодолошка ревизија једне исїориоїрафске ѓремисе*, Годишњак ДИ 26, 1 (2019), 7–28.
- Шуица, Марко, *Један асїекїї односа Срїске цркве и Моравске Србије на крају 14. века: ѓреисїїїивање „случаја“ војводе Обрада Драїосаљїћа*, ЦС 19/2 (2019), 157–171.
- Шуица, Марко, *Милица – кнеїња немирної доба*, Београд: Еволута, 2019, 178 стр.
- Шуица, Марко, *Срїско краљевсїтво и ѓолиїїика ресїаурације крајем 14. века*, у: *Краљевсїтво и Архиејискојїја у срїским и ѓоморским земљама Немањїћа: ѓемајски зборник у частї 800 ѓодина ѓроїлашења Краљевсїтва и ауѓокефалне Архиејискојїје свих срїских и ѓоморских земаља*, уредници Љубомир Максимовић, Срђан Пириватрић, Београд: САНУ, Српски комитет за византологију, 2019, 573–589.

16–18. ВЕК

- Амедоски, Драгана – Булић, Дејан, *Османски ѓојис овчарине и ѓоровине у Кади-луку Мала Пожеїа из 1596. ѓодине*, Мешовита грађа 40 (2019), 7–18.
- Андрић, Марија, *Један ѓримерак венецијанских уїовора о ѓрїовини ѓоведима и ѓрїовци из Сарајева (1784–1785)*, Мешовита грађа 40 (2019), 51–72.
- Андрић, Марија, *Fondaco dei Turchi у Венецији: смеїїај за муслиманске ѓрїовце између ѓравила и ѓраксе*, Зборник МСИ 100 (2019), 9–23.
- Бешлин, Бранко, *Уїицај Дунава на ѓривредни, друшївени и урбанисїїички развој Нової Сада од краја 17. до ѓочейка 19. века*, у: *Живої на рекама Јуїоисїїочне Евроїе: исїоријски асїекїїи ѓросїорної ѓланирања насеља и комуникација*, уредник Љубодраг П. Ристић, Београд: Балканолошки институт САНУ, 2019, 71–90.
- Гавриловић, Владан С. *Миїрације срїскої сїановниїїтва у Банаїї у време Аусїро-їтурскої раїа 1737–1739*, Зборник МСИ 99 (2019), 21–29.
- Гарић Петровић, Гордана, *Мирско свешїенсїтво Беоїрадске (сервијске) еїархије од 1718. до 1739. ѓодине*, ЦС 16/2 (2019), 265–292.

- Dajč, Haris, *Lambro Cazzoni – a Greek Pirate and a Russian Privateer*, БИГ 10 (2019), 112–122.
- Денић, Чедомир, *Образовно-просветнијелски итрајови Исаије Новаковића*, Зборник о Србима у Хрватској 12 (2019), 7–40.
- Ђорђевић, Милош З. – Добросављевић, Даница М. *Земље неоаквистике јод хабзбуришом влаићу у 18. веку*, у: *Наука без ираница 2: [међународни темејтски зборник]. 2, Огјеци*, [главни и одговорни уредник делатности Мирјана Лончар-Вујновић], Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини, 2019, 157–176.
- Ђурић, Ђорђе, *Historiographical Work of Simeon Piščević: Between Central Europe and Russia*, *Istraživanja* 30 (2019), 97–10.
- Јаковљевић, Слободан С. *Неке иретјосијавке о везама између иретјисивачке школе у манасићу Рачи са овчарско-кабларским манасићима*, Зборник радова Народног музеја у Чачку 49 (2019), 41–50.
- Катић, Срђан, *Манасић Мркишина црква: јоследња сјара срјска шјамјарија*, ИЧ 68 (2019), 155–174.
- Kitromilides, Paschalis M., *Spinozist Ideas in the Greek Enlightenment*, *Balkanica* 50 (2019), 105–112.
- Кисић Божић, Милица – Васин, Дејана, *Мировни ујовори између Уарске и Османској царсјива из 1503. и 1519. јодине*, Споменица ИАС 18 (2019), 61–78.
- Коцић, Марија В. – Елезовић, Далибор М. *Увод у решавање сафавидској наслеђа (1721–1723) ирема бријтанским изворима*, Зборник радова ФФ у Приштини 49, 1 (2019), 175–208.
- Kocić, Marija V. – Elezović, Dalibor M. – Dajč, Haris E. *Plague, Cattle Pestilence, and Hunger in the Papal State (1713–1716): A Contribution to the History of Everyday Life from the Perspective of British Sources*, Зборник радова ФФ у Приштини 49, 3 (2019), 231–244.
- Kocić, Marija – Samardžić, Nikola, *Kuga u Istanbulu sredinom XVIII veka prema izveštajima evropskih savremenika*, *Acta historiae medicinae, stomatologiae, pharmaciae, medicinae veterinariae* 1/2 (2019), 30–80.
- Kocić, Marija, *The Use of Hashish and Opium: A Contribution Towards Study of Everyday Life in the Early Modern Balkans*, у: *Наука без ираница 2: [међународни темејтски зборник]. 2, Огјеци*, [главни и одговорни уредник делатности Мирјана Лончар-Вујновић], Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини, 2019, 143–156.
- Костић, Мирослава, *Срјски народ на илу Хабзбуришке монархије јоком грује јоловине 18. сјолећа. Исјорија и итрадиција*, Ниш и Византија 17 (2019), 401–416.
- Лис-Вјелгош, Изабела, *Обновљена Пећка иаиријашија у служби срјске итрадиције*, ЦС 16/2 (2019), 237–248.
- Makić, Enis, *Društvene prilike u Novom Pazaru u 18. vijeku na osnovu Sidžila novopazarskog kadije 1766–1768*, НЗ 42 (2019), 143–152.

- Маринковић, Мирјана, *Животи османскої ірада до епохе танзимата, у: Урбанизација у Источној и Југоисточној Европи*, одговорни уредници Срђан Рудић, Алексеј Александрович Гордин, Београд: Историјски институт, Њижњи Новгород: Државни универзитет за архитектуру и грађевину, 2019, 153–166.
- Матић, Марина, *Пуџне исјаве монаха манастира Савина из 18. века*, Српске студије 10 (2019), 177–183.
- Miljković, Ema, *Classification and Stratification of Population in the Ottoman Empire: Social and Confessional View*, БИГ 10 (2019), 91–100.
- Miljković, Ema, *The Ottoman-Mamluk Wars and the role of Hersekzade Ahmed-pasha*, НЗ 42 (2019), 153–161.
- Митић, Марија, *Млејачки изасланици у односима са Османским царством од 15. до 18. века*, ЛЗ 59 (2019), 161–170.
- Михајловић, Виолета, *Најниис о обнови цркве Рођења Бојородице у Бељајци код Десијовца*, Натписи и записи 5 (2019), 25–27.
- Нинковић, Ненад, *Хесај ејзарха Пахомија: Пројокол визијације четири сремска јеројерезвијераја 1758/1759*, Мешовита грађа 40 (2019), 19–50.
- Пеев, Димитър, *Разделянејо на хиландарската частница од Светија крст ој 1767 і. в светијинаја на нови документи*, ЦС 16/2 (2019), 257–264.
- Петакковић, Славко, *Дубровник средином 16. века у писмима надбискупја Лодовика Бекагелија*, Прилози за КЈИФ 85 (2019), 27–37.
- Perciaccante, Antonio, *Marcus Aurelius Severinus and his Attempt to Reform the Surgery*, Acta historiae medicinae, stomatologiae, pharmaciae, medicinae veterinariae 1/2 (2019), 26–29.
- Радић, Радивој, *Светја Гора и Хиландар у старим српским записима из Војводине*, ЦС 16/2 (2019), 251–256.
- Samardžić, Nikola – Kocić, Marija, *Britain and Ottoman Empire During the War of the Quadruple Alliance (1718–1729)*, БИГ 10 (2019), 101–112.
- Скарић, Владислав, *Српски православни народ и Црква у Сарајеву у 17. и 18. вијеку: (са 10 слика)*, [Добрун]: Издавачка кућа Дабар, 2019, IV, 163 стр.
- Теиновић, Братислав, *Милијаризација Бање Луке (1527–1789)*, ВИГ 69, 1 (2019), 28–49.
- Fotić, Aleksandar, *Coping with Extortion on a Local Level: The Case of Hilandar's Metochion in Zdravikion (Draviskos, Strymon Region) in the Sixteenth Century*, Balcanica 50 (2019), 73–84.
- Фотић, Александар, *Стари извори нова сазнања: изазови аутојрафа Пујојуса Евлије Челебије*, Књижевна историја 51, 167 (2019), 243–257.
- Höbelt, Lothar, *Balkan on Border Warfare? Glimpses from the Early Modern Period*, Balcanica 50 (2019), 85–104.
- Heppner, Harald, *The Treaties of Požarevac and Their Impact on Europe*, Istraživanja 30 (2019), 87–96.

19. И ПОЧЕТАК 20. ВЕКА

- Алексић, Јован А. *О крајњој крајном ослобођењу Гњилана после Другој српској ујурској рајиа (1877–1878)*, у: *Наука без граница 2: [међународни тематски зборник]*. 5, Гласови, [главни и одговорни уредник делатности Мирјана Лончар-Вујновић], Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини, 2019, 109–126.
- Антонијевић, Зоран, *Прво хиројонисање у Крајујевицу*, у: *Крајујевац прва пресјоница модерне Србије 1818–1841. јодине: зборник радова са научној скуја одржаној 13. фебруара 2018. јодине у Крушевицу*, уредник Предраг Илић, Крагујевац: Историјски архив Шумадије, 2019, 107–120.
- Бечкеречки пројрам: периодичка и архивска грађа, [приредио] Слободан Милин, Зрењанин: Историјски архив, 2019, 224 стр.
- Вјелажас, Mile, *The Austro-Hungarian Creation of a „Humanitarian“ Pretext for the Planned Invasion of Serbia in 1912–1913: Facts and Counter-Facts*, *Balkanica* 50 (2019), 131–156.
- Божич, Милица, *Завештани крст из села Ширбаи, Ојшићина Књажевац*, *Натписи и записи* 5 (2019), 57–58.
- Божич, Софија, *Карловци и Карловачка гимназија у сећањима др Владана Максимовића*, Прилози за КЈИФ 85 (2019), 39–50.
- Бојковић, Гордан, *Највииси у манасиру Заова*, *Натписи и записи* 5 (2019), 51–56.
- Борозан, Игор, *Илустрација у служби обнове средњовековља. Тојографско-историјски прикази из Византијских споменика по Србији Феликса Каница*, *Зограф* 43 (2019), 197–214.
- Борозан, Игор, *Фотографија у служби креирања идентитета Веле Ниринове*, *Српске студије* 10 (2019), 154–174.
- Војводић, Михаило, *О неким аспектима последица кризе 1875–1878. на Србију*, у: *Велика источна криза и српско ишћање*, уредник Срђан Рудић, Београд: Историјски институт, 2019, 7–16.
- Војводић, Михаило, *Србија и Турска: 1878–1914: политички односи*, Београд: «Филип Вишњић», 2019, 307 стр.
- Војновић, Станиша, *Севастопол (Самуило) Илић, писац 19. века*, *Зборник о Србима у Хрватској* 12 (2019), 67–89.
- Вуксановић-Мацура, Злата – Тодорић, Јована, *Урбанизација и промена просторних образаца провинције у Србији у 19. веку*, у: *Урбанизација у Источној и Југоисточној Европи*, одговорни уредници Срђан Рудић, Алексеј Александрович Гордин, Београд: Историјски институт, Нижњи Новгород: Државни универзитет за архитектуру и грађевину, 2019, 197–216.
- Вулетич, Александра, *Демографски квалитет Крајујеваца као пресјоне вароши*, у: *Крајујевац прва пресјоница модерне Србије 1818–1841. јодине: зборник радова са научној скуја одржаној 13. фебруара 2018. јодине у Крушевицу*, уредник Предраг Илић, Крагујевац: Историјски архив Шумадије, 2019, 11–30.

- Вучетић, Биљана, *Одјек Источног кризе у јавности Сједињених Држава (1876–1978)*, у: *Велика источна криза и српско питање*, уредник Срђан Рудић, Београд: Историјски институт, 2019, 57–82.
- Гавриловић, Андра, *Црпе из ослобођења Србије*, Београд: Portalibris: СЕТ, 2019, 95 str.
- Гамза, Владимир, *Јужнославјански њансион Тодора Минскова и воспийање в нем сербских и чернојорских јуношей во вѣторой ѡловине XIX– начале XX века*, ИЧ 68 (2019), 305–330.
- Garić Petrović, Gordana, *Maize Cultivation in Serbia: A Historical Perspective*, ИЧ 68 (2019), 261–280.
- Гарић Петровић, Гордана, *Проблем издајѡака у ѡраве Државне ерѣле у Љубичеву за чиновнике и служѡиѣље*, Мешовита грађа 40 (2019), 121–142.
- Гросул, Владислав Ј. *Руско друштво и Источна криза 70ѡих ѡдина 19. века*, у: *Велика источна криза и српско питање*, уредник Срђан Рудић, Београд: Историјски институт, 2019, 41–56.
- Гулић, Милан, *Далмаѡински Срби у Србији Карађорђевића: неколико ѡримјера*, у: *Од Карађорђа до Версајској мира: ѡемајски зборник радова са научној скуѡа одржаног 25. јула 2019. у Великој Плани*, уредници Предраг Георгијев, Југослав Теодоровић, Милан Гулић, Велика Плана: Центар за културу „Масука“, Дом културе „Влада Марјановић“, Старо Село, ИНИС, Београд, 2019, 45–78.
- Гусев, Никита Сергеевич, *Да ли су Руси желели рај? Руска јавност и српско-аустријски конфликт 1912–1913. ѡдине*, ВИГ 69, 1 (2019), 68–89.
- Дамјановић, Милош М. *О једном муслиманском ѡредању Карађорђевој ѡорекла*, НЗ 42 (2019), 67–79.
- Дамњановић, Владимир, *Изѡрађња касарне 17. ѡешадијској ѡука и Дринске дивизије у Ваљево*, Гласник ИАВ 53 (2019), 172–194.
- Дедовић, Вукашин Д. *Планови деловања Србије у Сѡарог Србији и Македонији и методе њиховог сѡровођења од 1878. до 1884. ѡдине*, Баштина 48 (2019), 327–354.
- Делић, Нино, *Аустријско дунавско ѡаробродарско друштво (ДДСГ) у ѡрој ѡловини 19. века: циљеви, ѡолиѡике и резулѡаѡи*, у: *Дунавом кроз Ђердапску клисуру: зборник радова са научној скуѡа Историја пловидбе Ђердапском клисуром одржаног 27. и 28. септембра 2016. у Музеју науке и Технике*, Пинус 9–10, Београд: Музеј науке и технике, 2019, 51–76.
- Делић, Нино, *Урбанизација народа? Демографски развој српске ѡрадске ѡѡулације у друог ѡловини 19. века – сѡаѡистѡички ѡреѡлед*, у: *Урбанизација у Источној и Јуѡисточној Европи*, одговорни уредници Срђан Рудић, Алексеј Александрович Гордин, Београд: Историјски институт, Њижњи Новгород: Државни универзитет за архитектуру и грађевину, 2019, 167–196.
- Димитријевић, Александра – Златковић, Јасмина, *Јања Молер и цинцарске заједнице Крајујеваца*, у: *Крајујевац ѡрва ѡрестѡоница модерне Србије 1818–1841*.

- Ћодине: зборник радова са научној скупи одржаној 13. фебруара 2018. године у Крушевцу, уредник Предраг Илић, Крагујевац: Историјски архив Шумадије, 2019, 325–334.
- Димић, Жарко, *Први њочасни грађани Сремских Карловаца*, Рад Музеја Војводине 61 (2019), 79–84.
- Дипломатско представништво Србије у Бечу. Т. 2, 1878–1891, приредили Мирослав Перишић, Јелица Рељић, Светозар Рајак; [превела на немачки Маја Матић] = *Diplomatische Vertretung Serbiens in Wien. Bd. 2, 1878–1891*, Herausgeber Miroslav Perišić, Jelica Reljić, Svetozar Rajak; [Übersetzung ins Deutsche Maja Matić], Београд: Архив Србије; = Belgrad: Serbisches Staatsarchiv, 2019, 787 стр.
- Дипломатско представништво Србије у Бечу. Т. 3, 1892–1902, приредили Мирослав Перишић, Јелица Рељић, Светозар Рајак; [превела на немачки Маја Матић] = *Diplomatische Vertretung Serbiens in Wien. Bd. 3, 1892–1902*, Herausgeber Miroslav Perišić, Jelica Reljić, Svetozar Rajak; [Übersetzung ins Deutsche Maja Matić], Београд: Архив Србије; = Belgrad: Serbisches Staatsarchiv, 2019, 827 стр.
- Дошло се у Новом Саду---: догађаји српске историје XIX века који су се одиграли у Новом Саду у очима српске шћамје у Хабзбуршкој монархији, приредио Урош Станковић, Нови Сад: Градска библиотека, 2019, 336 стр.
- Думић, Оливера – Ивановић, Момир, *Насћанак и њочеци њојолинице у Крајујевицу*, у: *Крајујевац њрва њрестјоница модерне Србије 1818–1841. године: зборник радова са научној скупи одржаној 13. фебруара 2018. године у Крушевцу*, уредник Предраг Илић, Крагујевац: Историјски архив Шумадије, 2019, 173–188.
- Ђокић, Небојша, *Црква у Крајујевицу 1783–1830*, у: *Крајујевац њрва њрестјоница модерне Србије 1818–1841. године: зборник радова са научној скупи одржаној 13. фебруара 2018. године у Крушевцу*, уредник Предраг Илић, Крагујевац: Историјски архив Шумадије, 2019, 71–106.
- Ђокић, Ненад, *Принудна најлајћа њореза у Сремској Мићровици 1873–1878. именски сћисак и заостјаћак државној њореза*, Споменица ИАС 18 (2019), 113–136.
- Ђорђевић, Владан, *Крај једне династје: њрилози за историју Србије: од 11. окћобра 1897. до 8. јула 1900. Књ. 1, (1897–1898)*, Ниш: Талија издаваштво, 2019, 748 стр.
- Ђорђевић, Владан, *Крај једне династје: њрилози за историју Србије: од 11. окћобра 1897. до 8. јула 1900. Књ. 2, (1898–1899); Моја одбрана њред судом*, Ниш: Талија издаваштво, 2019, 1 књ. (разл. паг.)
- Ђукић, Далибор, *Православна црква као ималац њрава својине у Кнежевини и Краљевини Црној Гори*, Зборник радова Правног факултета у Приштини (2019), 15–30.
- Ђукић, Слободан, *Сћрани ушћицај на развој српске војне доктјрине у XIX и њрвој деценији XX века*, Београд: Медија центар “Одбрана”, 2019, 317 стр.
- Ђукић, Слободан, *Ушћицај официра из Хабзбуршке монархије и Пруске на сћварење и развој сћјајаће војске у Србији у XIX веку*, ВИГ 69, 2 (2019), 22–46.

- Ђурић, Јанићије, Петар Јокић, Анта Протић, *Казивања вождових рајника о Првом српском устанку*, Београд: Порталибрис: ЦЕТ, 2019, 251 стр.
- Животић, Александар, *Пућникова школа рајне вештине: Главни ђенералиштаб војске Краљевине Србије (1903–1914)*, Београд: Медија центар “Одбрана”, 2019, 401 стр.
- Зарковић, Весна, *Косово и Мејхоџија у полицији великих сила: 1896–1908*, Приштина; Лепосавић: Институт за српску културу, 2019, 398 стр.
- Зарковић, Весна, *Приштина на размеђи векова*, Приштина; Лепосавић: Институт за српску културу, 2019, 181 стр.
- Зарковић, Весна, *Стара Србија у жижи интересовања Аустроугарске и руске дипломатије на прелазу из 19. у 20. век*, Зборник радова Правног факултета у Приштини (2019), 31–48.
- Зарковић, Весна С. *Сулианово путовање по Старој Србији и Мекедонији*, Баштина 47 (2019), 287–304.
- Иванић, Душан, *Прејиска Лазе Косића и Марка Цара*, Зборник о Србима у Хрватској 12 (2019), 179–186.
- Иванишевић, Владимир, *Активност Шјакашког батаљона у Ђердају у првој половини 19. века*, у: Дунавом кроз Ђердајску клисуру: зборник радова са научној скупи Историја пловидбе Ђердапском клисуром одржаној 27. и 28. септембра 2016. у Музеју науке и Технике, Пинус 9–10, Београд: Музеј науке и технике, 2019, 31–50.
- Илић, Жарко, *Јован Бујарски и Карпа Књажевства Србије*, Српске студије 10 (2019), 25–41.
- Илић, Снежана, *Риско Радуловић о односима Срба, Хрвата и муслимана почетком 20. века*, Зборник МСИ 100 (2019), 57–68.
- Јаковљевић, Ранко, *Сирови ђердајских рибара и државе поводом радова на уређењу ђердајске пловидбе крајем 19. века*, у: Дунавом кроз Ђердајску клисуру: зборник радова са научној скупи Историја пловидбе Ђердапском клисуром одржаној 27. и 28. септембра 2016. у Музеју науке и Технике, Пинус 9–10, Београд: Музеј науке и технике, 2019, 77–124.
- Јакић, Дејан, *Матица њемства Бачко-Бодрошке жупаније (1809–1821)*, Споменница ИАС 18 (2019), 79–97.
- Јањић, Драгана Ј. – Бецић, Иван М. *Напис из Студенице*, Натписи и записи 5 (2019), 41–46.
- Јауковић, Гордана М. – Кнежевић Лукић, Невенка, *Методи за утврђивање фалсификованог новца на територији Кнежевине/Краљевине Србије*, Зборник МС за друштвене науке 171 (2019), 341–359.
- Јашин, Саша, *Односи Кнежевине Србије и румунских кнежевина у првој половини 19. века*, у: Крагујевац прва преслоница модерне Србије 1818–1841. године: зборник радова са научној скупи одржаној 13. фебруара 2018. године у Крушевцу, уредник Предраг Илић, Крагујевац: Историјски архив Шумадије, 2019, 31–58.

- Јерић, Кристиан, *Православни Срби у насељима Шајкашке према званичним пописима од 1857. до 1910. године – бројности, удео, прираштај*, Српске студије 10 (2019), 108–133.
- Јерић, Кристиан, *Срби “владиновци”: српски пољопривредници у ужој Ујарској, привремене власти ујарске владе (1867–1905)*, Београд: Универзитет, Филозофски факултет, 2019, 376 стр.
- Јерковић, Соња, *Реферат о културним, привредним и провинцијским приликама у Скопљу и његовој околини*, Годишњак ДИ 26, 1 (2019), 85–99.
- Јовановић, Владимир, *Настављеније надзирашељу зајоченика у Гурјусовцу*, Мешовита грађа 40 (2019), 105–120.
- Јовановић, Владимир, *Настављеније Београдској казној заводи*, ИЧ 68 (2019), 233–260.
- Јовановић, Јелена – Ковчић, Тијана, Милева Алимич: *из животова кнегиње Љубице, крвава драма у Црнући у кући кнеза Милоша Обреновића*, Историјска баштина: годишњак Историјског архива у Титовом Ужицу 28 (2019), 9–22.
- Јовановић, Небојша, *Portret jednog kralja: Kralj Milan Obrenović IV (1854–1901)*, Beograd: HERAedu, 2019, 138 str.
- Јоргић, Кристина – Ђркић, Марко, *Развој индустрије као чинилац модернизације Србије у првој половини 19. века – искуство Крајевца*, у: *Крајевац прва провинција модерне Србије 1818–1841. године: зборник радова са научне скупштине одржане 13. фебруара 2018. године у Крушевцу*, уредник Предраг Илић, Крајевац: Историјски архив Шумадије, 2019, 211–222.
- Јосимовска, Елена – Закоска, Маја, *Историјске прилике Шумадије у саставу некадашње јужне Србије 1913–1915*, ЛЗ 59 (2019), 171–180.
- Карамиджковић, Ненад, *Зачети и развој здравства у првој половини 19. века*, у: *Крајевац прва провинција модерне Србије 1818–1841. године: зборник радова са научне скупштине одржане 13. фебруара 2018. године у Крушевцу*, уредник Предраг Илић, Крајевац: Историјски архив Шумадије, 2019, 233–258.
- Kisić Božić, Milica – Vasin, Dejana – Abramović, Vladimir – Dajč, Haris, *Lawrence Hertzeg – record on the attack at the Djakovska vinery*, Acta historiae medicinae, stomatologiae, pharmaciae, medicinae veterinariae 1/2 (2019), 81–104.
- Ković, Miloš, *Great Britain and the Consular Initiative of the Great Powers in Bosnia and Herzegovina (August – September 1875)*, Balcanica 50 (2019), 113–130.
- Cosma, Ela, *Diplomatic and Military Agents of the Polish Emigration in the Romanian Principalities (1833–1849)*, Istraživanja 30 (2019), 111–140.
- Kolaj-Ristanović, Irena, *O ustanovi vakufa i vakufskim dobrima u Kneževini Srbiji 1830–1878 – pravno-istorijski okvir*, Pravni zapisi 10, 1 (2019), 201–220.
- Краљ, Марија, *О последицама дефорестације у другој половини 19. века*, Зборник МСИ 100 (2019), 43–55.
- Краљевина Србија и Краљевина Италија: документи*, приредили Мирослав Перишић, Јелица Рељић, Александар Марковић; [превод Милован Писари] = *El Regno de Serbia e il Regno d'Italia: documenti*, a cura di Miroslav Perišić, Jelica Reljić, Aleksandar Marković; [traduzione Milovan Pisarri], Београд: Архив Србије; = Belgrado: Archivo di Serbia, 2019, 559 стр.

- Krestić, Vasilije Đ. *Bishop Strossmayer, a Croat, Greater Croat or Yugoslav*; [translated into English Tatjana Ćosović], Beograd: Svet knjige, 2019, 311 str.
- Крестић, Василије Ђ. *Грађа о српскохрватским односима и Србима у Хрватској: (1848–1914): примљено на VII редовном скупу Одељења историјских наука од 26. септембра 2018.*, уредник Михаило Војводић, Београд: САНУ: Архив Србије, 2019, 598 стр.
- Крестић, Василије Ђ. *Пројас А. Т. Брлића „Браћи Хрватима и Славонцима“ из 1852. године*, Зборник о Србима у Хрватској 12 (2019), 91–103.
- Кривошејев, Владимир – Станојловић, Нинослав, *Ваљево 1904–1910. и 1915. у Аутиобиографији санијетској љуковника др Милана Пецића*, Гласник ИАВ 53 (2019), 53–90.
- Кркљуш, Љубомирка, *Уставнојравни појмови и термини у документима српској покрајини 1848–1949. године*, Зборник МСИ 100 (2019), 25–41.
- Крстић Мистрицеловић, Ивана, *Полиција у Милошевој Србији*, у: *Крајујевац прва претпоставка модерне Србије 1818–1841. године: зборник радова са научној скупу одржаном 13. фебруара 2018. године у Крушевцу*, уредник Предраг Илић, Крајујевац; Историјски архив Шумадије, 2019, 259–280.
- Крстић-Мистрицеловић, Ивана, *Скупиштински избори у Пожаревачком округу у другом периоду важења Устава од 1888. године (1903–1914)*, Записи: годишњак Историјског архива Пожаревац 8 (2019), 144–165.
- Крчмар, Филип, *Ласло Карачоњи и његово доба: његова биографија у светлу новинских написа: (1854–1869)*; преводи Филип Крчмар, Аранка Балнт, Ново Милошево: Банатски културни центар; Нови Бечеј: Удружење за неговање традиције, 2019, 435 стр.
- Кудрјавцова, Елена П. *Гроф Ињатијевић и закључивање Санстефанској уговора*, у: *Велика источна криза и српско ишћање*, уредник Срђан Рудић, Београд: Историјски институт, 2019, 103–114.
- Кулазов, Маша М. *Јавна пројаја по одредбама грађанској процесној законодавства Србије из 1865. године*, Зборник радова Правног факултета у Новом Саду 53, 3 (2019), 867–880.
- Лазаревић, Милутин Д. *Наши райови за ослобођење и уједињење. Књ. 1, Српско-шурски рай 1912. године*, Београд: Порталибрис: ЦЕТ, 2019, 299 стр.
- Лазаревић, Милутин Д. *Наши райови за ослобођење и уједињење. Књ. 2, Српско-шурски рай 1912. године*, Београд: Порталибрис: ЦЕТ, 2019, 285 стр.
- Лазаревић, Милутин Д. *Наши райови за ослобођење и уједињење. Књ. 3, Српско-шурски рай 1912. године*, Београд: Порталибрис: ЦЕТ, 2019, 203 стр.
- Лазаревић, Милутин Д. *Наши райови за ослобођење и уједињење. Књ. 4, Српско-бујарски рай 1913. године*, Београд: Порталибрис: ЦЕТ, 2019, 256 стр.
- Лековић, Жарко, *Сћара Херцеговина од 1874. до 1878.*, у: *Велика источна криза и српско ишћање*, уредник Срђан Рудић, Београд: Историјски институт, 2019, 83–102.
- Леовац, Данко, *Иванка при Дунаву и наикадашње имање кнеза Михаила*, Српске студије 10 (2019), 60–79.

- Леовац, Данко, *Кнез Михаило Обреновић: младост, прва владавина, емиграција*, Београд: Филозофски факултет, Центар за српске студије, 2019, 283 стр.
- Leovac, Danko, *Cultural and Social Life of Turkish Pasha in Belgrade – Example of Ali Riza Pasha*, *Etnoantropološki problemi* 14, 1 (2019), 247–258.
- Маран, Мирча, *Румунски јуџојисци о сџановништву и насељима у српском Подунављу (средина 19 – почетак 20. века)*, у: *Животи на рекама Југоисточне Европе: историјски аспекти просторног планирања насеља и комуникација*, уредник Љубодраг П. Ристић, Београд: Балканолошки институт САНУ, 2019, 201–228.
- Матијевић, Милош, *Одбор за његовање пребице сиротиње из Босне и Херцеговине, први ужички Михаила – Милана Ђ. Ђурића: рајна коренска денција 1875–1878*, *Историјска баштина: годишњак Историјског архива у Титовом Ужицу* 28 (2019), 23–56.
- Матић, Златко, *Сџицање аутономије и аутокефалије Цркве у Србији од 1830. до 1880. године: парадиматичан испис Српске цркве и државе*, у: *Од Карађорђа до Версајског мира: џемајски зборник радова са научног скупа одржаног 25. јула 2019. у Великој Плани*, уредници Предраг Георгијев, Југослав Теодоровић, Милан Гулић, Велика Плана: Центар за културу „Масука“, Дом културе „Влада Марјановић“, Старо Село, ИНИС, Београд, 2019, 31–44.
- Микетић, Урош, *Прилог проучавању друштвено-економских прилика Срба њиланске области крајем XIX и почетком XX века – Цариградски власник (1895–1909)*, *Архив* 1–2 (2019), 95–113.
- Микетић, Урош, *Прилог проучавању историје прилишњинског краја – најиси „Цариградског власника“*, *Српске студије* 10 (2019), 134–153.
- Микетић, Урош Д. *Цариградски власник (1895–1909): Прилог проучавању привредних, црквених и школских прилика Срба у Косовској Митровици и околини*, *Баштина* 49 (2019), 321–340.
- Милићевић, Милић, *Губици сџарешинског кадра српске војске (Војске Србије) у ратовима 19. века*, *ВИГ* 69, 2 (2019), 9–21.
- Милосављевић, Борис, *Свети и време Слободана Јовановића: (1869–1958): поводом 150 година од рођења*, Београд: САНУ, 2019, 158 стр.
- Миљковић Катић, Бојана, *Воденице и промене у простору Кнежевине Србије*, у: *Животи на рекама Југоисточне Европе: историјски аспекти просторног планирања насеља и комуникација*, уредник Љубодраг П. Ристић, Београд: Балканолошки институт САНУ, 2019, 91–118.
- Миљковић Катић, Бојана, *Престонишке функције Крагујевца и настајање привредног центра*, у: *Крагујевац прва престоница модерне Србије 1818–1841. године: зборник радова са научног скупа одржаног 13. фебруара 2018. године у Крушевцу*, уредник Предраг Илић, Крагујевац: Историјски архив Шумадије, 2019, 189–210.
- Митић, Сара, *Држава и Црква у Србији у време важења Устава из 1838. године*, *ЦС* 16/2 (2019), 293–303.

- Мићић, Небојша, *Најновији из Мајдана на Руднику*, Натписи и записи 5 (2019), 29–40.
- Nachev, Ivaylo, *Bulgarian Towns along the Danube from 1878 to 1914: Demographic and Economic Development*, у: *Живой на рекама Југоисточне Европе: историјски аспекти истраживања насеља и комуникација*, уредник Љубодраг П. Ристић, Београд: Балканолошки институт САНУ, 2019, 119–134.
- Недељковић, Славиша, *Дахијска времена на Косову и Метихији: (1878–1899)*, Нови Сад: Прометеј: Матица српска, 2019, 248 стр.
- Недељковић, Славиша, *Извештај шведског Јована Појовића о стању у Призрену у јесен 1880. године*, ЦС 16/2 (2019), 305–317.
- Недељковић, Славиша, *Национални рад Кнежевине Србије у јужним областима Старе Србије од 1842. до 1853. године*, Српске студије 10 (2019), 13–24.
- Николић, Драган К. *Почетак рада на Грађанском законнику у Кнежевини Србији*, Зборник радова Правног факултета у Новом Саду 53, 3 (2019), 857–866.
- Novakov, Aleksandra – Radosavljević, Nedeljko V. *Nićifor Perić Metropolitan of Raška-Prizren and Skenderija (1901–1911)*, Istraživanja 30 (2019), 171–186.
- Ortner, Mario Christian, *The Austro-Hungarian share in the “Boxer Rebellion” in Beijing in 1900*, ВИГ 69, 1 (2019), 50–67.
- Павловић, Кристина, *Царински приходи у Кнежевини/Краљевини Србији од 1864. до 1882. године*, Српске студије 10 (2019), 80–107.
- Пејчиновић, Милица, *Бијка код Панчева 2. јануара 1849*, Записи: годишњак Историјског архива Пожаревац 8 (2019), 139–143.
- Перић, Ђорђе, *Документи о српском држављанству Исидоре Секулић*, Прилози за КЈИФ 85 (2019), 71–76.
- Петровић, Ненад, *Војнокривични закони у Србији до Првој светској рати (утицај страних искустава)*, ВИГ 69, 2 (2019), 47–69.
- Пешић, Мирослав Д., *Странацке борбе у Краљевини Србији 1882–1883. године*, ИЧ 68 (2019), 281–304.
- Piroćanac, M. S. *Međunarodni položaj Srbije*; priredio Momčilo Đorgović, Beograd: Službeni glasnik, 2019, 118 стр.
- Поповић, Исидора, *Гостовање Српској народној позоришци у Руми 1868. године*, Зборник Завичајног музеја Рума 9 (2019), 95–107.
- Поповић, Исидора, *Како је Јоаким Вујић видео Књажево-српски театар*, у: *Крагујевац прва престоница модерне Србије 1818–1841. године: зборник радова са научној скупи одржаног 13. фебруара 2018. године у Крушевцу*, уредник Предраг Илић, Крагујевац: Историјски архив Шумадије, 2019, 363–370.
- Поповић, Љубодраг, *Почеци музичког образовања у Милошевој Србији*, у: *Крагујевац прва престоница модерне Србије 1818–1841. године: зборник радова са научној скупи одржаног 13. фебруара 2018. године у Крушевцу*, уредник Предраг Илић, Крагујевац: Историјски архив Шумадије, 2019, 345–350.
- Поповић, Мирјана, *Православно становништво Далмације према статистичкој табели из средине 19. века*, Зборник о Србима у Хрватској 12 (2019), 41–65.

- Поповић, Мирослав, *Прилози историји Начелства и Суда округа Крушевачкој из 1847–1849. године*, у: *Крушевац и околина у историји српској народа: темељски зборник*, уредници Ивица Тодоровић, Голуб Јашовић, Иван Бецић, Крушевац: Историјски архив Крушевац, 2019, 45–50.
- Поповић, Мирослав, *Суд Округа крајувачкој у светлу Извештаја Министарства правде Државном савету за 1844. годину*, у: *Крајувачка прва пресџоница модерне Србије 1818–1841. године: зборник радова са научној скуја одржаној 13. фебруара 2018. године у Крушевцу*, уредник Предраг Илић, Крагујевац: Историјски архив Шумадије, 2019, 351–362.
- Поповић, Радомир Ј., Александра Вулећић, Предраг Илић, *Пресџони Крајувача*, Крагујевац: Друштво историчара Шумадије, 2019, 302 стр.
- Поповић, Радомир Ј. *Бајталака о Карађорђу и Првом српском устанку у дневничким белешкама Николе Крсџића*, у: *Од Карађорђа до Версајској мира: темељски зборник радова са научној скуја одржаној 25. јула 2019. у Великој Плани*, уредници Предраг Георгијевић, Југослав Теодоровић, Милан Гулић, Велика Плана: Центар за културу „Масука“, Дом културе „Влада Марјановић“, Старо Село, ИНИС, Београд, 2019, 11–30.
- Поповић, Радомир Ј. *Белешке из живојта Јанка Веселиновића од Драјугина Ђ. Туђеџића*, Прилози за КЈИФ 85 (2019), 59–69.
- Поповић, Радомир, *Од пресџонице Србије до средишња Шумадије: Начелство Округа крајувачкој 1839–1841. године*, у: *Крајувачка прва пресџоница модерне Србије 1818–1841. године: зборник радова са научној скуја одржаној 13. фебруара 2018. године у Крушевцу*, уредник Предраг Илић, Крагујевац: Историјски архив Шумадије, 2019, 281–300.
- Поповић, Радомир Ј. *Рејулација савске и дринске обале и зашџиња Мачве од јойлава у 19. и јочейком 20. века*, у: *Живој на рекама Јујоисџочне Евроје: историјски асјејки просџорној јланирања насеља и комуникаџија*, уредник Љубодраг П. Ристић, Београд: Балканолошки институт САНУ, 2019, 135–156.
- Поповић, Радомир Ј. *Сјисак сјвари и јокрејних добара кнеза Милоша у Пожаревачком и Крајувачком двору 1839. године*, *Мешовита грађа* 40 (2019), 73–104.
- Послансјво Краљевине Србије у Паризу. Т. 1, 1879–1885*, приредили Мирослав Перишић, Светозар Рајак, Дејан Ристић; [превод на француски Весна Кончар Николић] = *La Légation du Royaume de Serbie à Paris. V. 1, 1879–1885*, rédaction Miroslav Perišić, Svetozar Rajak, Dejan Ristić; [traduction en français Vesna Končar Nikolić], Београд: Архив Србије; = Belgrade: Archives de Serbie, 2019, 582 стр.
- Послансјво Краљевине Србије у Паризу. Т. 2, 1886–1893*, приредили Мирослав Перишић, Светозар Рајак, Дејан Ристић; [превод на француски Весна Кончар Николић] = *La Légation du Royaume de Serbie à Paris. V. 2, 1886–1893*, rédaction Miroslav Perišić, Svetozar Rajak, Dejan Ristić; [traduction en français Vesna Končar Nikolić], Београд: Архив Србије; = Belgrade: Archives de Serbie, 2019, 506 стр.

- Protić, Stojan, *Albanski problem i Srbija i Austro-Ugarska*, napisao Balkanicus, Beograd: Dielli, 2019, 99 str.
- Радовановић, Радован – Ђокић, Небојша, *Наоружање војске књаза Милоша*, у: *Крајујевац прва йрестйоница модерне Србије 1818–1841. йодине: зборник радова са научној скуйа одржаној 13. фебруара 2018. йодине у Крушевцу*, уредник Предраг Илић, Крагујевац: Историјски архив Шумадије, 2019, 143–172.
- Радовић, Данијел, *Немачка дијломаџија и йишјање йанславизма у Србији: йре-ййска Бизмарка и Бреја из 1880. йодине*, Српске студије 10 (2019), 184–210.
- Радојчић, Милорад, *Национални рад Ваљеваца у Сџарој Србији и Македонији*, Гласник ИАВ 53 (2019), 5–52.
- Radosavljević, Nedeljko V., *Gabriel of Zvornik*, ИЧ 68 (2019), 175–194.
- Рајић, Сузана, *Вароши и варошице Великоморавске долине у свејилу йойиса Краљевине Србије*, у: *Живој на рекама Јуоисџичне Евроје: исџоријски ас-йекџи йросџорној йланирања насеља и комуникаџија*, уредник Љубодраг П. Ристић, Београд: Балканолошки институт САНУ, 2019, 157–180.
- Рајић, Сузана, *Зайисник са скуйа радикала 1886. йодине у Нишу – одйовор краљу Милану*, Мешовита грађа 40 (2019), 143–156.
- Rajić, Suzana, *Constitutional Organization of Serbia and Romania in the 19th Century: The Internal Needs and External Influences – a Comparative Analysis*, Istraživanja 30 (2019), 141–156.
- Рајић, Сузана, *Криза йре кризе – Србија и велике силе 1870–1875. йодине*, у: *Велика исџична криза и срџско йишјање*, уредник Срђан Рудић, Београд: Историјски институт, 2019, 17–40.
- Рајић, Сузана, *Лажни мемоари йравој и йрвој срџској краља йосле Косова – Милана Обреновића*, (Мемоари kralja Milana. Deset poglavlja iz života prvog srpskog kralja, na osnovu dokumenata iz njegove zaostavštine ispriповео, s nemačkog превела Dušica Milojković, priредio i predgovor napisao Nebojša Jovanović, Beograd: Laguna, 2019), Српске студије 10 (2019), 213–232.
- Ранке, Леополд, *Србија и Турска у девейнаесџом веку*; превео с немачког Стојан Новаковић, Нови Сад: Академска књига, 2019, 678 стр.
- Рачева, Ваниа, *Сербское княжесџво на сџраницах болџарскојо „Цариградскојо весџника“ (1848–1862 йй.) в йервые четџыре йода ејо издания*, Српске студије 10 (2019), 42–59.
- Ристић, Љубодраг П. *Појлаве и њихове йослеџице: Краљевина Србија 1896. и 1897. йодине*, у: *Живој на рекама Јуоисџичне Евроје: исџоријски ас-йекџи йросџорној йланирања насеља и комуникаџија*, уредник Љубодраг П. Ристић, Београд: Балканолошки институт САНУ, 2019, 181–200.
- Станковић, Славољуб Тале, Аћим М. Прокић – *несвакидашња биоџрафија чиновника – йрилој йроучавању развоја државносџи Кнежевине/Краљевине Србије у 19. веку*, у: *Крајујевац прва йрестйоница модерне Србије 1818–1841. йодине: зборник радова са научној скуйа одржаној 13. фебруара 2018. йодине у Крушевцу*, уредник Предраг Илић, Крагујевац: Историјски архив Шумадије, 2019, 301–316.

- Станковић, Урош, *Коментар Аустријској браћанској законика Павла Шеролића*, Зборник радова Правног факултета у Нишу 83 (2019), 19–39.
- Станковић, Урош, *Мобилизациони спискови румских православних парохија у револуцији 1848*, Зборник Завичајног музеја Рума 9 (2019), 79–94.
- Станојевић, Марко, *Ђакова буна и њени одјеци у Крагујевачкој нахији*, у: *Крагујевац прва престоница модерне Србије 1818–1841. године: зборник радова са научној скупи одржаног 13. фебруара 2018. године у Крушевцу*, уредник Предраг Илић, Крагујевац: Историјски архив Шумадије, 2019, 59–70.
- Станојловић, Нинослав, *О пореклу и познатим прецима генерала Петра В. Арачића (1885–1958), ослободиоца Панчева*, у: Научни скуп „Сто година од присаједињења Војводине Србији“ одржан у Градској библиотеци Панчево 7. новембра 2019. године под покровитељством Општине Панчево и Градске библиотеке Панчево, уредници Радмило Петровић, Горан Траиловић, приредио Живојин Андрејић, Митолошки зборник 41, Рача: Центар за митолошке студије, Панчево: Градска библиотека Панчево, 2019, 227–242.
- Станојловић, Нинослав, *Чиновничка каријера Стефана Стевче Михаиловића поком прве владавине кнеза Милоша Обреновића (1815–1839)*, у: *Крагујевац прва престоница модерне Србије 1818–1841. године: зборник радова са научној скупи одржаног 13. фебруара 2018. године у Крушевцу*, уредник Предраг Илић, Крагујевац: Историјски архив Шумадије, 2019, 317–324.
- Стевић, Миломир – Ђокић, Небојша, *Пойиси црква и манастира у Окружју крушевачком 1836. и 1837. године*, у: *Крушевац и околина у историји српског народа: темељски зборник*, уредници Ивица Тодоровић, Голуб Јашовић, Иван Бецић, Крушевац: Историјски архив Крушевац, 2019, 145–150.
- Стијовић, Милун, *Прилог односима српских конзула у Приштини са османским властима на Косову и Метохији*, ИЧ 68 (2019), 331–348.
- Стојановић, Дубравка, *Србија и демократија: 1903–1914: историјска студија о “златном добу српске демократије”*, Београд: Удружење за друштвену историју, 2019, 450 стр.
- Стојић, Биљана, *Краљ Петар I (1903–1921) у француској политици и јавности*, у: *Од Карађорђа до Версајској мира: темељски зборник радова са научној скупи одржаног 25. јула 2019. у Великој Плани*, уредници Предраг Георгијев, Југослав Теодоровић, Милан Гулић, Велика Плана: Центар за културу „Масука“, Дом културе „Влада Марјановић“, Старо Село, ИНИС, Београд, 2019, 79–102.
- Столић, Ана, *Правила Српској народној женској савеза из 1909. године*, Мешовита грађа 40 (2019), 157–170.
- Татић, Урош, *Француска и повратак на власт династије Обреновића 1859. године*, ИЧ 68 (2019), 195–232.
- Томић, Марко Д. *Оглед о правном положају Српске православне цркве у Босни и Херцеговини под аустроугарском влашћу*, Зборник радова Правног факултета у Новом Саду 53, 4 (2019), 1445–1465.

- Томић, Марко, *Црквенојравна њињања Српске ѡправославне цркве у Босни и Херцеговини за време аустроугарске ујраве*, Зборник радова Правног факултета у Нишу 84 (2019), 331–347.
- Ђоровић, Владимир, *Карађорђе и Први српски усјанак*, Београд: Порталибрис: Цет, 2019, 77 стр.
- Haskić, Tarik – Pepić, Nesip, *Gusinje u salnami Kosovskog vilajeta za 1896. godinu*, НЗ 42 (2019), 119–131.
- Henig Miščić, Nataša, *Economic and Altruistic Motives in Philanthropic Work of the Carniolan Saving Bank 1844–1908*, Istraživanja 30 (2019), 157–170.
- Цветковић-Ђорђевић, Валентина, *Немачка исјоријскојравна школа и српска романистѡика у 19. веку*, у: *Право у функцији развоја друштва: зборник радова*, том 1, Косовска Митровица: Правни факултет Универзитета у Приштини, 2019, 209–234.
- Шаљић, Јована, *Решавање сјајуса муслимана у Кнежевини Србији уочи и након Велике исјочне кризе*, у: *Велика исјочна криза и српско њињање*, уредник Срђан Рудић, Београд: Историјски институт, 2019, 115–128.
- Шешум, Урош, *Српска чејничка акција: (1897–1908): оружана дијломаѡија*, Нови Сад: Матица српска, 2019, 416 стр.

ПРВИ СВЕТСКИ РАТ И МЕЂУРАТНИ ПЕРИОД (1914–1939/41)

- Айрапетов, Олег Рудолфович, *Нарочка ојерација 1916. јодине и бијка код Вердена*, ВИГ 2019, год. 69, спец. издање, 69–86.
- Алексић, Јован Ј. *Пришћина ѡком одсјујања српске војске у јесен 1915. јодине*, Баштина 47 (2019), 379–396.
- Андрејић, Живојин Р. *Присаједињење Војводине Краљевини Србији, 1918. јодине, и ѡприсаједињење Шумадије Војводини сјварањем Дунавске бановине, 1929. јодине*, у: Научни скуп „Сто година од присаједињења Војводине Србији“ одржан у Градској библиотеци Панчево 7. новембра 2019. године под покровитељством Општине Панчево и Градске библиотеке Панчево, уредници Радмило Петровић, Горан Траиловић, приредио Живојин Андрејић, Митолошки зборник 41, Рача: Центар за митолошке студије, Панчево: Градска библиотека Панчево, 2019, 103–128.
- Антић, Дејан – Трајковић, Верољуб, *Сјисак ѡјинулих и умрлих војних обвезника Ојишћине бресјовачке у Првом светјском рајуу*, ЛЗ 59 (2019), 181–194.
- Антоловић, Михаел – Ђорђић, Дејан, *Буњевци и ѡињање “Бајској ѡрокуја” – ѡрилој исјорији јујословенско-мађарској разјраничења након Првој светјској рајаа*, Споменица ИАС 18 (2019), 137–153.
- Антоловић, Михаел, *„Рај народа за светјоназоре“: Вернер Зомбарј и идеје из 1914*, Etnoantropološki problemi 14, 2 (2019), 673–691.

- Vasiljević, Maja, *Stanislav Binički (1872–1942) in the Great War: Preserving National Identity and Musical Links with the Homeland*, u: *На маргинама музиколошког канона: композиtorsка генерација Петра Стојановића, Петра Крстића и Стјанислава Биничког*, уредник Биљана Милановић = *On the margins of the musicological canon: the Generation of Composers Petar Stojanović, Petar Krstić and Stanislav Binički*, editor Biljana Milanović, Београд: Музиколошко друштво Србије: Музиколошки институт САНУ; = Belgrade: Serbian Musicological Society: Institute of Musicology of the SASA, 2019, 301–319.
- Vasiljević, Maxim, *Carrying Their Native Land and Their New Home in Their Hearts: Mihailo Pupin and Bishop Nikolai of Žiča between Their Native and Adopted Country*, *Balkanica* 50 (2019), 245–260.
- Васин, Горан – Нинковић, Ненад, *Реквизиције и контрола аџара у Срему током Првог светског рата*, ИЧ 68 (2019), 383–414.
- Велојић, Далибор З. *Алфаветски курсеви на територији Косовске дивизијске области 1918–1941*, *Баштина* 47 (2019), 305–318.
- Veljić, Dalibor, *Alfabetски курсеви и Војска Краљевине ШС/Југославије 1918–1941*, *Istorija* 20. века 1 (2019), 37–52.
- Veljić, Dalibor, *The Role of the Army in the Development of Shooting Sports in the Kingdom of Serbs, Croats, and Slovenes/Yugoslavia*, *ТИ* 3 (2019), 37–51.
- Велојић, Далибор З. *Утврђивање границе са Албанијом на територији Косовске дивизијске области*, *Баштина* 49 (2019), 263–272.
- Веселинов, Драган, *Три недоумице Драгољуба Јовановића – његова „Ајарна јолијика“ (1930) и друштво Шексидови, његова Народна сељачка сјеранка (1940)*, у: *Друштвено-јолијичка и научна мисао и делатност Драгољуба Јовановића: зборник радова са научног скупа одржаног 29. марта 2019. године*, уредник Александар Костић, Београд: САНУ, 2019, 77–90.
- Видановић, Предраг, *Битка код Раче Ђумрука (од 3. септембра до 14. октобра 1914. године) = Battle at Rača Đumruk (from 3rd September to 14th October, 1914)*, *Пиротски зборник* 44 (2019), 167–188.
- Виријевић, Владан Р. *Полијичке и друштвено-економске прилике у Краљевини Југославији 1936. године – једно виђење турске шпације*, у: *Наука без граница 2: [међународни тематски зборник]. 2, Огјеци*, [главни и одговорни уредник делатности Мирјана Лончар-Вујновић], Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини, 2019, 129–142.
- Вишняков, Ярослав Валеријанович, *На шаласима Дунава: руско-српска војно-економска сарадња пре и у току Првог светског рата*, ВИГ 69, 2 (2019), 70–96.
- Гашић, Ранка – Вуксановић Мацура, Злата, *Сава и Дунав у урбанистичком планирању Београда између два светска рата*, у: *Животи на рекама Југоисточне Европе: историјски аспекти просторног планирања насеља и комуникација*, уредник Љубодраг П. Ристић, Београд: Балканолошки институт САНУ, 2019, 229–256.
- Gološ, Hivzo, *Sandžačka vojska (1914–1941)*, *НЗ* 42 (2019), 93–104

- Гошева, Вера, *Река Треска као фактор електрификације Скопља*, у: *Животи на рекама Југоисточне Европе: историјски аспекти просторног планирања насеља и комуникација*, уредник Љубодраг П. Ристић, Београд: Балканолошки институт САНУ, 2019, 257–270.
- Грбовић, Душко Б. *Операције Дојунској дивизиона Коњичке дивизије у Банаји у Ратном дневнику Душана Додића (1918–1919)*, у: Научни скуп „Сто година од присаједињења Војводине Србији“ одржан у Градској библиотеци Панчево 7. новембра 2019. године под покровитељством Општине Панчево и Градске библиотеке Панчево, уредници Радмило Петровић, Горан Траиловић, приредио Живојин Андрејић, Митолошки зборник 41, Рача: Центар за митолошке студије, Панчево: Градска библиотека Панчево, 2019, 243–274.
- Гулић, Милан – Лукић, Александар, *Рад Анкетног одбора за извиђај њобуне у околним: Тољичком, Врањском и Нишком 1917. године*, ВИГ 2019, год. 69, спец. издање, 248–272,
- Guelton, Frédéric, *Avec le général Piarron de Mondésir: Un aller-retour de Brindisi à Valona, 18–24 décembre 1915*, *Balkanica* 50 (2019), 161–172.
- Gužvica, Stefan, *The Spanish Inquisition: Factional Struggles among the Yugoslav Interbrigadistas*, *Istorija* 20. века 1 (2019), 53–74.
- Дамњановић, Ивана, *Драгољуб Јовановић и Шпански грађански рат*, у: *Друштвено-политичка и научна мисао и делатност Драгољуба Јовановића: зборник радова са научног скупа одржаног 29. марта 2019. године*, уредник Александар Костић, Београд: САНУ, 2019, 155–168.
- Денда, Далибор, *Посета гр Милана Стојадиновића Трећем Рајху јануара 1938. године: (војни и политички аспекти)*, ВИГ 69, 2 (2019), 97–125.
- Денда, Далибор, *Први светски рат: 100 година касније*, ВИГ 2019, год. 69, спец. издање, 9–12.
- Денда, Далибор, *Српска војска 1914–1918 (бројно стање, организација, формација и опременост)*, ВИГ 2019, год. 69, спец. издање, 29–32.
- Динчић, Александар, *Краћи историјски учешћа 16. пешадијског пука “Цар Никола II” у Првом светском рату (1914–1918)*, ВИГ 2019, год. 69, спец. издање, 142–179.
- Динчић, Александар, *Учешће Охридског одрега Српске војске у нападима на Албанију (29. мај – 9. јун 1915)*, ВИГ 69, 1 (2019), 90–124.
- Dragoslavljević, Vasilije, *Association of Fighters of Yugoslavia (1929–1935): Ideology – Practice – Outcome*, *Istraživanja* 30 (2019), 234–255.
- Дракић, Гордана М. *Нису ја ни изражиле! О питању женског права гласа у Краљевини Срба, Хрватима и Словенаца*, Зборник радова Правног факултета у Новом Саду 53, 1 (2019), 81–112.
- Ђикановић, Весна, *Наш долазак није био уочен, а циљ нашег доласка нико није разумео. Амерички студенти југословенског (српског) јорекла у Краљевини Југославији 1934–1941*, у: *Традиција и трансформација: транснационална искуства југословенске историје: шемајски зборник, књ. 2*, Београд: ИНИС, 2019, 67–100.

- Ђокић, Небојша – Бранко Надовеза, *Набавка наоружања из иностранства за војску и морнарицу Краљевине СХС/Југославије*. 2, Београд: Метафизика, 2019, 198 стр.
- Ђокић, Небојша – Бранко Надовеза, *Српска војска и ослобађање Војводине новембра 1918. године*, Београд: Метафизика, 2019, 166 стр.
- Ђокић, Небојша – Радовановић, Радован, *Француски ловачки авиони у наоружању ваздухопловства Краљевине Југославије*, Записи: годишњак Историјског архива Пожаревац 8 (2019), 208–222.
- Ђокић, Небојша – Радисављевић, Дејан, *Пленидба нејријателској њловној њарка на Дунаву и Сави крајем Првој светској рати*, у: Научни скуп „Сто година од присаједињења Војводине Србији“ одржан у Градској библиотеци Панчево 7. новембра 2019. године под покровитељством Општине Панчево и Градске библиотеке Панчево, уредници Радмило Петровић, Горан Траиловић, приредио Живојин Андрејић, Митолошки зборник 41, Рача: Центар за митолошке студије, Панчево: Градска библиотека Панчево, 2019, 275–302.
- Ђукић, Далибор, *Устројство Српске њравославне цркве и брачно њраво у Краљевини СХС-Југославији*, у: *Право у функцији развоја друштва: зборник радова*, том 1, Косовска Митровица: Правни факултет Универзитета у Приштини, 2019, 251–266.
- Ђурђевић, Светлана, Зоран Стевановић, *Алексинац и околина у Великом рату*, 3. изд. Алексинац: Центар за културу и уметност, 2019, 378 стр.
- Ђурић Мишина, Вељко – Црномарковић, Милош П. *Краљ Александар Карађорђевић и манастир Високи Дечани*, Баштина 47 (2019), 335–342.
- Живановић, Милана, *Гробни комплекси руских војника њојинулих њоком Првој светској рати на њеријорији Србије*, ВИГ 2019, год. 69, спец. издање, 273–300.
- Живановић, Милана, *Улоја команде Црвене армије у њодизању њробних месња совјетских војника у Србији*, ТИ 1 (2019), 85–100.
- Џivojinović, Dragoljub, *Serbia and the 1915 Treaty of London*, in: *Serbia and Italy in the Great War*, edited by Vojislav G. Pavlović, Belgrade: Institute for Balkan Studies SASA, 2019, 121–136.
- Животић, Александар, *Генерал Љубомир Милић, њворац Лесковачкој маневра*, ЛЗ 59 (2019), 429–455.
- Животић, Александар, *Драјољуб Јовановић и СССР (1939–1941)*, у: *Друштвено-њолишчичка и научна мисао и делатности Драјољуба Јовановића: зборник радова са научној скупа одржаног 29. марта 2019. њодине*, уредник Александар Костић, Београд: САНУ, 2019, 139–154.
- Животић, Александар – Мраовић, Маријана – Милетић, Марко, *Српски војни њубици 1914. Прилој истраживању*, Зборник МСИ 99 (2019), 85–105.
- Џivotić, Aleksandar, *Sovjetska diplomatija o događajima 26/27. marta 1941. u Jugoslaviji*, Istorija 20. veka 2 (2019), 105–120.
- Животић, Александар, *Уједињење Србије и Црне Горе 1918. Сећање команданија Јагранских њруја њенерала Драјушћина Милушћиновића*, ВИГ 2019, год. 69, спец. издање, стр. 303–343.

- Ивановић, Дарко, *Једанаести илук Карађорђе у ослободилачким рајтовима 1912–1918*, у: *Од Карађорђа до Версајској мира: ѿемајски зборник радова са научној скуја одржаног 25. јула 2019. у Великој Плани*, уредници Предраг Георгијев, Југослав Теодоровић, Милан Гулић, Велика Плана: Центар за културу „Масука“, Дом културе „Влада Марјановић“, Старо Село, ИНИС, Београд, 2019, 103–130.
- Imperato, Federico, *The „Albanian Golgotha“: Italy and the Serbian Army’s Retreat through Albania (1915–1916)*, in: *Serbia and Italy in the Great War*, edited by Vojislav G. Pavlović, Belgrade: Institute for Balkan Studies SASA, 2019, 201–222.
- Илијин, Душан М. *Економско-финансијска ѿозагина јуословенској нейојћисивања Уговора о миру са Аустријом у септембру и новембру 1919*, Зборник МСИ 99 (2019), 73–84.
- Илић, Јелица М. *Коњичка дивизија у Банату новембра 1918. године – 1919. године*, у: Научни скуп „Сто година од присаједињења Војводине Србији“ одржан у Градској библиотеци Панчево 7. новембра 2019. године под покровитељством Општине Панчево и Градске библиотеке Панчево, уредници Радмило Петровић, Горан Траиловић, приредио Живојин Андрејић, Митолошки зборник 41, Рача: Центар за митолошке студије, Панчево: Градска библиотека Панчево, 2019, 161–192.
- Исић, Момчило, *Основне школе у Пожаревачком округу између два светска раја*, Записи: годишњак Историјског архива Пожаревац 8 (2019), 95–112.
- Исић, Момчило, *Основно школство у Краљевини Србији за време Првој светској раја*, Београд: Институт за новију историју Србије, 2019, 378 стр.
- Јанјетовић, Zoran D. *Voјvodanski Nemci i stvaranje јugoslovenske државе*, у: Научни скуп „Сто година од присаједињења Војводине Србији“ одржан у Градској библиотеци Панчево 7. новембра 2019. године под покровитељством Општине Панчево и Градске библиотеке Панчево, уредници Радмило Петровић, Горан Траиловић, приредио Живојин Андрејић, Митолошки зборник 41, Рача: Центар за митолошке студије, Панчево: Градска библиотека Панчево, 2019, 129–160.
- Јерић, Кристијан М. *Банати, Бачка и Барања у ѿлановима мађарских влада 1918–1921*, у: Научни скуп „Сто година од присаједињења Војводине Србији“ одржан у Градској библиотеци Панчево 7. новембра 2019. године под покровитељством Општине Панчево и Градске библиотеке Панчево, уредници Радмило Петровић, Горан Траиловић, приредио Живојин Андрејић, Митолошки зборник 41, Рача: Центар за митолошке студије, Панчево: Градска библиотека Панчево, 2019, 59–82.
- Јовановић, Владан, *Београд у међународној мрежи кријумчара опијата 1931–1941*, у: *Традиција и ѿрансформација: ѿранснационална искуства јуословенске исјорије: ѿемајски зборник, књ. 2*, Београд: ИНИС, 2019, 101–122.
- Јовановић, Срђан, *Економска мисао др Драјољуба Јовановића*, у: *Друштвено-ѿолијичка и научна мисао и делатност Драјољуба Јовановића: зборник радова са научној скуја одржаног 29. марта 2019. године*, уредник Александар Костић, Београд: САНУ, 2019, 61–76.

- Caccamo, Francesco, *Italy and the Union of Serbia and Montenegro*, in: *Serbia and Italy in the Great War*, edited by Vojislav G. Pavlović, Belgrade: Institute for Balkan Studies SASA, 2019, 235–244.
- Kale, Slaven, *Hrvatski odjeci pripojenja čehoslovačkog dijela Cieszynske Šleske Poljskoj 1938*, u: *Jugoslavija i Poljska. Odnosi u XX veku: međunarodni tematski zbornik radova*, urednici Momčilo Pavlović, Andrzej Zaćminski, Nebojša Stambolija, Beograd: Institut za savremenu istoriju, Institut za istoriju i međunarodne odnose, Bidgošć, 2019, 53–70.
- Каровић, Гордана, *Поштовљени савезнички бродови као њодводно културно наслеђе Првој светској рати: сектор Ђердаја, 1914–1915. година*, у: *Дунавом кроз Ђердајску клисуру: зборник радова са научној скуја Историја пловидбе Ђердајском клисуром одржаној 27. и 28. септембра 2016. у Музеју науке и Технике*, Пинус 9–10, Београд: Музеј науке и технике, 2019, 125–140.
- Castellano, Filippo – Gionfrida, Alessandro, *Italy and Serbia in the First World War: The Role of the Serbian Army in Cadorna's War*, in: *Serbia and Italy in the Great War*, edited by Vojislav G. Pavlović, Belgrade: Institute for Balkan Studies SASA, 2019, 137–160.
- Ković, Miloš, *Italy and the Evacuation of the Serbian Army from Albania 1915–1916*, in: *Serbia and Italy in the Great War*, edited by Vojislav G. Pavlović, Belgrade: Institute for Balkan Studies SASA, 2019, 223–234.
- Ковић, Милош, *Једини људи: силе Антианте и одбрана Србије 1915. године*, 2. изд. Београд: “Филип Вишњић”, 2019, 262 стр.
- Крсмановић, Драган, *Жандармерија Краљевине Србије у Првом светском рату 1914–1918*, ВИГ 2019, год. 69, спец. издање, 226–247.
- Крстић, Владимир, *Неуспешна експлоатација њечујских рудника*, Архив 1–2 (2019), 114–128.
- Крстић-Мистрицеловић, Ивана С. *Делегација Краљевине СХС у Версају и Војводи-на*, Зборник радова Правног факултета у Новом Саду 53, 3 (2019), 1011–1031.
- Лазаревић, Давор, *Др Јован В. Ђирић: скица за професионални и политички портрет* = *Jovan V. Ćirić, MD: a sketch for professional and political portrait*, Пиротски зборник 44 (2019), 225–234.
- Lajnert, Siniša, *Dioničarsko društvo vicinalne željeznice Ruma-Klenak (1901–1933)*, ТИ 1 (2019), 39–62.
- Лекић, Милош, *Парламентарни избори у Банају за време Краљевине СХС – стилистички љрилој*, Споменица ИАС 18 (2019), 154–171,
- Љубомировић, Ирена – Шаранац Стаменковић, Јасмина, *Прилој биографији професора Београдској универзитету Николе Вулића*, ТИ 2 (2019), 11–34.
- Манојловић Пинтар, Олга, *Југословенски индустријадисти у Француској током Другој светској рати*, у: *Традиција и трансформација: транснационална искуства југословенске историје: шемајски зборник*, књ. 2, Београд: ИНИС, 2019, 123–152.
- Марковић, Светислав Љ. *Основне школе у Ариљском и Пожешком срезу љрвих година љосле Великој рати: (љрема белешкама Миливоја Филиповића*,

- школској нагзорника), Историјска баштина: годишњак Историјског архива у Титовом Ужицу 28 (2019), 79–118.
- Markovich, Slobodan G. *The Grand Lodge of Yugoslavia between France and Britain (1919–1940)*, *Balkanica* 50 (2019), 261–298.
- Микетић, Урош Д. *Зайиси књије јосџију манасџира Високи Дечани 1930–1934. јогине*, у: *Наука без јраница 2: [међународни тематски зборник]*. 5, *Гласови*, [главни и одговорни уредник делатности Мирјана Лончар-Вујновић], Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини, 2019, 127–142.
- Микетић, Урош Д. *Косовско искуство нишкој јроје Тадије Косџића 1915. јогине – дневник*, *Баштина* 47 (2019), 397–414.
- Микетић, Урош Д. *Никола Пашић на карикаџурама Политике 1921–1929. јогине*, *ТИ 1* (2019), 63–84.
- Миладиновић, Анђелија, *Косовски миј у јуџојисима о Краљевини Јуџославију*, *Саборност* 13 (2019), 225–242.
- Milano, Rosario, *The Albanian Question and Italian Neutrality (1914–1915)*, in: *Serbia and Italy in the Great War*, edited by Vojislav G. Pavlović, Belgrade: Institute for Balkan Studies SASA, 2019, 161–184.
- Milikić, Ratomir, *Poljski državljani dobitnici jugoslovenskih odlikovanja između dva svetska rata*, u: *Jugoslavija i Poljska. Odnosi u XX veku: međunarodni tematski zbornik radova*, urednici Momčilo Pavlović, Andrzej Zaćminski, Nebojša Stambolija, Beograd: Institut za savremenu istoriju, Institut za istoriju i međunarodne odnose, Bidgošč, 2019, 85–96.
- Милићевић, Милић – Младеновић, Божица, *Војни минисџири Краљевине Србије у рајном јериоду од 1914. до 1918. јогине*, ВИГ 2019, год. 69, спец. издање, стр. 87–98.
- Милкић, Миљан, *Војни свеџијеници срџске војске у Великом рају (1914–1918)*, ВИГ 2019, год. 69, спец. издање, стр. 207–225.
- Milosavljević, Boris, *Drafting the Constitution of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes (1920)*, *Balkanica* 50 (2019), 225–244.
- Милошевић, Боривоје, *Слом аустроујарске ујраве и формирање народних властџи у Босни и Херцејовини 1918. јогине*, ВИГ 2019, год. 69, спец. издање, 180–206.
- Миљевић, Николина, *Полиџијчки јрејовори о федерализацију Јуџославије и сџва-рању Бановине Хрвајске*, *Архив* 1–2 (2019), 152–176.
- Миљковић, Александар, *Рад на Појису војничких јробова из Првој балканској и Првој свејској раји у Јабланичком срезу од 1920. до 1921. јогине*, *ЛЗ* 59 (2019), 279–290.
- Митровић, Андреј, *Јуџославија на Конференцију мира: 1919–1920*, Нови Сад: Прометеј; Београд: Радио-телевизија Србије, 2019, 512 стр.
- Mičić, Srđan, *Jugoslovensko poslanstvo u Varšavi između dva svetska rata*, u: *Jugoslavija i Poljska. Odnosi u XX veku: međunarodni tematski zbornik radova*, urednici

- Momčilo Pavlović, Andrzej Zaćminski, Nebojša Stambolija, Beograd: Institut za savremenu istoriju, Institut za istoriju i međunarodne odnose, Bidgošč, 2019, 97–112.
- Михајловић, Мила, *Војноздравствена интервенција Италије у извлачењу српске војске из Албаније 1915/1916*, ВИГ 2019, год. 69, спец. издање, 99–111.
- Мицић, Милан, “Краљеви људи” колонијали и колонијациони историј, Споменица ИАС 18 (2019), 42–58.
- Мицић, Милан, *Српски добровољачки покрет у Великом рату (1914–1918)*, ВИГ 2019, год. 69, спец. издање, 112–141.
- Младеновић, Божица Б., „Љубичице, и ја бих те брала...“: „Женско друштво“ у дневнику Тошка Влаховића, ИЧ 68 (2019), 415–429.
- Monzali, Luciano, *Sidney Sonnino and Serbia*, in: *Serbia and Italy in the Great War*, edited by Vojislav G. Pavlović, Belgrade: Institute for Balkan Studies SASA, 2019, 81–120.
- Мраовић, Маријана, *Развој пројеката у Првом светском рату и деловање Ратног ресборса Врховне команде Војске Краљевине Србије 1914–1918. године*, Записи: годишњак Историјског архива Пожаревац 8 (2019), 181–187.
- Надић, Дарко, *Еколошка мисао Драгољуба Јовановића*, у: *Друштвено-политичка и научна мисао и делатност Драгољуба Јовановића: зборник радова са научној скупи одржаној 29. марта 2019. године*, уредник Александар Костић, Београд: САНУ, 2019, 49–60.
- Надовеза, Бранко И. – Ђокић, Небојша Д. *Ослобођење Панчева новембра 1918. године*, у: Научни скуп „Сто година од присаједињења Војводине Србији“ одржан у Градској библиотеци Панчево 7. новембра 2019. године под покровитељством Општине Панчево и Градске библиотеке Панчево, уредници Радмило Петровић, Горан Траиловић, приредио Живојин Андрејић, Митолошки зборник 41, Рача: Центар за митолошке студије, Панчево: Градска библиотека Панчево, 2019, 193–226.
- Нинковић, Ненад, *Румњани кувци обвезница четвртој ратној зајми*, Зборник Завичајног музеја Рума 9 (2019), 109–122.
- Omerović, Ense S. *Jan Konopka – posljednji hajduk „Male Evrope“*, у: *Jugoslavija i Poljska. Odnosi u XX veku: međunarodni tematski zbornik radova*, уредници Momčilo Pavlović, Andrzej Zaćminski, Nebojša Stambolija, Beograd: Institut za savremenu istoriju, Institut za istoriju i međunarodne odnose, Bidgošč, 2019, 71–84.
- Pavlović, Vojislav G. *Italy and the Creation of Yugoslavia. Delenda Austria?* in: *Serbia and Italy in the Great War*, edited by Vojislav G. Pavlović, Belgrade: Institute for Balkan Studies SASA, 2019, 245–278.
- Pavlović, Vojislav G. *L'ascension au pouvoir au temps des purges stalinienne: La longue marche de Tito vers le sommet du parti communiste yougoslave (1937–1939)*, *Balkanica* 50 (2019), 299–338.
- Павловић, Момчило – Митровић, Немања, *Комеморисање Првој светској рату на јују Србије до 1941. године*, ЛЗ 59 (2019), 255–278.

- Пејчић, Христивоје, *Лужничани у ослободилачким рајтовима 1912–1920*. Бабушница: Народна библиотека “Бабушница”, 2019, 289 стр.
- Петров, Иван, *Бујарска војска у време Првој светској раји (1914–1918)*, ВИГ 2019, год. 69, спец. издање, 34–48.
- Петровић, Огњан, *Авијација у Крушевцу до 1941. године*, у: *Крушевац и околина у историји српског народа: темејски зборник*, уредници Ивица Тодоровић, Голуб Јашовић, Иван Бецић, Крушевац: Историјски архив Крушевац, 2019, 63–84.
- Петровић, Огњан М. *Сјориско-џурисџички авион Злин XII*, Записи: годишњак Историјског архива Пожаревац 8 (2019), 223–233.
- Петровић, Растко, *Дипломатски списи*, Београд: Порталибрис: ЦЕТ, 2019, 257 стр.
- Поповић, Дејан В. *Валутно њишање и његове последице на ваљевски крај 1920. године*, Гласник ИАВ 53 (2019), 91–132.
- Поповић, Дејан В. *Инвалидска њишора Радивоја Тешића из села Лесковица*, Гласник ИАВ 53 (2019), 161–171.
- Радић, Радмила, *Делатност бритањске брачној њара Ситтерс у оквиру Хришћанске заједнице младих људи на њосџору Краљевине Јуџославије 1924–1941*, у: *Традиција и џрансформација: џранснационална искушва јуџословенске историје: темејски зборник*, књ. 2, Београд: ИНИС, 2019, 23–66.
- Радић, Радмила, *Мисија бритањске Хришћанске заједнице младих људи у Краљевини Јуџославији*, Београд: Институт за новију историју Србије, 2019, 375 стр.
- Радојевић, Мира, *Драџољуб Јовановић и хрвајско њишање (1924–1941)*, у: *Друшџивено-џолиџичка и научна мисао и делатност Драџољуба Јовановића: зборник радова са научној скуџа одржаног 29. марта 2019. године*, уредник Александар Костић, Београд: САНУ, 2019, 91–138.
- Радојевић, Мира, *Српски народ и јуџословенска краљевина: 1918–1941. Том 1, Ог јуџословенске идеје до јуџословенске државе*, Београд: Српска књижевна задруга, 2019, 428 стр.
- Радусиновић, Милорад П. *Јосиј Смоглака о разџраничењу Војводине*, у: Научни скуп „Сто година од присаједињења Војводине Србији“ одржан у Градској библиотеци Панчево 7. новембра 2019. године под покровитељством Општине Панчево и Градске библиотеке Панчево, уредници Радмило Петровић, Горан Траиловић, приредио Живојин Андрејић, Митолошки зборник 41, Рача: Центар за митолошке студије, Панчево: Градска библиотека Панчево, 2019, 37–44.
- Рајс, Родолф Арчибалд, *О злочинима Аустџро-Уџаро-Буџаро-Немаца у Србији 1914–1918*. Београд: Завод за уџбенике: Криминалистичко-полиџијски универзитет, 2019, LIV, 344 стр.
- Рајс, Родолф Арчибалд, *Рајџни доџиси из Србије 1914–1918.*; приредио Милић Ф. Петровић; [преводиоци Данка Кужељ, Милица Арамбашић], Београд: Завод за уџбенике: Криминалистичко-полиџијски универзитет, 2019, XLV, 313 стр.

- Рањеловић, Небојша В. *Др Жељко Лазих: Uvod u smrt – Numerus clausus 1940. године и ограничавање права Јевреја у Краљевини Југославији*, Пешчаник: часопис за историографију, архивистику и хуманистичке науке 18 (2019), 120–122.
- Рафаиловић, Јелена, *Аграрне реформе на Балкану после Првој светској рати – уредни прејед основних карактеристика*, Годишњак ДИ 26, 3 (2019), 7–35.
- Rafailović, Jelena, *Economic Structure of the Population in the Kingdom of SCS*, ТИ 3 (2019), 79–104.
- Рафаиловић, Јелена, *Привредне прилике на територију Трговачко-индустријске коморе Скопља 1923. године*, Годишњак за ДИ 26, 3 (2019), 95–102.
- Riccardi, Luciano, *Italy and the Entente in the First World War: The Policy of Sidney Sonnino*, in: *Serbia and Italy in the Great War*, edited by Vojislav G. Pavlović, Belgrade: Institute for Balkan Studies SASA, 2019, 43–80.
- Rypel, Agnieszka, *Slika unutrašnjih političkih odnosa u Kraljevini SHS (na osnovu „Dnevnika Bidgskog“ 1918–1928) – naučno istraživanje*, u: *Jugoslavija i Poljska. Odnosi u XX veku: međunarodni tematski zbornik radova*, urednici Momčilo Pavlović, Andrzej Zaćminski, Nebojša Stambolija, Beograd: Institut za savremenu istoriju, Institut za istoriju i međunarodne odnose, Bidgošč, 2019, 19–30.
- Ристић, Иван, *Рад војне обавештајне службе Краљевине Срба, Хрватиа и Словенаца према Бујарској (с посебним освртом на обавештајну делатност Танасија Динића)*, Архив 1–2 (2019), 129–151.
- Симеуновић, Драган, *Особености политичке мисли и дела Драгољуба Јовановића, у: Друштвено-политичка и научна мисао и делатност Драгољуба Јовановића: зборник радова са научној скупи одржаној 29. марта 2019. године*, уредник Александар Костић, Београд: САНУ, 2019, 13–38.
- Simić, Bojan, *Italian Diplomacy on Milan Stojadinović after His Fall from Power*, *Istraživanja* 30 (2019), 256–271.
- Simić, Bojan, *Milan Stojadinović and Count Ciano – A History of a Friendship*, ТИ 3 (2019), 11–36.
- Симић, Бојан, *Милан Стојадиновић и Италија: између дипломатије и пројатанге*, Београд: Институт за новију историју Србије, 2019, 287 стр.
- Simić, Bojan, *Poljska i Poljaci u izveštajima „Politike“ Grge Zlatopera (1936–1939)*, u: *Jugoslavija i Poljska. Odnosi u XX veku: međunarodni tematski zbornik radova*, urednici Momčilo Pavlović, Andrzej Zaćminski, Nebojša Stambolija, Beograd: Institut za savremenu istoriju, Institut za istoriju i međunarodne odnose, Bidgošč, 2019, 41–52.
- Slavković Mirić, Božica, *Clothing and Entertainment in Kosovo and Metohija between the Two World Wars*, ТИ 3 (2019), 53–78.
- Славковић Мирић, Божица, *Политичке, економске и културне прилике у Њу-ланском срезу између два светска рата*, ЛЗ 59 (2019), 195–206.
- Somella, Valentina, *Carlo Galli and the Adriatic Compromise*, in: *Serbia and Italy in the Great War*, edited by Vojislav G. Pavlović, Belgrade: Institute for Balkan Studies SASA, 2019, 321–354.

- Стаменковић, Александар, *Улога владе Краљевине СХС у процесу доношења Устава Српске Православне Цркве*, Теолошки погледи 1 (2019), 127–156.
- Stanesku, Manuel, *The Romanian Army, 1916–1918: Organization, Equipment and Transformation*, ВИГ, год. 69, спец. издање, 2019, 49–68.
- Станковић, Марко С. *Територијална организација Краљевине Срба, Хрватиа и Словенаца (Краљевине Југославије)*, Зборник радова Правног факултета у Новом Саду 53, 3 (2019), 1033–1045.
- Стојановић, Александар, *Драгољуб Јовановић о десничарима српској и југословенској националној усмерења*, у: *Друштвено-политичка и научна мисао и делатност Драгољуба Јовановића: зборник радова са научној скупи одржаног 29. марта 2019. године*, уредник Александар Костић, Београд: САНУ, 2019, 187–200.
- Стојић, Биљана, *Силанислав Краков у рајонима за ослобођење и уједињење (1912–1918)*, ИЧ 68 (2019), 349–382.
- Стојнић, Бојан, *Организација здравствене и социјално-хиџијенске службе у Врбаској бановини (1929–1941)*, ТИ 1 (2019), 11–37.
- Soutou, Georges-Henri, *The Paris Conference of 1919: Between the Traditions of European Congresses and the “New Diplomacy”*, Balcanica 50 (2019), 217–224.
- Теодосић, Драган, *Обнова верских објеката на простору југа Србије након Првој светској рату*, ЛЗ 59 (2019), 229–254.
- Teodosiћ, Dragan, *Prenos posmrtnih ostataka generala Jožefa Bena/Murat-paše preko teritorije Kraljevine SHS 1929. godine*, у: *Jugoslavija i Poljska. Odnosi u XX veku: međunarodni tematski zbornik radova*, уредници Momčilo Pavlović, Andrzej Zaćminski, Nebojša Stambolija, Београд: Институт за савремену историју, Институт за историју и међународне односе, Бидгошћ, 2019, 31–40.
- Тошева Карповић, Љубинка, *Прилог за историју Православне ојшћине сењске – Сава Косановић, администратор Ојшћине 1917–1919. године*, Зборник о Србима у Хрватској 12 (2019), 205–216.
- Ungari, Andrea, *Victor Emmanuel III, the Karadjodjević Dynasty and the Yugoslav Question*, in: *Serbia and Italy in the Great War*, edited by Vojislav G. Pavlović, Belgrade: Institute for Balkan Studies SASA, 2019, 301–320.
- Fundić, Dušan, *The Albanian Question in Serbian-Italian Relations 1914–1918*, in: *Serbia and Italy in the Great War*, edited by Vojislav G. Pavlović, Belgrade: Institute for Balkan Studies SASA, 2019, 185–200.
- Цветковић, Слободанка – Бережнов, Александар, *Грађани Пожаревачкој округу ујисани у првојколе умрлих Цркве у Краљеву у периоду 1912–1922.: Прилог проучавању стварања живљења некадашњеј Пожаревачкој округу у ослободилачким рајонима 1912–1918. године*, Записи: годишњак Историјског архива Пожаревац 8 (2019), 166–180.
- Čović, Paulina, *Foreign Students at the University of Belgrade and Their Interest in the History of South Slavs (1923–1941)*, Istraživanja 30 (2019), 197–216.

ДРУГИ СВЕТСКИ РАТ И САВРЕМЕНО ДОБА

- Ајлес, Kornelija, *European Payments Union and Negotiations on the Accession of Yugoslavia*, ТИ 3 (2019), 151–169.
- Алексић, Весна, *Национални одбор за слободну Европу и њојошња делегације америчкој Конференци Југославији 1952. године*, ТИ 2 (2019), 111–133.
- Андријашевић, Немања Д. *Проф. др Ђоко Слијејчевић у Швајцарској 1948–1954*, ЦС 16/2 (2019), 259–378.
- Андријашевић, Немања Д. *Раг проф. др Ђока Слијејчевића у Институту за југословенску Европу (Südosteuropa Institut) у Минхену 1955–1975*, ТИ 1 (2019), 111–144.
- Атанасијадис, Атанасије, *Папирјарх Павле (Својчевић, 1914–2009). Папирјарх измирења*, ЦС 16/2 (2019), 395–406.
- Беширевић, Катарина, *Часопис Уј Симиосион и сећање Шандора Роже*, *Годишњак за ДИ* 26, 3 (2019), 57–71.
- Beštić-Bronza, Slavojka, *Western Perception of Yugoslavia during 1980*, *Istraživanja* 30 (2019), 294–309.
- Bieganski, Zdislaw, *Jugoslavija i poljsko-jugoslovenski kontakti u Poljskoj filmskoj hronici 1944–1994*, u: *Jugoslavija i Poljska. Odnosi u XX veku: međunarodni tematski zbornik radova*, urednici Momčilo Pavlović, Andrzej Zaćminski, Nebojša Stambolija, Beograd: Institut za savremenu istoriju, Institut za istoriju i međunarodne odnose, Bidgošč, 2019, 317–330.
- Bielicki, Pawel, *Spoljna politika Jugoslavije u razdoblju 1948–1956. iz ugla poljske političke emigracije u Londonu*, u: *Jugoslavija i Poljska. Odnosi u XX veku: međunarodni tematski zbornik radova*, urednici Momčilo Pavlović, Andrzej Zaćminski, Nebojša Stambolija, Beograd: Institut za savremenu istoriju, Institut za istoriju i međunarodne odnose, Bidgošč, 2019, 159–174.
- Bogetić, Dragan, *Nesvrstanost kroz istoriju: od ideje do pokreta*, Beograd: Zavod za udžbenike, 2019, 538 str.
- Bogetić, Dragan, *Pogled iz Beograda na burna zbivanja u Varšavi početkom 70-tih godina prošlog veka*, u: *Jugoslavija i Poljska. Odnosi u XX veku: međunarodni tematski zbornik radova*, urednici Momčilo Pavlović, Andrzej Zaćminski, Nebojša Stambolija, Beograd: Institut za savremenu istoriju, Institut za istoriju i međunarodne odnose, Bidgošč, 2019, 275–286.
- Божанић, Милош, *Евакуација савезничких авијацијачара из Југославије током Другој светској рату*, Зборник радова Народног музеја у Чачку 49 (2019), 91–102.
- Бонџић, Драгомир, *Алфаветски шечајеви у Лесковцу и околини 1945–1950*, ЛЗ 59 (2019), 381–394.
- Bondžić, Dragomir, *Ljubomir Durković Jakšić i Poljska*, u: *Jugoslavija i Poljska. Odnosi u XX veku: međunarodni tematski zbornik radova*, urednici Momčilo Pavlović, Andrzej Zaćminski, Nebojša Stambolija, Beograd: Institut za savremenu istoriju, Institut za istoriju i međunarodne odnose, Bidgošč, 2019, 371–188.

- Бурсаћ, Александар, *Организациона структура удружења Подунавских Шваба у Бачкој од 1941. године*, Записи: годишњак Историјског архива Пожаревац 8 (2019), 234–241.
- Wawryszuk, Pawel, *Jan Karol Vende. Prvi ambasador Narodne Republike Poljske u Jugoslaviji*, u: *Jugoslavija i Poljska. Odnosi u XX veku: međunarodni tematski zbornik radova*, urednici Momčilo Pavlović, Andrzej Zaćminski, Nebojša Stambolija, Beograd: Institut za savremenu istoriju, Institut za istoriju i međunarodne odnose, Bidgošč, 2019, 147–158.
- Виријевић, Владан А. *Сјерадање Срба Подгорској среза 1941. године*, Зборник радова ФФ у Приштини 49, 4 (2019), 3–26.
- Wolsza, Tadeusz, *Slika političkog života u Jugoslaviji – stav poljske emigracije u Velikoj Britaniji iz 1945. godine*, u: *Jugoslavija i Poljska. Odnosi u XX veku: međunarodni tematski zbornik radova*, urednici Momčilo Pavlović, Andrzej Zaćminski, Nebojša Stambolija, Beograd: Institut za savremenu istoriju, Institut za istoriju i međunarodne odnose, Bidgošč, 2019, 137–146.
- Vujošević, Ubavka Cica, *Nestajali netragom: Jugosloveni – žrtve političke represije i staljinističkih čistki u Sovjetskom Savezu 1927–1953*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2019, 398 str.
- Вукадиновић, Игор Ђ. *Устјанак Шабана Полује у Дреници 1945. године*, Баштина 49 (2019), 291–310.
- Вучетић, Радина, *Америчке стипендије у Југославији 50-тих и 60-тих година 20. века*, ТИ 2 (2019), 135–165.
- Вучковић, Владимир, *Ниш у Друјом свейском рају: (из тајних архива УДБ)*, Ниш: Медивест КТ, 2019, 103 стр.
- Вучковић, Владимир – Рањеловић, Небојша, *Ејиској нишки др Јован Илић у документима служби безбедности*, ЦС 16/2 (2019), 379–393.
- Гароња Радованац, Славица, *Слободштина 1942. и њени бунари – ѝрило о ѝсноциду у НДХ и о данашњем зајирању ѝамћења у Хрвајској*, Зборник о Србима у Хрватској 12 (2019), 217–233.
- Gatalović, Miomir, *Jugoslovenska percepcija Petog kongresa PURP 1968*, u: *Jugoslavija i Poljska. Odnosi u XX veku: međunarodni tematski zbornik radova*, urednici Momčilo Pavlović, Andrzej Zaćminski, Nebojša Stambolija, Beograd: Institut za savremenu istoriju, Institut za istoriju i međunarodne odnose, Bidgošč, 2019, 257–274.
- Gašić, Ranka, *Saradnja jugoslovenske i poljske automobilske industrije tokom 1960-tih i 1970-tih godina*, u: *Jugoslavija i Poljska. Odnosi u XX veku: međunarodni tematski zbornik radova*, urednici Momčilo Pavlović, Andrzej Zaćminski, Nebojša Stambolija, Beograd: Institut za savremenu istoriju, Institut za istoriju i međunarodne odnose, Bidgošč, 2019, 215–228.
- Глишић, Венцеслав, *Сусрећи и разјовори са Николом Љубичићем*, ТИ 2 (2019), 213–234.
- Глишић, Немања, *Војска Југославије у рају ѝрошив НАТО 1999. године из ујла српских медија: ѝример Вечерњих новостии*, ВИГ 61, 1 (2019), 209–231,

- Gudac Dodić, Vera, *Aging in Serbia in the Twentieth Century: A Gender Perspective*, ТИ 3 (2019), 171–189.
- Гудац Додић, Вера, Конференција „Друџа жена. Женско ишћање – нови ирсићуј?“ Транснационална секвенца у ишћорију феминистичкој иокрећа у Јујославију, у: *Традиција и ирансформација: иранснационална искућива јујословенске ишћорије: иемајски зборник*, књ. 2, Београд: ИНИС, 2019, 243–267.
- Гулић, Милан, *Ђердајска речна ујрава*, у: *Дунавом кроз Ђердајску клисуру: зборник радова са научној скућа Историја пловидбе Ђердапском клисуром одржаног 27. и 28. сепћембра 2016. у Музеју науке и Технике*, Пинус 9–10, Београд: Музеј науке и технике, 2019, 141–180.
- Даж, Haris – Pantelić, Nikola, *Serbian Radical Party: populist and inconsistent policy and ideology applied in Law on Public information and Law on University in 1998*, Limes plus: geopolitićki časopis 3 (2019), 75–82.
- Dević, Nemanja, *Memories of Aleksandar Milošević – a Contribution to the Research of the Collapse of the “Yugoslav Army in the Fatherland” in 1944–1945*, ТИ 3 (2019), 193–219.
- Деспотовић, Милијан, *Омладинска радна акција на Кадињачи 1978–1979. иодине*, УЗ 43 (2019), 236–249.
- Димитријевић, Бојан, *Голоћоћа чећника: (Лијевче иоле, Јасеновац, Зигани Мосћ)*, Београд: Вукотић медиа, 2019, 364 стр.
- Dimitrijević, Bojan, *Intelligence and Security Services in Tito’s Yugoslavia 1944–1966*, Istorija 20. veka 2 (2019), 9–28.
- Димитријевић, Немања, *Посећа Леонида Брежњева Јујославију 15–17. новембра 1976*, Архив 1–2 (2019), 199–219.
- Dimić, Ljubodrag, *Yugoslav Diplomacy and the 1967 Coup d’Etat in Greece*, Balcanica 50 (2019), 397–426.
- Dobrovojević Tomić, Ivana, *Harbingers of Crisis. Labour Strikes in Yugoslavia (1958–1974)*, Istorija 20. veka 1 (2019), 161–174.
- Драгишић, Петар, *Зигари иуће среће: београдска ишћамја о економском емићирању из Јујославије у зајадну Евроју крајем шездесетих и иочетком седамдесетих иодина*, Београд: Институт за новију историју Србије, 2019, 264 стр.
- Драгишић, Петар, *Како је Трсћ иосћао „наш“. Јујословенска конзумеристичка иракса у Трсћу шездесетих и седамдесетих иодина*, у: *Традиција и ирансформација: иранснационална искућива јујословенске ишћорије: иемајски зборник*, књ. 2, Београд: ИНИС, 2019, 227–242.
- Драгишић, Петар, *Ко је иуцао у Јујославију?: јујословенска иолићичка емићрација на зајаду 1968–1980*. Београд: Институт за новију историју Србије, 2019, 280 стр.
- Драгишић, Петар – Оливера Драгишић, *Јујославија и Бујарска 1944–1980: хроника неусћешној иријажелствива*, Београд: Stella Polare, 2019, 318 стр.
- Драгишић, Петар, *Шћа смо знали о Ићалију?: иоћледи из Београда на Ићалију 1955–1978*, Београд: Институт за новију историју Србије, 2019, 319 стр.

- Dokić, Nebojša, *Prilog poznavanju Jugoslovenskog registra civilnih aviona opšte namene 1960–1990. godine*, у: Крушевац и околина у историји српског народа: тематски зборник, уредници Ивица Тодоровић, Голуб Јашовић, Иван Бецић, Крушевац: Историјски архив Крушевац, 2019, 151–170.
- Ђорђевић, Дејан – Дабовић, Тијана, *Како је Србија добила први историјски план*, у: *Животи на рекама Југоисточне Европе: историјски аспекти просторног планирања насеља и комуникација*, уредник Љубодраг П. Ристић, Београд: Балканолошки институт САНУ, 2019, 271–288.
- Edemskiy, Andrey, *Additional Evidence on the Final Break between Moscow and Tirana in 1960–1961*, *Balkanica* 50 (2019), 375–396.
- Edemski, Andrej Borisović – Ninković, Momir N. „Misija dobre volje“: Dobrica Ćosić na Drugom svesaveznom kongresu sovjetskih književnika (14–26. decembar 1954), *Istorija* 20. veka 2 (2019), 195–216.
- Едемски, Андреј Борисович – Нинковић, Момир Н. *Обнављање културне сарадње Југославије и Совјетског Савеза 1954. године*, Архив 1–2 (2019), 177–197.
- Елезовић, Далибор М. – Марија В. Коцић, *Католичка реформа: ка модерној симбиози религије и политике = The Catholic Reform: Towards A Modern Symbiosis Of Religion And Politics*, *Sociološki pregled* 53, 4 (2019), 1417–1437.
- Енгелгардт, Георгий Николаевич, *Агресија НАТО-а на СР Југославију као преломна тачка за однос руског груписа према Западу*, ВИГ 69, 2 (2019), 235–245.
- Живковић, Милутин, *Бијка за Пљевља 1. децембра 1941. године*, ВИГ 69, 2 (2019), 143–165.
- Живковић, Милутин, *Заборављени свакодневицу – забава, сјорп, доколица и јавни морал у сарајевским варошима (1941–1944)*, *Годишњак ДИ* 26, 2 (2019), 35–54.
- Живковић, Милутин, *Рајни пун војводе сухојланинског Машана Ђуровића 1941–1943*, ЛЗ 59 (2019), 305–324.
- Živković, Milutin, *Revolucionarni teror u Novovaroškom, Prijepoljskom i Pljevaljskom srezu oktobar 1941-maj 1942*, *Istorija* 20. veka 1 (2019), 75–92.
- Живковић, Милутин Д. *Сјеничка бијка 22. децембра 1941. године*, *Баштина* 48 (2019), 303–326.
- Živković, Milutin, “Štuka” – *Black Market on the Territory of Stari Ras During the Occupation of Serbia in World War II*, *ТИ* 3 (2019), 105–125.
- Животић, Александар, *Совјетски војни изасланик у Београду о узроцима пораза Војске Краљевине Југославије у Априлском рату 1941*, ВИГ 69, 1 (2019), 144–166.
- Жикић, Милош, *Лесковац и околина у Априлском рату*, ЛЗ 59 (2019), 291–304.
- Szatlach, Maria Ewa, *Regionalna politika u Jugoslaviji i Poljskoj posle Drugog svetskog rata – sličnosti i razlike*, у: *Jugoslavija i Poljska. Odnosi u XX veku: međunarodni tematski zbornik radova*, уредници Momčilo Pavlović, Andrzej Zaćminski, Nebojša Stambolija, Београд: Институт за савремену историју, Институт за историју и међународне односе, Бидгошч, 2019, 389–403.

- Začminski, Andrzej, *Operativno i fizičko osiguranje bezbednosti poseta Josipa Broza Tita (1946–1975)*, u: *Jugoslavija i Poljska. Odnosi u XX veku: međunarodni tematski zbornik radova*, urednici Momčilo Pavlović, Andrzej Začminski, Nebojša Stambolija, Beograd: Institut za savremenu istoriju, Institut za istoriju i međunarodne odnose, Bidgošč, 2019, 199–214.
- Zdravković, Miloš, *Ustavno-pravni temelji Nezavisne Države Hrvatske*, *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu* 67, 1 (2019), 113–139.
- Zielinski, Marek G. *Sedišta jugoslovenskih diplomatskih i konzularnih predstavništava u Varšavi u XX i na početku XXI veka*, u: *Jugoslavija i Poljska. Odnosi u XX veku: međunarodni tematski zbornik radova*, urednici Momčilo Pavlović, Andrzej Začminski, Nebojša Stambolija, Beograd: Institut za savremenu istoriju, Institut za istoriju i međunarodne odnose, Bidgošč, 2019, 331–344.
- Ivanković, Mladenka – Stojanović, Aleksandar, *Anti-Semitic Propaganda and Legislation in Serbia 1939–1942: Content, Scale, Aims and Role of the German Factor*, *Istorija* 20. veka 2 (2019), 85–104.
- Ilić, Saša, *Vrednovanje rada i životni uslovi nemačkih ratnih zarobljenika zaposlenih u privredi Jugoslavije 1945–1949*, *Istorija* 20. veka 2 (2019), 157–176.
- Илић, Саша, *Животи у Југославији 1945. године. Дописник Ројтерса о југословенској свакодневици и њерсејективима*, *Архив* 1–2 (2019), 220–233.
- Ковач, Данило, *Хрвајско-италијанске несугласице љетиа 1941. године*, *ВИГ* 69, 2 (2019), 126–142.
- Koljanin, Milan – Koljanin, Dragica, *Archbishop Stepinac, the Independent State of Croatia and Western Allies*, *Istraživanja* 30 (2019), 272–293.
- Contemporary Populism and its Political Consequences: discourses and Practices in Central and South-Eastern Europe: book of Abstracts*, edited by Maja Vasiljević and Nataša Jovanović Ajzenhamer, Beograd: Naučno društvo za istoriju zdravstvene kulture (NDZIZK); = Belgrade: Scientific Society for the History of Health Culture (SSHHC), 2019, 66 str.
- Копуновић, Бошко, *Стрељање цивила мештана*, *УЗ* 43 (2019), 133–153.
- Kosman, Michal M. *Politika DR Nemačke prema Jugoslaviji za vreme vladavine Valtera Ulbrihta*, u: *Jugoslavija i Poljska. Odnosi u XX veku: međunarodni tematski zbornik radova*, urednici Momčilo Pavlović, Andrzej Začminski, Nebojša Stambolija, Beograd: Institut za savremenu istoriju, Institut za istoriju i međunarodne odnose, Bidgošč, 2019, 243–256.
- Kocjančić, Klemen, *The Last Months of the SDK: Srpski Dobrovoljački Korpus in Slovenian Territory During the Second World War*, *ВИГ* 69,2 (2019), 166–184.
- Lukanc, Maja, *Poljski odgovor na početak jugoslovenskog sukoba sa Informbiroom*, u: *Jugoslavija i Poljska. Odnosi u XX veku: međunarodni tematski zbornik radova*, urednici Momčilo Pavlović, Andrzej Začminski, Nebojša Stambolija, Beograd: Institut za savremenu istoriju, Institut za istoriju i međunarodne odnose, Bidgošč, 2019, 175–186.
- Лукић, Милован, *У Србији и бици на Кадињачи Немци су кршили међународно право*, *УЗ* 43 (2019), 115–125.

- Манојловић Пинтар, Олга, *Последња биџка: шћански борци и јујословенска криза осамдесетих*, Београд: Институт за новију историју Србије = †The †Institute for Recent History of Serbia, 2019, 276 стр.
- Maresz, Teresa, *Виуење осећања националног поноса путем особе-узора и полјским удџбеницима*, у: *Jugoslavija i Poljska. Odnosi u XX veku: меународни тематски зборник радова*, уредници Momčilo Pavlović, Andrzej Zaćminski, Nebojša Stambolija, Београд: Institut za savremenu istoriju, Institut za istoriju i меународне одnose, Бидгошћ, 2019, 345–358.
- Марковић, Живота, *Немачки план “Подухваћ Ужице” – офанзива немачке војске према Ужицу од 25–29. новембра 1941. и ошћор иарћизанских јединица*, УЗ 43 (2019), 23–43.
- Менеша, Кристина – Хорват, Александар, *Грађа Вељка Комленовића у Збирци докумената Музеја Војводине*, Рад Музеја Војводине 61 (2019), 55–62.
- Mijatov, Nikola, *Milovan Đilas i evropski socijalisti: 1950–1958*, Београд: Institut za savremenu istoriju, 2019, 201 стр.
- Мијатов, Никола, *Почеци социјалистичкој сћорћа у Лесковцу 1945–1953*, ЛЗ 59 (2019), 395–404.
- Mijatov, Nikola, *The Case of Milovan Djilas and the European Socialists 1954–1958*, *Istorija 20. veka 2* (2019), 217–238.
- Милетић, Александар В. *Драћољуб Јовановић и Милован Ђилас: сукоб иолићких концепција*, у: *Друшћивено-иолићчка и научна мисао и делатност Драћољуба Јовановића: зборник радова са научној скупћи одржаной 29. марта 2019. иодине*, уредник Александар Костић, Београд: САНУ, 2019, 221–234.
- Милетић, Александар В. *Преломна времена: Милован Ђилас и зајадноевројска социјалистичка и социјалдемократска левица: (1950–1954)*, Београд: Институт за новију историју Србије, 2019, 340 стр.
- Milićević, Nataša, *Always in the Minority: Živojin Perić in Occupied Serbia 1941–1944*, *ТИ 3* (2019), 127–150.
- Milićević, Nataša, *Odnos nemaćkih okupacionih vlasti prema poljskoј i srpskoј inteligenciji 1941–1944: uporedna analiza*, у: *Jugoslavija i Poljska. Odnosi u XX veku: меународни тематски зборник радова*, уредници Momčilo Pavlović, Andrzej Zaćminski, Nebojša Stambolija, Београд: Institut za savremenu istoriju, Institut za istoriju i меународне одnose, Бидгошћ, 2019, 113–126.
- Milićević, Nataša, *„Osveta sela“: seljaci i građani u okupiranoј Srbiji 1941–1944*, *Istorija 20. veka 2* (2019), 121–136.
- Милићевић, Наташа, *Судбина „саћућника револуције“: Драћољуб Јовановић између онћеирације и рејресције (1944–1947)*, у: *Друшћивено-иолићчка и научна мисао и делатност Драћољуба Јовановића: зборник радова са научној скупћи одржаной 29. марта 2019. иодине*, уредник Александар Костић, Београд: САНУ, 2019, 249–256.
- Милкић, Миљан, *Бомбардовање кинеске амбасаде у Београду 1999. иодине*, ВИГ 69, 1 (2019), 191–208.

- Милкић, Миљан, *Зайагна војна йомоћ Јуїославију у конїексїу јуїословенско-ийталијанских односа 1951–1954. йодине*, ВИГ 69, 2 (2019), 185–205.
- Милосављевић, Александар, *Ойкривање сйоменика 1979. йодине*, УЗ 43(2019), 255–262.
- Милошевић, Татјана, *Војноекономска сарадња Јуїославије и Сједињених Америчких Држава*, ВИГ 69, 1 (2019), 167–190.
- Милошевић, Татјана, *Између Исїока и Зайага: снабдевање ЈНА наоружањем и војном ойремом 1965–1969*, ВИГ 69, 2 (2019), 206–234.
- Милошевић, Срђан, *Почеци йаївашкої (Pigwash) йокреїта у Јуїославију (1957–1967)*, у: *Традиција и йтрансформација: йтранснационална искусїва јуїословенске исїорије: йемайски зборник, књ. 2*, Београд: ИНИС, 2019, 177–202.
- Мирковић, Ена С. *Полемике у йериодици о Блаїоју Нешковићу*, Баштина 47 (2019), 357–378.
- Mourélos, Yannis, *Les origines de la guerre civile en Grèce*, Balcanica 50 (2019), 367–374.
- Мравић, Маријана, *Ог сурове сйварносїи до алїернативне реалносїи: йройа-йанда владе Милана Негића 1941–1944*. Београд: Медија центар “Одбрана”, 2019, 431 стр.
- Nikiforov, Konstantin V. *The Distinctive Characteristics of Transformation in Eastern Europe: A Combination of Democracy and Nationalism*, Balcanica 50 (2019), 427–436.
- Николић, Горан, *О масакру у Бару 1945. = About the massacre in Bar, 1945*, Пиротски зборник 44 (2019), стр. 87–14.
- Nikolić, Kosta, *Great Britain, the Soviet Union and the Resistance Movements in Yugoslavia, 1941*, Balcanica 50 (2019), 339–366.
- Николић, Коста, *Јуїославија, йоследњи дани: 1989–1992. Књ. 1, “Сви Срби у једној држави”*, 2. изд. Београд: Службени Гласник, 2019, 530 стр.
- Nikolić, Kosta – Ristanović, Rade, *Prilozi za biografiju Vojislava Mišića*, Istorija 20. veka 1 (2019), 207–222.
- Обрадовић, Немања, *Сйаљивање йарїйизанских команданаїа у Ужицу*, УЗ 43(2019), 154–164.
- Павловић, Момчило, *За Тиїа или за краља: избори за Усїавоїворну скуйшїїину 11. новембра 1945*. 2. изд. Београд: Институт за савремену историју, 2019, 423 стр.
- Петровић Тодосијевић, Сања, *Бексїво Јевреја са йерийорије немачке окуйационе зоне у Србију 1941–1944*, ТИ 2 (2019), 59–82.
- Петровић Тодосијевић, Сања, *Чийалачки дани Карла Криса и Валиера Клајна. Јеврејске избеїлице из кладовскої йрансйорїа у Шайцу (1940–1941)*, у: *Традиција и йтрансформација: йтранснационална искусїва јуїословенске исїорије: йемайски зборник, књ. 2*, Београд: ИНИС, 2019, 269–298.
- Пилчевић, Ђорђе, *Ог Велике Планае до Кадињаче – Орашка четїа 2. шумадијскої одреда*, УЗ 43 (2019), 72–76.
- Поповић, Дејан В. *Превенција великих боїња у Ваљеву и ваљевском крају 1972. йодине*, Гласник ИАВ 53 (2019), 133–149.

- Поповић, Драган, *Фелџони у дневним листовима у Србији 1985–1990. година*, *Годишњак за ДИ* 26, 3 (2019), 73–93.
- Previšić, Martin, *Pad Stanka Oračića Čanice – od Korduna do logora i natrag*, *Istorija 20. veka* 2 (2019), 177–194.
- Radanović, Milan, *Kazna i zločin: snage kolaboracije u Srbiji: odgovornost za ratne zločine (1941–1944) i vojni gubici (1944–1945)*, 3. izd. Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung, Regionalna kancelarija za jugoistočnu Evropu, 2019, 648 str.
- Радовановић, Милан, *If at first you don't succeed... – Организовано исељавање Јевреја из Југославије у Израел (1948–1952) и чудновати случај Франје Галамбоша*, *Годишњак ДИ* 26, 1 (2019), 65–84.
- Radovanović, Milan, *The Internal Framework of Organized Jewish Migration from Yugoslavia to Israel (1948–1952)*, *Istorija 20. veka* 1 (2019), 121–138.
- Ранчић, Иван, Борис Томанић, *Орашачки срез у листу “Ново време”: 1941–1944*. Аранђеловац: Народни музеј “Аранђеловац”; Београд: Институт за савремену историју, 2019, 226 стр.
- Радојевић, Мира, *Прејензије Централној комитету Комунистичке партије Хрватске на Срем: (1941–1944)*, у: *Присвојна предавања дојисних чланова = Inaugural Lectures of the Corresponding Members*, главни уредник Марко Анђелковић; уредник Миро Вуксановић, књ. 1 (2019), Београд: Српска академија наука и уметности, 259–276.
- Ристановић, Јелена, *Ужичке “Весели” о Кадињачи 1945–1979. године*, *УЗ* 43 (2019), 263–289.
- Ристановић, Петар, *Косовско ишћање: 1974–1989*, Нови Сад: Прометеј; Београд: Информатика, 2019, 580 стр.
- Ристановић, Раде, *Прилози за биографију равнојорској команданти мајора Предрага Раковића: официјерски досије Војске Краљевине Југославије*, *Зборник радова Народног музеја у Чачку* 49 (2019), 127–140.
- Ристовић, Милан, *Један документ о борби против ендемској сифилиса у Југославији 1950*, *Годишњак ДИ* 26, 2 (2019), 89–98.
- Swiecicka, Malgorzata – Replinska, Monika, *Slika Jugoslavije u turističkom diskursu. Semantika i aksiologija*, у: *Jugoslavija i Poljska. Odnosi u XX veku: međunarodni tematski zbornik radova*, urednici Momčilo Pavlović, Andrzej Zaćminski, Nebojša Stambolija, Beograd: Institut za savremenu istoriju, Institut za istoriju i međunarodne odnose, Bidgošć, 2019, 359–370.
- Селинић, Слободан, *Драјољуб Јовановић у Народној скупштини ФНРЈ 1945–1947*, у: *Друштвено-политичка и научна мисао и делатност Драјољуба Јовановића: зборник радова са научној скупа одржаног 29. марта 2019. године*, уредник Александар Костић, Београд: САНУ, 2019, 201–220.
- Селинић, Слободан, *Југословенски писци на хладноратновским меридијанима шездесетих и седамдесетих година 20. века*, у: *Традиција и трансформација: интернационална искуства југословенске историје: тематски зборник*, књ. 2, Београд: ИНИС, 2019, 203–226.

- Селинић, Слободан, *Књижевна дипломатија: међународна сарадња југословенских писаца од средине педесетих до краја седамдесетих година 20. века*, Београд: Институт за новију историју Србије, 2019, 426 стр.
- Selinić, Slobodan, *Odnosi između Saveza pisaca Jugoslavije i Poljske 1955–1980: stručna saradnja i politički nesporazumi*, u: *Jugoslavija i Poljska. Odnosi u XX veku: međunarodni tematski zbornik radova*, urednici Momčilo Pavlović, Andrzej Zaćminski, Nebojša Stambolija, Београд: Институт за савремену историју, Институт за историју и међународне односе, Bidgošč, 2019, 287–300.
- Selinić, Slobodan, *Savez književnika Jugoslavije i nesvrstane zemlje od kraja pedesetih do početka osamdesetih godina 20. veka*, *Istorija 20. veka 1* (2019), 175–192.
- Селинић, Слободан, *Сукоб Савеза књижевника Југославије и Савеза књижевника Бугарске око македонског језика 1966–1987*, *ТИ 1* (2019), 177–202.
- Симијановић, Јован Д. – Дарко Д. Гучанин, *Сарадња Краљева и Тишове Мишровице (1987–1990)*, *Баштина 49* (2019), 273–290.
- Симић, Бојан, *Српска емиграција у Арјентини у првој деценији након Другој светској рати – прилој исцраживању проблема*, *Годишњак ДИ 26, 2* (2019), 55–64.
- Симић, Бојан В. У „Сребрном кавезу“ – Милан Стојковић на Маурицијусу (1941–1948), *Баштина 47* (2019), 343–356.
- Stambolija, Nebojša, *Jugoslovensko-poljski odnosi u 1986. godini*, u: *Jugoslavija i Poljska. Odnosi u XX veku: međunarodni tematski zbornik radova*, urednici Momčilo Pavlović, Andrzej Zaćminski, Nebojša Stambolija, Београд: Институт за савремену историју, Институт за историју и међународне односе, Bidgošč, 2019, 301–316.
- Стамболија, Небојша, *Структура официрске кора Српске државне страже у Лесковачком округу 1942–1944*, *ЛЗ 59* (2019), 341–360.
- Стефановић, Славица, *Поинули на Кадињачи*, *УЗ 43* (2019), 93–111.
- Стојановић, Александар – Ломпар, Растко, *Анђајман Независне Државе Хрватске на међународном признању Хрватске православне цркве 1942–1944*, *ТИ 2* (2019), 35–58.
- Стојковић, Бобан Д. *Прилој толојни свештвенства Рашко-призренске епархије током Другој светској рати*, *Баштина 49* (2019), 31–320.
- Tebinka, Jacek, *Desant na Balkanu i učešće Poljaka u operacijama SOE. Najkraći put do oslobođenja Poljske. Stvarnost ili mit?* u: *Jugoslavija i Poljska. Odnosi u XX veku: međunarodni tematski zbornik radova*, urednici Momčilo Pavlović, Andrzej Zaćminski, Nebojša Stambolija, Београд: Институт за савремену историју, Институт за историју и међународне односе, Bidgošč, 2019, 127–136.
- Тимотијевић, Милош, *Злато чејника и партизана – деконструкција једној мита: финансије и ошор окупатору у Србији и Југославији 1941–1945*, 2. изд. Београд: Службени гласник, 2019, 312 стр.
- Тимотијевић, Милош, *Југословенска војска у ошацибини и амерички авијатичари: пример сасавана и евакуација осадне авиона Б-24 либератор који је шао у село Раково поред Чачка*, *Зборник радова Народног музеја у Чачку 49* (2019), 103–126.

- Timotijević, Miloš, *Finansije JVUO u Srbiji 1941–1944*, Istorija 20. veka 2 (2019), 137–156.
- Томанић, Борис, *Горња Јасеница у Друјом свејском рајћу: Аранђеловац и Тойола: 1941–1945*, Београд: Институт за савремену историју, 2019, 373 стр.
- Томанић, Борис, *Изјреди и злочини бујарској окујайћора у Лесковачком округу йрема орјанима Негућеве владе 1942–1943*, ЛЗ 59 (2019), 325–340.
- Томић, Зоран Р. *Драјољуб Јовановић о устјавном йишћању: йоводом нацртја устјава ФНРЈ*, у: *Друшћивено-йолийћичка и научна мисао и делјиносћ Драјољуба Јовановића: зборник радова са научној скуја одржаной 29. марћја 2019. йодине*, уредник Александар Костић, Београд: САНУ, 2019, 39–48.
- Cvetković, Vladimir Lj. *Delegacija PURP na VIII kongresu SKJ 1964. godine*, u: *Jugoslavija i Poljska. Odnosi u XX veku: међународни тематски зборник радова*, уредници Momčilo Pavlović, Andrzej Zaćminski, Nebojša Stambolija, Београд: Institut za savremenu istoriju, Institut za istoriju i међународне односе, Bidgošć, 2019, 229–242.
- Cvetković, Dragan, *Geostatistička analiza ljudskih gubitaka u Koncentracionom logoru Jasenovac*, Istorija 20. veka 1 (2019), 93–120.
- Цветковић, Емилија, „Амерички комишћей за йомоћ Јујославији“ у борби за на-стјавак економске йомоћи Јујославији 1947. йодине, *Годишњак ДИ* 26, 2 (2019), 69–88.
- Цветковић, Срђан, Немања Девић, *ОЗНА: рејресија комунистћичкој режима у Србији: 1944–1946.: докуменћи*, Београд: Catena mundi: Институт за савремену историју, 2019, 590 стр.
- Cvetković, Srđan, *Delovanje „unutrašnjeg neprijatelja“ u Srbiji 1968–1975*, Istorija 20. veka 2 (2019), 235–256.
- Цветковић, Срђан, *Зайвореници Голој отћока и грујих лоћора са йростћора јујос-тћочне Србије*, ЛЗ 59 (2019), 405–428.
- Цветковић, Срђан, *Ко је све био на Голом отћоку? Број и стјрукћура йолийћичких кажњеника који су били на йревасћишћавању у „Прегузећу Мермер“ и грујим лоћорима*, ТИ 2 (2019), 83–109.
- Cvetković, Srđan, *Struktura ibeovaca u Jugoslaviji s posebnim osvrtom na Poljake na Golom otoku*, u: *Jugoslavija i Poljska. Odnosi u XX veku: међународни тематски зборник радова*, уредници Momčilo Pavlović, Andrzej Zaćminski, Nebojša Stambolija, Београд: Institut za savremenu istoriju, Institut za istoriju i међународне односе, Bidgošć, 2019, 187–198.
- Црњански, Милош, *Дийломайски извешћјаји: 1936–1941*; [приредили Александар Стојановић, Растко Ломпар], Београд: Задужбина Милоша Црњанског: Catena mundi, 2019, 815 стр.
- Љавошќи, Јован, *Ideološki prijatelj iz daleka: Jugoslavija i Azijska socijalistička konferencija*, Istorija 20. veka 1 (2019), 139–160.
- Чавошки, Јован, *Чекајући Евроју у Беоћраду: Јујославија и Беоћрадски сасћјанак КЕБС-а 1977–1978*, ТИ 2 (2019), 167–198.

- Чавошки, Јован, *Чувајући „дух Хелсинкија“: Јуџославија и континуитет КЕБС-а 1975–1976*, ТИ 1 (2019), 145–176.
- Џомски, Noam, *Jugoslavija: mir, rat i raspad*, priredio Davor Džalto; s engleskog prevela Tanja Milosavljević, 4. izd. Beograd: Samizdat, 2019, 283 str.
- Џомић, Велибор, *Српска православна црква и њзв. сџољашњи дијалој о Косову и Мејхохију од 2011. до 2018. јодине*, ЦС 16/2 (2019), 407–420.
- Шкодрић, Љубинка, *Вера Пешић и Рагослав Ђурић – једна рајина ејизода на јују Србије*, ЛЗ 59 (2019), 361–380.

ОПШТА ИСТОРИЈА

- Abrahams, Fred, *Savremena Albanija: od diktature do demokratije u Evropi*; prevela sa engleskog Indira Funduk, Beograd: Clio, 2019, 396 str.
- Бартл, Петер, *Албанци: од средњеј до краја 20. века*; превела с немачког Љубинка Миленковић, Београд: Клио, 2019, 301 стр.
- Braun, Di, *Sahranite mi srce kraj Ranjenog kolena: Indijanci o povesti američkog zapada*; prevela Gordana Velmar-Janković, Beograd: Laguna, 2019, 515 str.
- Vajnder, Sajmon, *Danubia: lična istorija habzburške Evrope*; prevela s engleskog Vanja Savić, Beograd: Službeni glasnik, 2019, 547 str.
- Vajs Bauer, Suzan, *Istorija srednjovekovnog sveta. Tom 1, od Konstantinove hristijanizacije do naslednika proroka Muhameda*; preveo Dejan Ristić, Beograd: Laguna, 2019, 550 str.
- Vajs Bauer, Suzan, *Istorija srednjovekovnog sveta. Tom 2, od arablanske opsade Konstantinopolja do Prvog krstaškog rata*; preveo Dejan Ristić, Beograd: Laguna, 2019, 618 str.
- Veliki gradovi kroz istoriju: od Mesopotamije do megalopolisa – portret naše civilizacije*, priredio Džon Džulijus Norič; prevela Milica Cvetković, Beograd: Laguna, 2019, 297 str.
- Gezeman, Gerhard, *Kultura Južnih Slovena: kulturno-antropološke studije i eseji*; [izabrao i priredio tekstone], preveo s nemačkog Tomislav Bekić; [urednik Vlastimir Đokić], Novi Sad: Akademska knjiga, 2019, 395 str.
- Грусе, Рене, *Царсџво Леванџа: исџорија исџочној џиџања*; превела с француског Мирјана Перић Марјанов, Сремски Карловци; Нови Сад: Издавачка књијарница Зорана Стојановића, 2019, 559 стр.
- Дил, Шарл, *Млеџачка реџублика: Венеџија, реџублика џаџриџија*; превела Милена Репажић, Београд: Еволута, 2019, 240 стр.
- Ерс, Жак, *Рађање кайџиџализма у средњем веку: мењачи, зеленаши и велики финансијери*; превела с француског Татјана Ђурин, Нови Сад: Издавачка књијарница Зорана Стојановића, 2019, 369 стр.
- Helie, Damien, *Počeci samoupravljanja u Alžiru: (1962 – 1965)*; uvod Marieme Helie Lucas; [prevod Jelena Marković... [et al.]], Beograd: Žene u crnom; Zemun: MostArt, 2019, 158 str.

- Зиновјев, Александар, *О руској књижевности: из разговора с Виктором Кожемјаном*, Београд: Информатика, 2019, 285 стр.
- Кауфман, Томас, *Сјасени и њроклети: историја реформације*; превела с немачког Маја Матић, Београд: Clio, 2019, 403 стр.
- Ковачевић, Душко М. *Историја сјољне њолишке Руске империје: 1801–1917.*; Београд: Завод за уџбенике, 2019, 623 стр.
- Ле Гоф, Жак, *Средњи век и новац: ојед из историјске антропологије*; превела с француског Татјана Ђурин, Сремски Карловци; Нови Сад: Издавачка књијарница Зорана Стојановића, 2019, 251 стр.
- Mazover, Mark, *Hitlerovo carstvo: nacistička vladavina u okupiranoj Evropi*, prevod sa engleskog Војана Гајски, Драгана Миљевић, Танја Брклјаћ, Београд: Arhipelag, 2019, 671 str.
- Maisen, Tomas, *Istorija Švajcarske*, sa nemačkog preveo Života Ivanović, Београд: Albatros plus, 2014, 313 str.
- Mekmilan, Margaret, *Mirotvorci: šest meseci koji su promenili svet*, 2. изд. Београд: Klub Plus, 2019, 579 str.
- Mesi, Robert K. *Petar Veliki: njegov život i svet*. Tom 1, превела Dubravka Srećković Divković, 2.izd. Београд: Laguna, 2019, XIV, 755 str.
- Mesi, Robert K. *Petar Veliki: njegov život i svet*. Tom 2, превела Dubravka Srećković Divković, 2.izd. Београд: Laguna, 2019, XIV, VI, 484 str.
- Милинковић, Борис Р. *Пайска држава у вријеме Хилгебранга (1020–1085): историјске њрилике*, Београд: “Филип Вишњић”, 2019, 256 стр.
- Musulini, Ilija, *Knjiga o Japanu*, Београд: Tanesi, 2019, 262 str.
- Обшуст, Кристијан, *Оједи о ѡрчкој класичној сјарини и словенсјву: ујицај ѡерцејије о ѡрчкој класичној сјарини на формирање евројских нација и консјруисање словенсјва*, Нови Сад: Архив Војводине, 2019, 132 стр.
- Сладек, Здењек, *Мала Анјанја 1919–1938.: њене ѡривредне, ѡолишке и војне комјоненте*; превео с чешког Владан Матић; редакција превода Велибор Буха, Београд: Службени гласник, 2019, 329 стр.
- Forcik, Robert, *Moskva 1941.: Hitlerov prvi poraz*; [prevod Siniša Stojaković], Београд: Paus, 2019, 174 str.
- Hobsbaum, Erik, *Doba carstva: 1875–1914.*; prevod sa engleskog Goran Kovačić, Београд: Arhipelag, 2019, 429 str.
- Черникова, Татјана – Јарослав Вишњаков, *Историја Русије. Књ. 1, Од кнежевине Рус до царске Русије: (IX–XVII век)*; превела Татјана Суботин Голубовић, Београд: Еволута, 2019, 389 стр.
- Черникова, Татјана – Јарослав Вишњаков, *Историја Русије. Књ. 2, Царска Русија: (XVII–њочетјак XX века)*; превео Бобан Јаковљевић, Београд: Еволута, 2019, 497 стр.
- Šmale, Wolfgang, *Šta će biti sa Evropskom unijom?: istorija i budućnost*; превела с немачког Маја Матић, Београд: Clio, 2019, 161 стр.

Шуковић, Александра, *Скандинавски народи у раном средњем веку: грушиво и експанзија на европском континенту од 8. до 11. века*, Београд: Задужбина Андрејевић, 2019, 128 стр.

ИСТОРИОГРАФИЈА, ПОМОЋНЕ ИСТОРИЈСКЕ НАУКЕ И МЕТОДОЛОГИЈА

- Aleksić, Vesna, *Diskontinuiteti u izučavanju istorije ekonomskih odnosa SAD i Srbije, u: Sjedinjene Američke Države u društvenim i humanističkim naukama u Srbiji*, urednice Vesna Aleksić, Radina Vučetić, Beograd: Institut ekonomskih nauka, Filozofski fakultet, 2019, 177–192.
- Antolovič, Michael – Šimunović-Bešlin, Biljana, *Public History – istorijska praksa, alternativni pokret, naučna disciplina?* Istorija 20. veka 1 (2019), 9–36.
- Атлагић, Марко П. – Обрадовић, Филип М. – Пешић, Маријана М. *Хералдичка десрбизација Војводине у функцији војвођанског сејаратизма и стварања Рејублике Војводине*, у: Научни скуп „Сто година од присаједињења Војводине Србији“ одржан у Градској библиотеци Панчево 7. новембра 2019. године под покровитељством Општине Панчево и Градске библиотеке Панчево, уредници Радмило Петровић, Горан Траиловић, приредио Живојин Андрејић, Митолошки зборник 41, Рача: Центар за митолошке студије, Панчево: Градска библиотека Панчево, 2019, 83–102.
- Аћимовић, Маја М. – Ранковић, Зоран А. *Библиотека Драгутина Анастасијевића на Православном богословском факултету*, у: Научни скуп „Академик Драгутин Анастасијевић“, одржан у Рачи 15. децембар 2019. године, Рача: Центар за митолошке студије, 2019, 13–22.
- Birta, Ivan – Nedeljković, Saša, *Papski nalozi za istragu u vezi sa bračnom dispencijom kao istorijskoantropološki izvori*, Etnoantropološki problemi 14, 2 (2019), 647–670.
- Бјелајац, Миле, *1914–2014: зашто ревизија?: мењање оцена о узроцима Првој води ревизији оцена о узроцима Другој светској рати*, Допуњено изд. Нови Сад: Прометеј; Београд: Радио-телевизија Србије, 2019, 364 стр.
- Бујуклић, Жика, *Научни значај ирисијских предавања професора Римског права на Лицеју и Великој школи*, Зборник МС за класичне студије 20 (2018), 239–266.
- Vučetić, Biljana, *Srpsko-američki odnosi u Prvom svetskom ratu kroz prizmu srpske historiografije*, u: *Sjedinjene Američke Države u društvenim i humanističkim naukama u Srbiji*, urednice Vesna Aleksić, Radina Vučetić, Beograd: Institut ekonomskih nauka, Filozofski fakultet, 2019, 27–40.
- Vučetić, Radina, *Odakle učimo o američkoj istoriji*, u: *Sjedinjene Američke Države u društvenim i humanističkim naukama u Srbiji*, urednice Vesna Aleksić, Radina Vučetić, Beograd: Institut ekonomskih nauka, Filozofski fakultet, 2019, 101–114.
- Делетић, Здравко М. *Занат историјара: методологија историописања*, Косовска Митровица: Филозофски факултет у Приштини; Краљево: Историјски архив, 2019, 448 стр.

- Димић, Жарко, *Судбина Архива Српској народној њокрећиа 1848–1849*, Зборник МСИ 100 (2019), 109–115.
- Драгишић, Оливера, *Ивана Винаров: биоѡрафија као ѡрилој разумевању ѡранационалној ѡрсиѡуѡа у исиѡриоѡрафским исиѡраживањима балканске ѡрошлосѡи, у: Традиција и ѡрансформација: ѡранационална исиѡства јуѡсловенске исиѡрије: ѡемајски зборник, књ. 2*, Београд: ИНИС, 2019, 299–320.
- Đikanović, Vesna, *Migracije i dijaspora u SAD i srpska historiografija 1991–2018*, u: *Sjedinjene Američke Države u društvenim i humanističkim naukama u Srbiji*, urednice Vesna Aleksić, Radina Vučetić, Beograd: Institut ekonomskih nauka, Filozofski fakultet, 2019, 41–56.
- Iggers, Georg G. *Od istorizma do postmodernizma: izabrani historiografski ogledi*; priredio, preveo sa engleskog i nemačkog jezika, pogovor napisao i prilozima opremio Michael Antolović, Novi Sad: Akademska knjiga, 2019, 281 str.
- Игњатовић, Александар, *У сѡеѡама федерализације: Александар Дероко и исиѡрија архиѡтектуре у средњовековној Србији (груѡи гео)*, Годишњак ДИ 26, 2 (2019), 7–34.
- Изложбе Архива Србије: 1948–2018*, приредила Јелица Рељић, Љубинка Шкодрић, Београд: Архив Србије, 2019, 478 стр.
- Исиѡрија фондова Архива Србије: 1900–1922. Том 1*, приредила Љубинка Шкодрић, Београд: Архив Србије, 2019, 454 стр.
- Крестић, Василије, *Два ѡисма наших исиѡричара*, Зборник МСИ 99 (2019), 107–118.
- Крестић, Василије, *Исиѡричар у времену ѡреломних и судбинских одлука. Књ. 2, (Инѡервју и изјаве 2010–2018)*, Нови Сад: Прометеј, 2019, 236 стр.
- Љушић, Радош, *Анѡажована исиѡриоѡрафија. 4, Проѡни и ѡроѡниѡиѡељи*, Београд: ‡Центар за српске студије, ‡Филозофски факултет, 2019, 336 стр.
- Љушић, Радош, *Недаровиѡи селекѡивни ѡреѡисивач: Мира Радојевић, Српски народ и јуѡсловенска краљевина 1918–1941. Први ѡом. Од јуѡсловенске идеје до јуѡсловенске државе, СКЗ, Беоѡрад 2019, сѡр. 428.: рецензенѡи књиѡе Љубодрај Димић, Пеѡар Кресић, Милан Терзић*, Београд: Филозофски факултет, Центар за српске студије, 2019, 41 стр.
- Marković, Slobodan G. *Uspostavljanje diplomatskih odnosa Srbije i SAD 1881/82. u historiografiji i istorijskom sećanju*, u: *Sjedinjene Američke Države u društvenim i humanističkim naukama u Srbiji*, urednice Vesna Aleksić, Radina Vučetić, Beograd: Institut ekonomskih nauka, Filozofski fakultet, 2019, 11–26.
- Медалић, Мирјана, *Уѡиѡација друѡиѡвеноѡоѡиѡиѡичких и економских ѡромена на рад “сѡѡне службе” Исиѡријској архива “Срем”*, Споменица ИАС 18 (2019), 200–216.
- Мереник, Славица – Поповић, Мирослав М. *Библиоѡрафија радова Радоша Љушића*, Српске студије 10 (2019), 261–320.
- Микетић, Урош Д. *Библиоѡрафија радова о ѡзв. „Ослободилачкој војсци Косова“ у Народној библиѡѡеци Албаније*, Зборник МСИ 100 (2019), 117–135.

- Микетић, Урош, *Тенденције албанске историографије у проучавању “Ослободилачке војске Косова” (ОВК) према насловима у иршиштинској библиотеци “Петар Бојдани” (Biblioteka Kombëtare e Kosovës)*, Записи: годишњак Историјског архива Пожаревац 8 (2019), 311–315.
- Милхрам, Герхард, „*Бити избејлица: евројски нараштив*“ – *Теорија и пракса међународној пројекта у Музеју града Беча*, Рад музеја Војводине 61 (2019), 47–54.
- Мишић, Сениша, *Деценија Београдској историјској гласника (БИГ)*, БИГ 10 (2019), I–IV.
- Мишић, Сениша, *Суновраи методологије историјских исцраживања (иводом исанија Ђ. Бубала у Зборнику МСИ 98 (2/2018) 117–155)*, Натписи и записи 5 (2019), 69–75.
- Михајловић, Виолета, *Библиографија Београдској историјској гласника (БИГ). Књије 1–10 (2010–2019)*, БИГ 10 (2019), V–XXVI.
- Надовеза, Бранко И. *Федор Никић о мађарском ревизионизму*, у: Научни скуп „Сто година од присаједињења Војводине Србији“ одржан у Градској библиотеци Панчево 7. новембра 2019. године под покровитељством Општине Панчево и Градске библиотеке Панчево, уредници Радмило Петровић, Горан Траиловић, приредио Живојин Андрејић, Митолошки зборник 41, Рача: Центар за митолошке студије, Панчево: Градска библиотека Панчево, 2019, 45–58.
- Ninić, Marina, *Bibliography of Dušan T. Bataković*, Balcanica 50 (2019), 15–32.
- Опојевлић Хофман, Лидија, *Савезни савети за здравство и полицију 1967–1971 – (1967–1972) усанава и архивска грађа*, Архив 1–2 (2019), 70–83.
- Pavlović, Vojislav G., *A Tribute to Dušan T. Bataković (1957–2017)*, Balcanica 50 (2019), 7–14.
- Пејин, Јован, *Време и истина: архивска грађа извор за крицику теза о ревизији историје*, Косовска Митровица: Лестве, 2019, 105 стр.
- Пилиповић, Радован, *О архивском наслеђу Српске Карловачке митрополије: (историја наснајања докуменације и њеној чувања)*, Записи: годишњак Историјског архива Пожаревац 8 (2019), 15–20.
- Поповић, Мирослав М., *Библиографија историографије Србије за 2018. годину*, БИГ 10 (2019), 171–252.
- Radonjić, Nemanja, *Srpska istoriografija o jugoslovensko-američkim odnosima za vreme Hladnog rata*, у: *Sjedinjene Američke Države u društvenim i humanističkim naukama u Srbiji*, уреднице Vesna Aleksić, Radina Vučetić, Beograd: Institut ekonomskih nauka, Filozofski fakultet, 2019, 57–70.
- Раковић, Александар, *О Рејублици Македонији у савременој теополитици*, ТИ 2 (2019), 201–210.
- Растовић, Александар, *Савремена тумачења Велике источне кризе и Берлинској конгреса у англосаксонској историографији*, у: *Велика источна криза и српско иснање*, уредник Срђан Рудић, Београд: Историјски институт, 2019, 129–152.

- Савић, Александар З. *Историографија и арабистика у Србији: Ubi sumus? Quo vadimus? у: Оријенталистика јуче-данас-суџра*, приредила Анђелка Митровић, Београд: Универзитет, Филолошки факултет, 2019, 467–499.
- Сандму, Ерлинг, *Време и историја: о њореклу савремене историографије и историјским ишћањима*, с норвешког превела Јелена Лома, Лозница: Карпос, 2019, 245 стр.
- Спасовић, Ивана Б. *Сећање на ѡрофесора др Војина С. Дабића (1949–2017)*, Зборник о Србима у Хрватској 12 (2019), 277–287.
- Срндовић, Сузана – Ивана Божовић, *Архивски фондови Краљевине Јуѡславије који нису сачувани или се не налазе у Архиву Јуѡславије*, Архив 1–2 (2019), 9–69.
- Стојановић, Дубравка, *Aмерицке студије на Филозофском факултету и Београду, у: Сједињене Америцке Државе и друштвеним и хуманистичким наукама у Србији*, уреднице Весна Алексић, Радина Вучетић, Београд: Институт економских наука, Филозофски факултет, 2019, 91–100.
- Столић, Ана – Поповић, Радомир Ј. *Институционална продукција знанја о прошлости: Историјски институт у Београду од 1947. до краја шедезетих година 20. века*, Историја 20. века 1 (2019), 193–206.
- Теодосић, Драган, *Грађа и делатност Архива Југославије у контексту српско/југословенско-америцких односа, у: Сједињене Америцке Државе у друштвеним и хуманистичким наукама у Србији*, уреднице Весна Алексић, Радина Вучетић, Београд: Институт економских наука, Филозофски факултет, 2019, 71–90.
- Филић, Милорад, *Српска шћамћана књига, ѡериодика и шћамћарије на Косову и Мећохији: 1536–1941: историјски ѡрећед и библиографија*; стручна редакција, лектура и коректура Зорица Даниел, Београд: Православни богословски факултет Универзитета, Институт за теолошка истраживања, 2019, 315 стр.
- Чековић, Светлана, *Драћица Премовић Алексић 1950–2019.: in memoriam*, НЗ 42 (2019), 241–242.
- Чолић, Љиљана, *Оријенталистичко дело Глише Елезовића, 2. измењено и проширено изд.* Београд: Филолошки факултет, 2019, 325 стр.

РАЗНО

- Antić, Dejan D. – Becić, Ivan M. *Market Loan and Savings Bank of Vranje: 1926–1947*, Истраживања 30 (2019), 217–233.
- Антић, Чедомир, *Српска историја*, 4. изд. Београд: Вукотић медиа, 2019, 365 стр.
- Бабац, Душан М., Чедомир Васић, *У служби круне: илустрирована историја јарде*, Београд: Ево Book, 2019, 447 стр.
- Балта, Иван Ј. *Значај историјској континуићешћа ѡстојања Војводине у временским ѡрекидима у 19. и 20. веку, у: Научни скуп „Сто година од при-*

- саједињења Војводине Србији“ одржан у Градској библиотеци Панчево 7. новембра 2019. године под покровитељством Општине Панчево и Градске библиотеке Панчево, уредници Радмило Петровић, Горан Траиловић, приредио Живојин Андрејић, Митолошки зборник 41, Рача: Центар за митолошке студије, Панчево: Градска библиотека Панчево, 2019, 13–36.
- Бјелајац, Миле, *Странци у српској и југословенској војсци*, у: *Традиција и трансформација: интернационална искуства југословенске историје: њемајски зборник*, књ. 2, Београд: ИНИС, 2019, 153–176.
- Божанић, Снежана – Елаковић Ненадовић, Ана, *Из „персоналној досијеа“ др Адолфа Хеминга: од школовања до пензионисања*, Зборник МС за друштвене науке 170 (2019), 195–212.
- Бојић, Славе, *Од индустријске електричне хидроцентрале „Обилићево“ до прве јавне термоцентрале 1922. године у Крушевцу: долазак Ђорђа Станојевића, сарадника Николе Тесле, у Крушевац 1903. године*, у: *Крушевац и околина у историји српског народа: њемајски зборник*, уредници Ивица Тодоровић, Голуб Јашовић, Иван Бецић, Крушевац: Историјски архив Крушевац, 2019, 85–94.
- Бошков, Светозар, *Слика Св. Саве у уџбеницима историје у 19. веку*, ЦС 16/1 (2019), 285–296.
- Буловић, Гордана, *Апотекари из породице Штрасер у Сремским Карловцима*, Рад Музеја Војводине 61 (2019), 63–77.
- Бундало, Зоран – Милосављевић, Милан, *Најкраћа пуца на свету – српска локомотивска вуча*, у: *Дунавом кроз Ђердајску клисуру: зборник радова са научној скупи Историја пловидбе Ђердапском клисуром одржаној 27. и 28. септембра 2016. у Музеју науке и Технике*, Пинус 9–10, Београд: Музеј науке и технике, 2019, 181–206.
- Визионар модерне полиције: [поводом 90 година од смрти Р. А. Рајса (1875–1929)]*, приредили Ивана Крстић Мистрицеловић, Рената Самарџић, Никола Кенш, Александар Растовић; [превод Оливера Јездимировић, Тамара Валчић Булић, Ксенија Дуњић, Весна Анђелић Николенчић], Београд: Завод за уџбенике: Криминалистичко-полицијски универзитет, 2019, XXVI, 476 стр.
- Војвода Петар Бојовић: разматрања војне моћи*. Књ. 1, приредио Стевица С. Карапанџин, Београд: Медија центар “Одбрана”, 2019, V, 639 стр.
- Војвода Петар Бојовић: разматрања војне моћи*. Књ. 2, приредио Стевица С. Карапанџин, Београд: Медија центар “Одбрана”, 2019, V, стр. 639–1012.
- Даж, Haris, *Savska padina: tragovi urbanog razvoja Beograda (19. i 20. vek)*, Beograd: HERAedu, 2019, 177 str.
- Даниловић, Драгољуб – Гордана Гаврић, *Жичка епархија: осам векова светосавској континуитету: историја, манастири, цркве*, Краљево: Православна епархија жичка, 2019, 315 стр.
- Димовски, Дарко Т. *Нормативни оквир злочина мржње у Рејублици Србији кроз историју*, Пешчаник: часопис за историографију, архивистику и хуманистичке науке 18 (2019), 57–70.

- Ђокић, Небојша – Думић, Оливера, *Неколико нових њодајџака о сџтарим цркџама у Крушеџу и Сџалаћу*, у: *Крушеџац и околина у истајорији срџској народа: џемајџски зборник*, уредници Иџица Тодоровић, Голуб Јашовић, Иван Беџић, Крушеџац: Историјски архив Крушеџац, 2019, 11–30.
- Ђорђеџић, Славко – Пирнер, Штефан, *Неоџраничено џумачење немачкој џрађанској џраџа у време националсоџијализма*, *Анали Правног факултета у Београду* 67, 2 (2019), 51–82.
- Екмечић, Милорад, *Дуџо кретиње између клања и орања: истајорија Срба у Новом веку: (1492–1992)*, 6. изд. Београд: Evgro Book, 2019, 606 стр.
- Живковић, Милутин Д. *Иџуман манастира Милешеџа Несџтор (Лазар) Тркуља (1899–1941)*, *ЦС* 16/2 (2019), 343–358.
- Жикић, Милена, *Жене у срџским ослободилачким рајџовима: (1912–1918)*, *Нови Сад: Покрајински завод за равноправност полоџа*, 2019, 223 стр.
- Зборник научних радова “Барања кроз векове”: реферати и саопиштиња: [Сомбор: 12–14. окџтобар 2018]*, приредили Милорад Буха, Момчило Суботић, Београд: Удружење “Матица српска у Дубровнику”: Институт за политичке студије: Мирослав, 2019, XI, 356 стр.
- [*Зборник радова Деветиој конџреса истајоричара медицине*] *800 џодина срџске медицине*, [уредник Зоран Ваџић], Београд: Српско лекарско друштво, 2019, 714 стр.
- Зејнер, *Напита Туркинјина прича: европске импресије једне Туркинје*; превод са енглеског и uvodna studija Danijela Stefanović, Београд: Evoluta, 2019, 147 str.
- Зечеџић, Ана М. *Све џостије ријеч, у ријечи да живи: џрилози о кулџурној истајорији Пашићровића и Будџе*, Петровац на Мору: Друштво за културни развој “Баџо”; Београд: Удружење Паштровића и пријатеља Паштровића у Београду “Дробни пијесак”, 2019, 306 стр.
- Ивановић, Дарко, *Лозовичке цркџе*, *Саборност* 13 (2019), 155–184.
- Из истајорије срџско-мађарских кулџурних веза. 2*, уређивачки одбор Јанош Бањаи ... [и др.]; уредник Корнелија Фараго; [превод резимеа на мађарски језик Корнелија Фараго, на енглески језик Биљана Радић Бојанић], *Нови Сад: Матица српска*, 2019, 254 стр.
- Истајорија медицине, фармације, ветџерине и народна здравџивена кулџура. Књ. 9*, *Зборник радова са X научно-сџручној скуџа одржаној 1–2. новембра 2018. у Зајечару*, [главни и одговорни уредник Велибор Тодоров], Зајечар: Историјски архив “Тимочка крајина”, 2019, 203 стр.
- Јекнић, Oleg, *Tri почетка srpskog igranog filma: načini naracije i društveni kontekst*, *Istorija* 20. veka 2 (2019), 65–84.
- Јовановић, Zoran M. *Istorija ravnorečke župe i njenog okruženja: lice i naličja istorije srednjeg Pomoravlja*, Београд: Beogradska nadbiskupija, 2019, 417 str.
- Јовашеџић, Драган, *Развој сврхе и сисџтема казни у Србији у џериоду џвадесетиој века*, *Пешчаник: часопис за историографију, архивистику и хуманистичке науке* 18 (2019), 13–22.

- Јововић, Василь, *Култ Свећої Саве у њериоду Пејировића Њејоша*, ЦС 16/1 (2019), 255–270.
- Казимировић, Васа, *Никола Пашић и њејово доба: 1845–1926*. Књ. 1, Нови Сад: Прометеј, 2019, 630 стр.
- Казимировић, Васа, *Никола Пашић и њејово доба: 1845–1926*. Књ. 2, Нови Сад: Прометеј, 2019, 686 стр.
- Catena mundi: о националном идентитету Срба*. Књ. 3, [главни уредници Бранимир Нешић, Срђан Петровић], 2. изд. Београд: Catena mundi, 2019, 974 стр.
- Киш, Валерија, *Мађари/Sekelji и југозападном Банату: историја, демографија, идентитет*, Вршач: Centar za banatske studije, 2019, 135 стр.
- Ковачева, Лидија, *Кућа у антици и Византији и њена њерцејција у македонским народним ѡредањима*, Ниш и Византија 17 (2019), 491–498.
- Ковачевић, Марко Д. *Оснивање и ѡочетак рада Грађанске школе у Бајиној Башњи*, Историјска баштина: годишњак Историјског архива у Титовом Ужицу 28 (2019), 119–146.
- Ковић, Милош, *Заветии: чланци, интјервјуи и беседе*, Београд: Catena mundi, 2019, 399 стр.
- Коло, Александар, *Миљко Врачарић – заборављени јунак*, Историјска баштина: годишњак Историјског архива у Титовом Ужицу 28 (2019), 147–156.
- Koprivica Kovacevic, Stanojka, *The History of the Serbian Nursing: from Monastery Hospitals till the End of the Second World War*; [translation Teodora Toleva Vitomir], Belgrade: UMST KCS “Sestrinstvo”: Licej, 2019, 334 str.
- Краков, Станислав, *Рајни дневници: 1912–1916*; приредио Мирко Демић, Нови Сад: Прометеј; Београд: Радио-телевизија Србије, 2019, 247 стр.
- Кривокапић Јовић, Гордана, *Мило Палаверић (1919–1991): живић ѡреко ѡраница и изван ѡраница*, у: *Традиција и ѡтрансформација: ѡтранснационална искуствива јуословенске истјорије: ѡемајски зборник*, књ. 2, Београд: ИНИС, 2019, 321–356.
- Крчмар, Филип, *Листјање „царској“ адресара: Хабзбуршка династија и њени великобечкеречки ѡјоними*, Рад Музеја Војводине 61 (2019), 85–100.
- Лекић, Богдан, *Поводом ѡкушаја ширења Хрвајске на рачун срјској ѡростјора*, Записи: годишњак Историјског архива Пожаревац 8 (2019), 241–265.
- Љубљанац, Светлана, *Државно добро Беље*, Споменица ИАС 18 (2019), 172–180.
- Malyshkina, Elena Vladimirovna – Goroshko, Olga Nikolaevna – Bondar, Irina Alekseevna – Gorčev, Jordan P. *Historical Review of Russian National Policy in North Caucasus*, Зборник радова ФФ у Приштини 49, 3 (2019), 245–262.
- Марушић, Александар, *Карађорђевићи и рудничко-ѡаковски крај: уѡицаји и ѡрожимања*, у: *Од Карађорђа до Версајској мира: ѡемајски зборник радова са научној скуја одржаног 25. јула 2019. у Великој Плани*, уредници Предраг Георгијев, Југослав Теодоровић, Милан Гулић, Велика Плана: Центар за културу „Масука“, Дом културе „Влада Марјановић“, Старо Село, ИНИС, Београд, 2019, 131–154.

- Mentović, Mento, Mirjana Ajbl, *Jevreji Novog Pazara i okoline*, Beograd: Jevrejski istorijski muzej: Savez Jevrejskih opština Srbije, 2019, 197 str.
- Мидић, Далибор, *Историја Православне епархије нишке*, Ниш: Православна епархија нишка, 2019, IX, 414 стр.
- Микавица, Дејан, *Срби у Хабзбуршкој монархији: знаменића докуменћа: 1538–1918*, Нови Сад: Прометеј: Радио-телевизија Војводине, 2019, 365 стр.
- Микавица, Дејан, *Срби у Хабзбуршкој монархији: знамениће личности: 1526–1918*, Нови Сад: Прометеј: Радио-телевизија Војводине, 2019, 893 стр.
- Милићевић, Милић, *Српска војска: ојледи о војницима*, Београд: Српски генералски центар, 2019, 170 стр.
- Милорадовић, Goran, *Miroslav Krleža i pravaštvo. Prilog istoriji ideja i ideologija*, Istorija 20. veka 2 (2019), 29–64.
- Михајловић, Мила, *Пућевима српској културној наслеђа кроз Италију*, Roma: Oltre il mare; Београд: Књижевна радионица Рашић, 2019, 231 стр.
- Мишковић, Зоран, *Задужбине као фактор очувања националној идентитету Срба у Осигеку*, Зборник МСИ 99 (2019), 31–71.
- Мишковић, Зоран, *Српска историјска Д. Д. Осигек: историјски прве српске новчане установе у Осигеку*, Зборник МСИ 100 (2019), 69–108.
- Мргич, Јелена, *Између „nobles sauvages“ и „sauvage blanc“ – екокријичка промишљања и мајирање филмова и књија о Бразилу*, Годишњак ДИ 26, 1 (2019), 29–64.
- Николић, Добривој, *Срби у Банату у прошлости и садашњости: (монографија Баната)*, Ново Милошево: Банатски културни центар, 2019, 482 стр.
- Новаковић, Срђан, *Црквено-народна историја Срба, Руса и Влаха. Књ. 1, Повесци од искона до убиства кнеза Михаила*, Крушевац: Историјски архив Крушевац, 2019, 318 стр.
- Орловић, Снежана, *Духовни животи и црквена умјетности Срба у Доњем Будачком на Кордуну*, Зборник о Србима у Хрватској 12 (2019), 235–274.
- Пантелић, Никола, *Хајдучија у Србији: казнена историја првог српског устанка до Другог светског рата*, Београд: Службени гласник, 2019, 137 стр.
- Петровић, Драгош, *Знаменићи инжењер и традицијел Секула Кнежевић Балдовић: прило за биографију*, Историјска баштина: годишњак Историјског архива у Титовом Ужицу 28 (2019), 171–180.
- Поповић, Душан Ј. *Срби у Банату до краја осамнаестог века: историја насеља и станаовништва*, Ново Милошево: Банатски културни центар, 2019, 480 стр.
- Petrović, Vladimir, *Etničko čišćenje: geneza koncepta*, Beograd: Institut za savremenu istoriju: Arhipelag, 2019, 227 str.
- Петровић, Драган Р. – Буквић, Рајко М. *Просвета и наука на Косову и Метохији 1912–1918*, у: *Наука без граница 2: [међународни тематски зборник]*. 5, Гласови, [главни и одговорни уредник делатности Мирјана Лончар-Вујновић],

- Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини, 2019, 83–108.
- Петровић, Нада, *Лукијан Бибић, архиђакон, райник и сликар*, Споменица ИАС 18 (2019), 9–19.
- Петровић, Радмило Д. *Три њокушаја усїосїављања јурисдикције и шемаїизма Срїске ѓравославне цркве у Војводини*, у: Научни скуп „Сто година од присаједињења Војводине Србији“ одржан у Градској библиотеци Панчево 7. новембра 2019. године под покровитељством Општине Панчево и Градске библиотеке Панчево, уредници Радмило Петровић, Горан Траиловић, приредио Живојин Андрејић, Митолошки зборник 41, Рача: Центар за митолошке студије, Панчево: Градска библиотека Панчево, 2019, 1–12.
- Полиїичка исїорија Словена између миїа и сїварносїи: зборник радова са међународне научне конференције одржане 15. новембра 2019. ѓодине*, приредила Сања Шуљагић, Београд: Институт за политичке студије, 2019, 421 стр.
- Поповић, Мирослав М. *О свеїшима, цркви и Хрисїу: оїледи из исїорије хршићансїва*, Београд: Утопија, 2019, 121 стр.
- Пузовић, Владислав, *Образовање срїскої свешиїенсїва у Русији (18-їочейак 20. века)*, ЦС 16/2 (2019), 319–342.
- Радовановић, Милош, *Градиїељи Чачка. Мајсїори, ѓредузимачи и ѓројекїанїи до Друїої свеїскої райа*, Зборник радова Народног музеја у Чачку 49 (2019), 141–162.
- Ристић, Дејан, *Миїови срїске исїорије*, Београд: Вукотић медиа, 2019, 237 стр.
- Rokai, Melina, *Travel Narratives on the Balkans from the 18th Until the Beginning of the 20th Century and their Perception of the Ethnic and Religious Groups Without the Nation State*, БИГ 10 (2019), 123–137.
- Руварац, Иларион, *Из срїске исїорије*, Београд: Art Press, 2019, 194 стр.
- Савић, Александар – Ристановић, Јелена, *Дневник Алексе В. Лучића*, Историјска баштина: годишњак Историјског архива у Титовом Ужицу 28 (2019), 57–78.
- Симеуновић, Драган, *Исїорија срїске ѓолиїичке мисли: нови век*, 2. изд. Нови Сад: Православна реч, 2019, 587 стр.
- Сапсај, Николај, *Избор ѓаїријараха у Руској ѓравославној цркви уз країки осврїї на извор срїских ѓаїријараха (од 1917. до 2018. ѓодине)*, Богословље 1 (2019), 132–150.
- Смедеревски крај и Подунавље кроз исїорију: зборник радова*, уредници А. Кадијевић, С. Бошков и Б. Стојковски, Нови Сад: Центар за историјска истраживања, Филкозофски факултет; Смедерево: Историјски архив, 2019, 255 стр.
- Сремац, Радован, *О ѓореклу јеврејских ѓородица у Срему*, Споменица ИАС 18 (2019), 98–112.
- Станковић, Славољуб Тале, *Инжењер Милан Т. Јоксимовић, (Ужице, 3. 9. 1876–16. 10. 1944, Чайљинац код Ниша) од уїледної ѓосїодина до “народної неїријаїеља”*, Историјска баштина: годишњак Историјског архива у Титовом Ужицу 28 (2019), 157–170.

- Сѣарокаѣоличка црква: иѣторија и садашњосѣи*, Адриан Зутер ... [и др.]; превео са немачког Милан Кострешевих, Београд: Библијски институт Православног богословског факултета Универзитета; Бања Лука: Графид, 2019, 118 стр.
- Stefanović, Danijela, *Hadidže Zenur versus Zejnep Hanuma – jedna mikro istorija*, у: *Zejnep, Hanuma Turkinjina priča: evropske impresije jedne Turkinje*; превод са енглеског и uvodna studija Danijela Stefanović, Београд: Evoluta, 2019, 5–20.
- Стефанових, Стево Ј. *Рајѣни дневник: (авјусѣи 1915 – авјусѣи 1916)*; приредио и предговор написао Мирослав Тохољ, Нови Сад: Прометеј; Београд: Радио-телевизија Србије, 2019, 389 стр.
- Стипић, Давор, *Жени Лебл (1927–2009). Прилози за биоѣрафију*, у: *Традиција и ѣрансформаѣија: ѣранснаѣионална искуѣѣва јуѣословенске иѣѣторије: ѣе-мајѣски зборник, књ. 2*, Београд: ИНИС, 2019, 357–378.
- Стојљковић, Братислав Н. *Живој и дело Николе Тесле у ојлегалу шѣамѣе на француском језику 1889–1943. ѣодине*, Зборник радова Народног музеја у Чачку 49 (2019), 51–82.
- Стојковски, Борис, *Тврђаве Србије: форѣификаѣије, грушѣвене и војне сѣрукѣуре*, Београд: Data status, 2019, 318 стр.
- Суботић, Гојко, Бојан Миљковић, Никола Дудић, *Најѣѣиси манаѣѣира Хиландара*. Том 1, XIV–XVII век, уредник Мирјана Живојиновић, [превод резимеа на француски Паскал Донжон], Београд: †САНУ, †Хиландарски одбор: Византолошки институт САНУ; [Света Гора Атонска]: Манастир Хиландар, 2019, 166 стр.
- Tajtasak, David, *Beogradski Jevreji i njihova zanimanja od kraja 19. veka do Drugog svetskog rata*; [rukopis priredila Branka Pavlović], Београд: Јеврејски историјски музеј Saveza јеврејских опѣтина Србије, 2019, 205 стр.
- Тимотијевић, Милош, *Драјѣиша Васић и срѣска наѣионална идеја, 2*. допуњено изд. Београд: Службени гласник, 2019, 588 стр.
- Трбојевић, Олгица, *Власѣиелинѣиво Билејѣ*, Споменица ИАС 18 (2019), 183–189.
- Trokanović, Jordan, *Vidinska mitropolija u Osmanskom carstvu*, Negotin: Muzej Krajine, 2019, 137 стр.
- Фостиков, Александра, *Сѣомени – најрѣбници у Доњем Лојѣжу*, Натписи и записи 5 (2019), 47–50.
- Hadžić, Fatih, *Srednjoškolsko obrazovanje u Osmanskom carstvu sa osvrtom na niže srednje škole – rušdije u Sandžaku*, НЗ 42 (2019), 105–112.
- Храм ѣрејѣодобне мајѣи Параскеве и ѣарохијски живој у Лајову: 1919–2019*, уредник Предраг Драгојевић, Лапово: Колор прес, 2019, 352 стр.
- Ќековић, Svetlana, *Jevreji Novog Pazara i okoline*, НЗ 42 (2019), 223–224.
- Шибалић, Слободанка, *Државна шѣамѣарија у Србији – ѣрви и ѣоследњи дани (1831–2003)*, у: *Крајѣјевац ѣрва ѣресѣиѣиѣица модерне Србије 1818–1841. ѣодине: зборник радова са научној скујѣа одржанѣи 13. фебруара 2018. ѣодине у Крушевцу*, уредник Предраг Илић, Крајѣјевац: Историјски архив Шумадије, 2019, 223–232.

UPUTSTVO ZA AUTORE

Redakcija BHR-a prihvata originalne naučne radove zasnovane na kritičkom istraživanju istorijskih izvora koji donose nove naučne rezultate i proširuju fond istorijskog znanja, u skladu s modernim tendencijama u istorijskoj nauci.

Radovi mogu biti napisani na srpskom ili engleskom jeziku, ali skrećemo pažnju autorima da, ukoliko žele da se njihovi radovi čitaju i, posebno važno, citiraju u inostranstvu, izaberu ovaj drugi jezik.

Radovi se šalju elektronskom poštom, na e-mail redakcije časopisa bel.hist.rev2010@gmail.com. Redakcija šalje potvrdu o prijemu teksta, a zatim se radovi prosledjuju recenzentima.

Kako bi se obezbedila **objektivnost recenzije**, od autora se traži da svoje podatke stave samo na posebnu - naslovnu stranu rada, koja se ne predaje recenzentima, tako da autori ostaju anonimni. Dve pozitivne recenzije, sastavljene prema određenom obrascu za recenzente (v.), neophodne su da bi tekst bio štampan.

Dužina rada ne treba da prelazi dva štampana autorska tabaka, odnosno 32 strane po 1.800 slovnih karaktera s prazninama ('with spaces'), što je ukupno 57.600 karaktera.

Formatiranje teksta: Tekst treba da bude otkucan **ćirilčnim ili latiničnim pismom** u Microsoft Wordu, koristeći isključivo font Times New Roman, dupli prored, 12pt veličina slova u osnovnom tekstu, 10pt veličina slova u fusnotama, u spisku Literature, i u Zaključku. Ako se koristi staro/novogrčki - sve se radi u ovom istom fontu, dok se za staroslovenski jezik isključivo koristi font Hram Studenica (na molbu autora, sekretar BHR će poslati mejlom).

Način citiranja u radovima na srpskom

U fusnotama se koristi skraćeni oblik citiranja, jer se potpune bibliografske jedinice nalaze u spisku Literature, iza osnovnog teksta, a ispred Summary-a (v. niže: Formalni elementi naučnog rada). Ako je iste godine jedan autor objavio više radova, onda se uz godinu dodaju slova: a, b, c, d, a njegovi radovi su uredjeni hronološki. Za zbornike radova, kolektivna dela, navode se urednici. Poželjno je posle mesta izdavanja navesti i izdavačku kuću.

– Blagojević, Miloš (2000): O 'Zemljištu radnje Nemanjine.' u: Kalić, Jovanka (ur.) *Stefan Nemanja - Sveti Simeon Mirotičivi. Istorija i predanje*, Naučni skupovi SANU, Beograd, 67-73.

- Blagojević 2000, 69.
- Ćirković, Sima (1964a): *Herceg Stefan Vukčić-Kosača i njegovo doba*. Beograd: SANU
- Ćirković 1964a, 153.
- Ćirković, Sima (1964b): *Istorija srednjovekovne bosanske države*. Beograd: SKZ
- Ćirković 1964b, 215.
- Ćirković, Sima - Mihaljčić, Rade (ur.) (1999): *Leksikon srpskog srednjeg veka*. Beograd: Knowledge
- Vladalac, LSSV, 54. (Blagojević, M.)
- Kalić, Jovanka (ur.) (19942): *Istorija srpskog naroda II*. Beograd: SKZ
- ISN II, 51. (Ćirković, S.)
- Ferjančić, Božidar (1970): *Sevastokratori i kesari u srpskom carstvu*. *Zbornik Filozofskog fakulteta u Beogradu*, **XI/1**, 255-262.
- Ferjančić, Božidar (ur.) (1959): *Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije II*. Beograd: Vizantološki institut SANU
- Konstantin Porfirogenit, *Spis o narodima*, *VIINJ II*, 54.

Radovi napisani na srpskom jeziku treba da poseduju sledeće formalne elemente:

1. **Naslovna strana** - ime i prezime autora, titula, zaposlenje; e-mail i poštanska adresa, i naslov rada na srpskom i engleskom jeziku; **tekst koji će ići u prvoj fusnoti pod ***, u kojoj autor izražava zahvalnost određenim licima, institucijama i navodi naslov projekta na kome je angažovan
2. **Text rada** - Pun naslov; prevod naslova na engleski jezik;
 - **Abstract** - od 150 do 250 reči na engleskom jeziku koji pruža kratak sadržaj članka i sadrži termine potrebne za indeksiranje radova,
3. **5 - 8 ključnih reči** - srpskih i engleskih
4. **Literatura** - azbučni/abecedni spisak svih korišćenih dela, uz posebno izdvajanje neobjavljene arhivske građe na početku liste.
5. **Zaključak** - na engleskom jeziku, obima do 1/10 ukupne dužine rada

INSTRUCTION FOR AUTHORS

BHR Editorial Board accepts original scientific texts based on critical research of historical sources, which produce new scientific results and expand the quantity of historical knowledge, following the modern trends in historical science.

Contributions can be written in Serbian or English language, however, we would suggest the usage of the latter to those authors who wish that their texts be cited in the works of foreign colleagues. Texts should be sent to the following e-mail: bel.hist.rev2010@gmail.com and every author receives a mail confirming its reception, and then they are distributed to peer-reviewers. To allow **blind refereeing**, authors are asked to identify themselves only on the separate, title page, which should show their names and full postal address for editorial correspondence. This page is not given to reviewers, thus the authors remain anonymous. Two positive reviews, made according to peer-reviewing pattern (cf.), are prerequisites for publishing.

Formatting: Text should not exceed 32 pages with 1.800 characters, i.e. total of 57.600 characters. It should be typed in Microsoft Word, Times New Roman, double spaced, 12pt for text, 10pt for footnotes, the List of references, and the Summary. For Old/Greek language authors are required to use this same font, and for Old-Slavic we recommend 'Hram Studenica' (it can be obtained from the secretary of BHR).

Citation rules for English texts and works written in English or other foreign languages - authors are free to use any of the standard types of citation (Chicago, AHR et al.), only to follow it consequently throughout the text.

- For citing Serbian texts, their titles should be translated in English [in brackets]

A full list of references is required at the end of the text, before Summary, and therefore, citations in footnotes are given in shortened form. If there is more than one work of the same author published in the same year, with year is added: a, b, c, d, and the publications are given in chronological order:

Doe 2007a, 332.

Doe 2007b, 65.

Doe 2008, 164.

Contributions written in English should have the following formal parts:

1. **Title page** - author's name, title, position, employment, e-mail; title of the text; **text of the first footnote under *** - contains acknowledgments and/or the title of the project she/he is currently engaged in
2. **Text** - full title with/without subtitle
 - **Abstract** - 150 to 250 words - gives a short overview of the text, with terms usually used for indexing
3. **5 to 8 key words** - terms which are usual for indexing articles
4. **List of references** in alphabetical order, with archival material given separately, at the beginning of the List,
5. **Summary** - can be written in Serbian, or language other than English, and should be extensive, up to 1/10 of the whole text

Reviewers

National Reviewers

1. Prof. dr Andrija Veselinovic, aveselin@f.bg.ac.rs Serbian History of the Middle Ages, Department of History, Faculty of Philosophy, Belgrade University
2. Prof. dr Rados Ljusic, rados.ljusic@open.telekom.rs Serbian History of the 19th century, Department of History, Faculty of Philosophy, Belgrade University
3. Prof. dr Milan Ristic, ristovicm@yahoo.com European Contemporary History, Department of History, Faculty of Philosophy, Belgrade University.
4. Prof. dr Dubravka Stojanovic, Representations of Balkan, Yugoslav and Serbian history in history textbooks and history teaching and its impact on identity construction, European Contemporary History
5. Prof.dr Ognjen Radonjic, oradonji@f.bg.ac.rs Associate Professor, Sociology and Economic History, Department of Sociology, Faculty of Philosophy, Faculty of Philosophy, Belgrade University, Serbia
6. Prof. dr Milos Jagodic, mjagodic@f.bg.ac.rs Associate Professor, Serbian History of the 19th century, Department of History, Faculty of Philosophy, Belgrade University.
7. Dr Nedeljko Radosavljevic, nedeljko.radosavljevic@iib.ac.rs Serbian Early Modern History, Research Fellow PhD, Historical Institute, Belgrade
8. Dr Momcilo Pavlovic, office@isi.co.rs, Research Fellow PhD, Serbian Contemporary History, Institute for Contemporary History, Belgrade
9. Professor Dejan Mikavica, mikavica@ff.uns.ac.rs, Serbian History of the 19th century
10. dr Duško Kovačević, Professor, profesorkovacevic@gmail.com, Serbian Early Modern History, Serbians in Vojvodina under Austro - Hungarian rule, History Department, Faculty of Philosophy in Novi Sad
11. dr Branko Bešlin, Associate Professor, beslin@ff.uns.ac.rs, Early Modern Serbian History, History Department, Faculty of Philosophy in Novi Sad
12. Vladan Gavrilović, Associate Professor, gavra1@yahoo.com, Modern Serbian History,

13. dr Biljana Šimunović-Bešlin, Associate Professor, simunovic@ff.uns.ac.rs, History of Yugoslavia
14. dr Ivan Jordović, Associate Professor, www.ff.uns.ac.rs, Ancient History Egypt and the old East, Ancient Greece and Ancient Rome
15. dr Đorđe Đurić, Assistant Professor, djdjuric@yahoo.com Serbian History of the 19th Century
16. dr Ifigenija Draganić, Assistant Professor, www.ff.uns.ac.rs Classic Sciences and Classic Languages in Antient times
17. dr Goran Vasin, docent e-mail: goranvasin@yahoo.com, History of the Karlovac Abby, History of the Serbian political ideas 1804 to 1918, History of the Hapsburg Monarchy during the 19th and 20th century

Foreign Reviewers

1. Univ.-Prof. Dr. Thomas Corsten, thomas.corsten@univie.ac.at. Institut für Alte Geschichte und Altertumskunde, Papyrologie und Epigraphik, Universität Wien
2. Prof. Dr. Alexander Nikolov, alnik_1999@yahoo.com, Faculty of History, Sofia, Ancient and Medieval History
3. Prof. Dr Albrecht Berger, albrecht.berger@lmu.de, Universität: Institut für Byzantinistik, Byzantinische Kunstgeschichte und Neograzistik Geschwister-Scholl-Platz 1 D-80539 München
4. Maxim V. Bratersky Professor: mbratersky@hse.ru Faculty of World Economy and International Affairs / School of International Affairs Leading Research Fellow: Faculty of World Economy and International Affairs / Center for Comprehensive European and International Studies (CCEIS)
5. Prof.dr Josip Vrandečić, josipvra@yahoo.com, josip.vrandecic@ffst.hr Faculty of Philosophy (Department of History), Professor of Early Modern History (Europe, Mediterranean and Balkans), University of Split
6. Prof. dr Wendy Bracewell, w.bracewell@ucl.ac.uk, School of Slavonic Studies, Professor of South East European History University Collage of London,
7. Prof. dr Eric Gordy, e.gordy@ucl.ac.uk School of Slavonic Studies, Professor of South East European History University Collage of London,
8. dr.sc. Ljiljana Dobrovšak, ljiljana.dobrovsak@pilar.hr, Institut for Arst and Humanities Ivo Pilar, Zagreb, senior researcher (Contemporary Balkans History, Jewish History and Economic History)

-
9. Ulf Brunnbauer, University of Regensburg ulf.brunnbauer@geschichte.uniregensburg.de (Germany) Institute of History, Chair of Southeast and East European History
 10. Doc. PhDr. Jan Pelikan, CSc., helena.stranjik@ff.cuni.cz Deputy Director Department of South Slavonic and Balkan Studies, Charles University in Prague
 11. Prof.dr Slobodan Marković, slobamar@eunet.rs Faculty of Political Science (Political History of South East Balkans) University of Belgrade.
 12. Prof. dr Ivo Goldstein, igoldste@f.zg.hr, Faculty of Humanities and Social Sciences in Zagreb. Byzantium and Croatian history in the Middle Ages, especially the early Middle Ages
 13. Egidio Ivetic, egidio.ivetic@unipd.it, Associate professor, Serbian Albanian foreign relations, University of Padova
 14. Dr, Sc. Snjezana Koren, skoren@ffzg.hr senior lecturer, text book and teaching history research, Department of History, Faculty of Philosophy, Zagreb Croatia.

**БЕОГРАДСКИ ИСТОРИЈСКИ ГЛАСНИК (БИГ)
BELGRADE HISTORICAL REVIEW (BHR)**

Vol. XI (2020)

Издавач

Филозофски факултет — Одељење за Историју
Универзитет у Београду
Чика Љубина 18-20/V, 11000 Београд, Србија
bel.hist.rev2010@gmail.com
тел.: + 381 11 3206 270, факс: + 381 11 2639-356

Лектура и коректура српског текста
уредништво (редакција)

Лектура и коректура енглеског текста
аутори

Компјутерска припрема за штампу
Досије студио, Београд

Штампа

ЈП Службени гласник Лазаревачки друм 13–15, Београд

Тираж
300

